

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00938417 (W)

2012

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

РОЗВІДКИ Й МАТЕРІЯЛИ
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

III.

*Відбитки з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“
р. 1898—9 і „Жерел до історії України-Руси“ т. II.*

У ЛЬВОВІ 1900.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

В 1029/3

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

РОЗВІДКИ й МАТЕРІЯЛИ

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

III.

*Відбитки з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“
р. 1898—9 і „Жерел до історії України-Руси“ т. II.*

У ЛЬВОВІ 1900.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

з ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

5р

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

~~Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 55389~~

~~Львівська державна
наукова бібліотека
№ 26099~~

З М І С Т.

1. Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка (з рисунками і 1 фототипією).
2. Анти (*Antai, Antes*). Уривок в історії України-Руси.
3. Звенигород галицький. Історично-археологічна розвідка (з рисунками і 2 фототипіями).
4. Описи Ратенського староства з 1500—1512 р.
5. Економічний стан селян в Перемишльському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин.
6. Надання магдебурського права містечку Дідову (в Київщині), 1896 р.
7. До історії „руського обряда“ в старій Польщі.
8. Примітки до історії козачини.
9. Хмельницький і Хмельничина. Історичний ескіз.

Через неоднакове число відбиток, яке робило ся часом, прийшло ся відступити від порядку книжок Записок і декотрі відбитки з р. 1898—9 перенести до дальшого випуска (а то з кн. XXV, XXVIII, XXX і декотрі з XXXI—II).

Похоронне поле в с. Чехах.

Археологічна розвідка.

Написав М. Грушевський.

I.

Протягом останніх чотирох років — 1895—1898 було розкопане велике похоронне поле на ґрунтах села Чехів в Брідськім повіті; про перші находки я дав був звістку в VI т. Записок нашого Товариства, а в VII т. подав коротко результати своїх власних розкопок на сім полі, зроблених в червні 1895 р., відложивши публікування свого дневника до закінчення розкопок, що могли де що кинути світла й на мої розкопки. Після того — протягом 1895—8 р. велись розкопки під проводом професора львівського університета Шараневича, консерватора старинностей цього округу, а з кінцем 1898 р. були опубліковані результати розкопів 1895—7 р. під титулом: *Dr. Izydor Szaraniewicz Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechy i Wysocko, w powiecie Brodzkim, Льв., 1898*¹⁾, розкопки ж 1898 р. проф. І. Шараневич має намір описати в особній праці. Сими розкопками властиве похоронне поле в значній мірі вже висліджене і в деяких напрямках дійшли вже до його границі; всього по рахунку проф. Шараневича розкопано 350—370 кістяків; долучивши 14 розкопаних мною, будемо мати звиш півчвертаста похоронів; усіх предметів знайдених в своїх розкопах 1895—7 рр. проф. Шараневич числить 864, окрім кілька сот глиняних ви-

¹⁾ Відб. з II т. вид. *TeKa konserwatorska*, самий том іще не вийшов.

робів. Материял, як бачимо, дуже великий, хоч з його наукової вартости дещо уймає та обставина, що сам проф. Шараневич не міг все бути при тих розкопах і вони вели ся студентами університета, а головно місцевим народнім учителем. Сей останній вів дневник розкопів, але при тім не нумерував знаходжених річей, так що тільки часом — з його описей і долучених рисунків можна сконстатовати приналежність певного предмета тому чи иньшому похорону; окрім того з часта переносячи розкопи з місця на місце, не долучає він до них ситуаційного пляна. Одначе і з тим всім становлять сі розкопи дуже визначне явище серед археологічних находок нашої території. В своїй теперішній статі я з початку подам дневник своїх власних розкопів, зроблених, як сказано, в червні 1895 р., ся розкопка становить тільки незначну частину загального числа розкопаних похоронів, але вона була ведена з детальлічним дневником, через те має своє значінне. Потім я подам загальні уваги про се похоронне поле на основі розкопів своїх і проф. Шараневича; для останніх окрім згаданої публікації проф. Шараневича, де подані деякі виїмки з дневника, а з рештою — загальні характеристики, я користувався автентичними дневниками р. 1895—8, уділеними мині проф. Шараневичом разом з иньшими актами сих розкопок, за що складаю йому на сім місці подяку, і крім того власними спостереженнями — з автопсії здобутого материялу (переважна частина річей з розкопок проф. Шараневича передана ним в археологічний музей львівського університета). Долучаю рисунки (з робітні Тшемеского) найбільш інтересних річей, переважно з своєї колекції, відсилаючи зрештою по рисунки з колекції проф. Шараневича до згаданої його публікації, де додані дуже добрі фототипичні таблиці з тієїж робітні Тшемеского у Львові.

Тепер тільки додам кілька вступних уваг. Похоронне поле лежить по лівий бік дороги з с. Заболотець до с. Чехів., притикаючи одним кінцем до села Чехів, другим до сеї дороги, на ґрунтах місцевого дідича й двох селян, на невеликім підвисненню серед мочаристої, а колись і дуже болотистої місцевости, що дає початок р. Стиру. Перші розкопи зроблено на двірських ґрунтах, потім перейшли на селянські, де й я робив свою розкопку; тепер похорони на селянських ґрунтах, судячи по справозданню проф. Шараневича, здаєть ся, вже вичерпані, на двірських ґрунтах ще ні.

Окрім сього великого похоронного поля ся околиця взагалі дуже богата археологічними памятками; є тут кілька могил,

з котрих одну розкопав Осовекий¹⁾ коло с. Висоцька, а другу проф. Шараневич²⁾ — між с. Заболотцями і Висоцьком, — вони дали похорон в деревляних обрамованнях, збитих зелізними цвюками; є городище коло Чехів, на полуд. схід від похоронного поля на підвисенню званім Стогинь (се може бути імя старої осади). Коло сусіднього села Висоцька є теж городище, форми видовженого круга, з великим, 4 метри високим валом; в середині знахожено глиняні черепки і кременні відщепки; недалеко від нього, в напрямі до Стогиня, показало ся теж похоронне поле, зовсім анальоґічне з чеським, тільки біднійше похоронами, розкопане теж проф. Шараневичом. На полудень від с. Чехів, коло Підгорець (на полудень від них) лежить городище старого Плієниська, і коло нього група могил, в части розкопаних д. Земенцким³⁾. Як бачимо з того, ми стоїмо серед дуже інтензивно залюдненої і культивованої території.

II.

Дневник розкопки, зробленої мною в червні 1895 р. на похороннім полі коло с. Чехів⁴⁾.

Поруч з місцем розкопки проф. Шараневича занято при межі кавалок орного поля на 9 метрів вшир і розкопувано під ряд. З огляду на невелику глибину похоронів треба пам'ятати, що плуг міг значно змінити початкове розміщення предметів.

I. Недалеко межі, на 50 см. глибоко показав ся горнець (N 1) — в формі збанка, високий 12 см., до виступу знизу 5 см., діам. горла 10 см., наоколо виступу 37 см., симетрично і добре виліплений, але випалений досить нерівномірно і слабо; на виступі 5 гуль, видавлених з середини, в рівнім віддаленню одна від одної; верхня половина орнаментована: на одвороті горла — дірочки, далі пояски (5) і між ними орнамент з простих ліній. Коло нього кубочок (N 2), високий 4 см. знизу, до виступу 1 см., діам. горла 4 см., наколо виступу 15 см., з тонкими ($1\frac{1}{2}$ —2 мілім.) стінами, виліплений доволі правильно, орнаментований трикутниками з паралельних черт, випалений теж досить нерів-

1) Zbiór wiadomości do antr. kraj. XIV.

2) Op. s. s. 5—6.

3) Zbiór wiadomości I, VIII i XI.

4) Римськими числами означені похорони (кістяки), арабськими — номери викопаних предметів.

номірно і слабо. На ліво від горнців лежали частини черепа, цілком знищеного; коло нього, кінцями на право, лежала бронзова гривна (N 3), з товстого дрота, довга 41 см., товста посередині наоколо 2 см., кінці розійшлися на 8 см.; по середині вона вироблена спіралю, коло кінців гладка, кінці закручені каблучками. В віддаленню від неї спіраль бронзова (фібула, а може й каблучка від висків зсунена з свого місця), несповна два рази звинена, діаметр 4 см.; орнаменту не знати (N 4). Від скелету зісталися лише малі фрагменти.

II. Звідти 80 см. на право, трохи глибше показавсь скелет; коло голови з правого боку стояла мисочка (N 5), неакуратно вироблена, з грубими стінами, випалена сильнійше від попередніх, але тільки зверху; діаметр 8 см., висока 4 см., і кубок (N 6), також дуже грубо вироблений, з грубими стінами, і також випалений, кривий, 7—9 см. високий, діам. горла з стінами 6 см.; в середині його був маленький кухлик (N 7, 4 см. високий, 12,5 см. наоколо виступа) і маленький круглий корчик з вушком (під кухликом) (N 8, 3 см. високий, діам. горла 4 см.); все се дуже грубо і криво руками виліплено, з грубими стінками, без орнаменту і досить сильно обпалено (але наскрізь не пропалено). Скелет лежав головою на південний схід, череп знищений, також і грудна клітина, стопи ніг і рук; уважаючи на положення кісток, треба би думати, що ноги мав зігнуті; від голови до лобкових костей мав 76 см. При голові була бронзова шпилька (N 9), 8 см. довга, зігнута каблучкою на однім кінці, погнута трохи, а також маленька спіраль (N 10) з тоненької бронзової бляшки, несповна два рази звинуті (діам. коло 1 см., широкість подвійної часті 0,75 см.), що могла служити як намистинка (пацьборок) або взагалі як привіска.

III. Скелет випростаний, з головою на південний схід, на 70 см. глибоко. Коло голови з правого боку два однакового типа невеличкі горнці з вухами, один на одному поставлені, лежали боком, ухами на верх (ухо при усі); нижній (N 12) з жовтої глини, непалений зовсім, 5 см. висок., діаметр горла 7 см., наоколо виступа 21 см.; верхній (N 11) 6 см. висок., діам. 7 см., наоколо виступа 24 см., з чорної, дуже зернистої глини, теж не випалений; обидва вироблені досить грубо, але далеко форемнійші від 6—8, не орнаментовані. Коло скелета спіраль з бронзового тонкого дрота (N 13), 4 рази звиненого, кінці закручені каблучкою, а один має прироблений з бляшки гостроверхий вершок; діаметр 4, 5 см.

IV. 1.40 м. відти скелет, 65 см. глибоко, в головах горнець, лежав боком, роздавлений, 15 см. високий, в формі збанка, тонкий, эле випалений; горло орнаментовано дірочками (N 14).

V. 50 см. відти, глибоко 40 см. незначні ффраїменти скелета і при тім ухо якогось більшого горнця (N 15), з чорної невивпаленої глини, орнаментованого простими лїніями (ялички) — диям. 8 см., і бронзова спіраль (N 16) з тонкого дрота, чотири рази звиненого, один кінець відломаний мабуть, другий закручений каблучкою двічі, диям. 5 см.; тип подібний до N 13, але дрїт далеко тоньший; судячи по дияметру, могла вона бути наручником.

VI. Побіч того (яких 30 см.), глибоше (яких 30 см. теж) скелет в напрямі від південного сходу на півн. захід. Коло голови горнець (N 17), лежав боком, вироблений трохи криво, але досить правильно, випалений слабо — властиво тільки обпалений, 11,5 см. високий, до виступу знизу 5 см., дияметр горла 9 см., наоколо виступу 36 см. При голові небіжчика шпилька з бронзового дрота, вздовшки 15 см., головку становить тісно звинута в пятеро спіраль, з дияметром 3, 5 і дірою в середині (N 18); шпилька чотиригранна (мабуть ффраїмент) бронзова (N 19), вздовшки 4 см. Коло скелету, з правого боку, одначе не безпосередно при нім зелізняий ніжик (три ффраїмента — N 20), кривий, вздовш 19 см., само вістре 8 см.

VII. 130 см. звідти на глибині коло $\frac{1}{2}$ м. скелет, головою на південний схід, значно знищений, вздовшки 170 см.; коло голови шкляна коралина (N 21), від горнця тільки черепки.

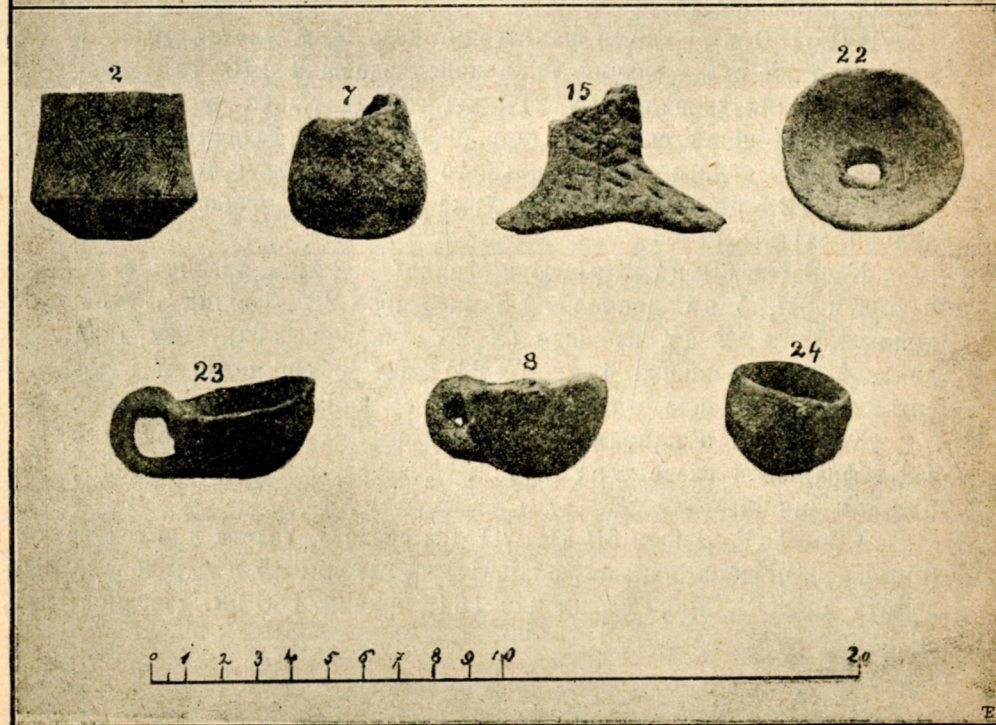
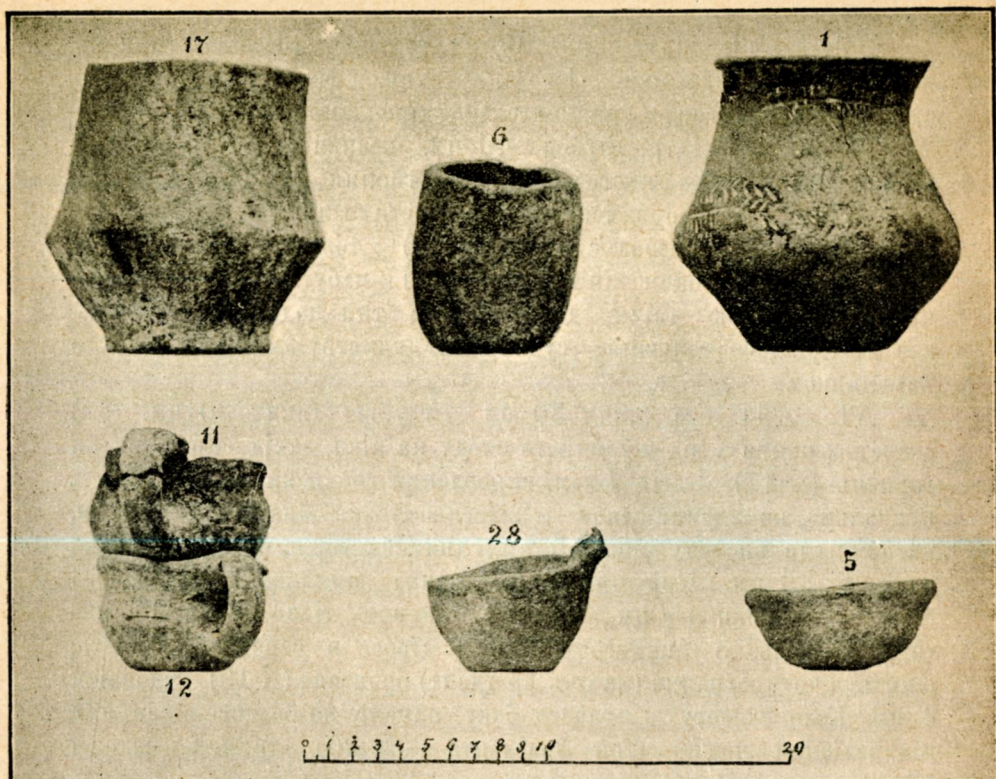
VIII. В ногах сього скелета (100 см. від голови) голова; на ній кість з ноги якогось иньшого скелета, більш нічого.

IX. 120 см. звідти скелет дуже знищений, головою на південний схід.

X. Відти 60 см. мініятюрні горнці — ніби мисочка з дірою в споді, 5 см. дияметр, 1,5 висока (N 22), корчик з ухом, диям. 4,5 йм., 2 см. взвишки (N 23); чарочка з округлим дном диям. 4 см. і взвишки 4 см. (N 24); все роботи недбалої і досить нефоремної, але з тонкими стїнами; випалені досить слабо.

XI. Звідти в напрямі з полудневого сходу на північний захід ффраїменти скелета на глибині $\frac{1}{2}$ метра, голова роздавлена; при нім нічого.

XII—XIV. Звідти 50 см. NO два скелети, голова при голові (більша на південь, меньша на північ) на глибині 35 см., головами лежать на SOO, лівий скелет мав 164, правий 160 см. довжини;

коло правого скелета, з правого боку шпилька зелізна, довга 85 см., з головкою з закрученого дроту (N 25). Кілька см. на право ще фрагменти голови і кістки в напрямі на південний схід.

При всіх цих кістяках не було видно ані якоїсь підсипки, ані слідів гробів або взагалі якоїсь обкладки.

Окрім того знайдено шпильку бронзову (N 26), подібну до N 9, вздовжки 10,5 см. Далі в різних місцях розкопаного тепер гробовища знайшлися фрагменти глиняних виробів — фрагмент горня, орнаментований глибокими лініями, ялинкою, мало, лише зверху випалений (N 27). Горнець з ручкою (ручка одбита) маленький, нерівний, але досить формно виліплений, взвишки 3,5—4,5 см., діаметр 6 см. (N 28). Фрагменти маленького стовбоватого глечика (N 29), діаметр 7 см., взвишки стількиж; фрагменти кухлика, 9 см. взвишки (N 30); фрагменти мисочки, дуже недбало виробленої, діам. 8 см. (N 31).

Окрім того при розкопуванні, під скелетами і над ними знаходилися кремінні фрагменти (зібрано 15 шт.). Деякі з них не мають характерної форми, що свідчила б про штучне вироблення (так і найбільший — N 32), інші мають такі характерні сліди, представляючи з себе вістря (points), більші й менші, в цілості й фрагментах (такі N 33—8).

Окрім того дістав я в дарунку від одного з місцевих селян викопані тамже: гривну з бронзового дроту, спіралью зкрученого, дріт має наоколо 1,3 см., довгий на 42,5 см. (N 39), і бронзову спіраль (брансолет на локоть), п'ять разів звинену, з розпложеного дроту, грубшого в середині й тоншого при краях, орнаментованого насічкою з паралельних черт, що сходяться, tworячи гострий ріг; діаметр спіралі 7,5 см., дріт по середині наоколо має 1,2 см. (N 40).

III.

З поданого вище дневника виступає той переважний тип похорон, що повторюється і в далеко численніших похоронах розкопів, ведених під проводом проф. Шараневича: похорон під верхньою верствою землі, без всякої підсипки або обгортки, без обрамлення небіжчика і без всякої могили над ним; характерна ритуальна прикмета цих похоронів — се горня коло небіжчика (часом тільки коло голови, особливо з правого боку, часом коло голови і ніг, в різних числі — часом тільки оден,

часом більше — в розкопках проф. Шараневича, є похорон з 7 горницями коло ніг небіжчика¹). Сі горнці бувають часом зовсім мініатюрні (і то при дорослих небіжчиках, як в моїй розкопці ч. II), часом дуже лихо вироблені, часом зовсім непалені, або з заокругленими або загостреними дінцями, так що їх не практичне, а ритуальне значіння не підлягає найменшому сумніву. По при те стрічають ся подібні ж похорони без горнців або й взагалі без усяких річей при небіжчику, а також палені могили, але завсїди сей похорон з горницями, що повтараєть ся в сотках могил сього похоронного поля й даєть по всякій правдоподібности не менше третини всїх похоронів, можемо уважати для нього характеристичним.

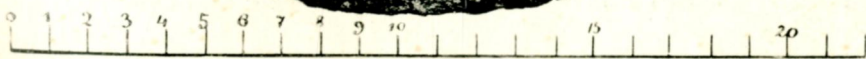
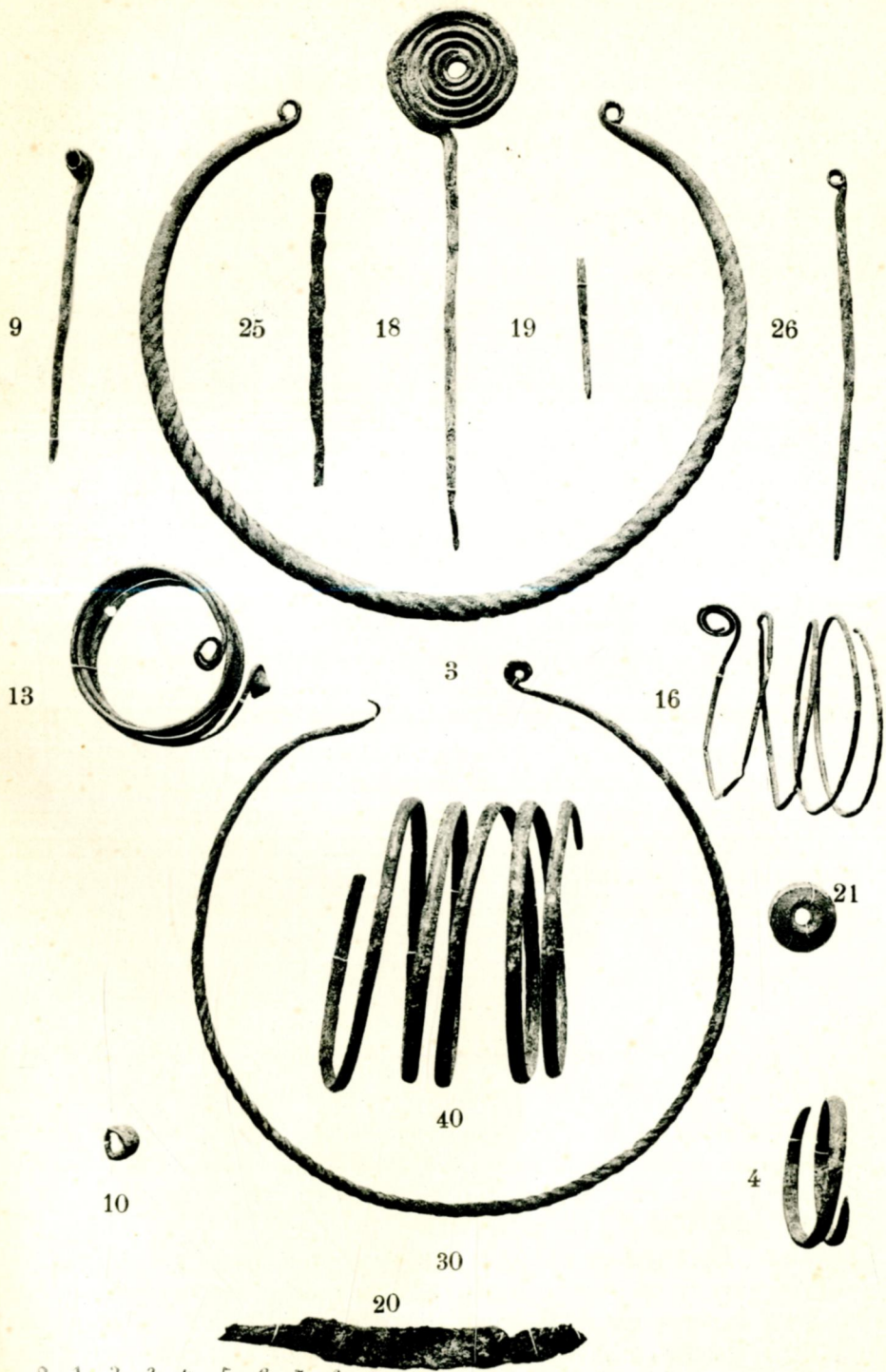
Похорони з горницями характеризують ся дуже значним числом окрас при небіжчику: найчастїйші окраси бронзові (гривни, брансоleti, шпильки, каблучки до висків, тузики і т. и.), рідше зелїзні (подібних типів), зрідка шкляні (намиста), горючий камінь, ікли кабанячі і мушлі (черепашки), дуже рідко срібло. Зі зрядь стрічаємо камяні (кремінні і з иньших родів каменя) — рідше се цілі зрядя, частїйше — фрагменти, або скалки креміння (правдоподібно — вони означають такеж ритуальне ослабленне початкового звичая, як і мініатюрні або нездалі для практичного ужитку горнці); зрідка стрічаємо кістяні зрядя, часто зелїзні ножики (але ніякого бронзового зрядя).

Сі категорії предметів виступають у ріжних комбінаціях: стрічаємо похорони з самими бронзовими окрасами, або самими камяними предметами, або з самим зелїзом, маємо знов і такі, де бронзові окраси виступають разом із кам'яним зрядям, або де маємо бронзові окраси разом із зелїзними, або зелїзо разом із каменем.

Окрім похоронів описаних в моїм дневнику, де маємо нпр. похорони з горницями й бронзовими річами (I, II, III, V), з бронзою й зелїзом (VII), шкло (VII), я подам кілька характернїйших похоронів з дневників роскопок уділених міні проф. Шараневичом, вибираючи можливо такі похорони, що найменше мають неясности в своїх деталях (коли що буде неясно, то тому, що не завсїди можна було сю неясність вяснити, в лапки беру вирази дневника). І так маємо тут:

Кістяк, коло нього двоє горняток і миска, кремінна пилочка (7 цм. довга) і таке ж вістре (7 цм. довге) — 18/IX 1896.

¹) Дневник 25/X. 98.

Кістяк головою на схід, в головах горнятко, і в нїм мищинка з дїрочкою, на грудях кам'яний молоток. (правдоподібно той що в Smentarz. на табл. VIII f. 3) — 30/X 1896.

Два кістяки один над другим, головами на полудневий захід, коло одного горнятко з ушком („ложечка“), мисочка з трома дїрочками в дні і кременний фрагмент („ножик“), коло другого горнятко і в нїм кусник кременя, а на грудях глиняне „качальце“ 4,5 цм. діам.

Півтора метра відти заложено другий рїв, і в нїм знайдено два кістяки головами на полуд. захід, коло одного срібний каблук, 2—3 цм. в діаметрі (див. подану тут фігуру — відрисовану з дневника, більшу з тих двох; обидві подані більш менш в натуральній великості). Трохи далі ще два кістяки, в тім же напрямі положені, коло одного з них залізний ніж — 25/X. 97.

Дві голови побіч себе, коло них 3 горнятка, залізний ніж і кременна стрілка (Smentarz. с. 23, табл. VI. 9) — 3/XI. 97.

Два кістяки обернені до себе, в головах по горнятку, коло одного залізний ніж, а в головах кістяна сокірка з молотком (очевидно те що в Smentarz. I f. 29) — 12/VIII 95.

Кістяк головою на схід, на грудях бронзова шпилька, коло голови камяна сокірка, в ногах мале горнятко (26/X. 98).

Кістяк головою на схід, коло голови з одного боку кусник горючого каміня з дїркою, з другого — зуб (ікл) кабана з дїркою, на грудях — бронзова шпилька, коло ніг мале горнятко (3/XI. 98).

Кістяк головою на схід, на шиї бронзова масивна гладка гривна і фрагмент залізної крученої, в ногах мале горнятко (8/XI. 98).

Кістяк головою на схід, на грудях бронзова шпилька, в ногах горнятко, коло нього залізний ніжик (18 цм. довгий) — 9/II. 98.

Як я вже сказав, поруч похоронів з горнятками маємо майже таку-ж численну категорію похоронів без горняток. Вони стрічають ся в суміш з похоронами з горнятками, часом гніздами, часом одиночно. Але приглядаючи ся сим похоронам, бачимо, що вони

окрім браку горняток з рештою не різняться від похорон з горнятками: тойже спосіб похорону, зовсім тіж самі, тотожні вироби, ті самі їх комбінації. Окрім похорону XII в моїм дневнику, подам знову кілька прикладів з дневників уділених міні проф. Шараневичом:

Кістяк головою на полудень, на ногах кам'яний політерований молоток, 9,5 цм. довгий — 23/IX. 96.

Кістяк головою на схід, коло нього бронзова шпилька і кременне вістре (8 цм. довге) — 8/XI. 98.

Кістяк — при нім спіральна бронзова брансолета, бронзовий гудзик і два кременні фрагменти — 12/VIII. 96.

Кістяк головою на північний схід, в головах кременна стрілка, на грудях бронзова шпилька — 13/VIII. 96.

Кістяк головою на полудне, на грудях бронзова шпилька і кам'яний молоток — 2/XI. 97 (Смен. с. 23, табл. VII. 5 і VIII. 3).

Два кістяки поруч себе, коло одного зелізна гривна, фрагмент ножа і вістре (?), коло другого кістяний молоточок орнаментований (очевидно той що на табл. I f. 30 — орнаментований концентричними кружками з точкою посередині).

Кістяк головою на полудень, в головах кремень відбитий в формі пилки, 6 цм. довг., коло ніг зелізний ніж — 12/X. 96.

Кістяк головою на схід, під шиєю мав чотири бронзові гудзики, на грудях бронзову шпильку — 18/X. 98.

Кістяк в напрямі на полудень, на грудях бронзова шпилька, мала, звичайна — 20/X. 98.

Кістяк головою на схід, коло нього бронзова шпилька і бронзовий перстень на руді — 25/X. 98.

Два кістяки на віддаленю 1.5 метра, кождий мав на грудях бронзову шпильку, в ногах зелізний ніжик — 2/XI. 97 (Смен. с. 23, табл. VIII, 28 і 33).

Подібність деталей приводить до переконання, що обидва типи похоронів належать тим самим часам, тій самій людности, і по всякій правдоподібности похорон без горняток треба уважати дальшим ослабленням того похоронного обряду з горницями, котрого ослаблену форму маємо вже в похороні з ритуально-міннятюрними або нездалими для практичного уживання горницями.

Далеко менш численну категорію похоронів (не буде й 10% загального числа) становлять похорони палені; при тім науково не констатовалось, чи ті палені кости були людські і з сього погляду можлива деяка непевність в тих разях, де урни з па-

леними костями стрічаємо коло кістяків — нпр. в головах. Я знов таки виберу кілька більш певних і характерних похоронів з дневників уділених міні проф. Шараневичом:

Досить велика урна, в ній палені кости, коло неї три малі горнятка — 12/XIII. 96.

Урна, в горі звужена, в середині два горнятка, мищинка і палені кости — 13/VIII. 96.

Урна в формі великої миски (діаметр 42 цм.) в ній окрім палених костей не знайдено нічого. На північ від неї недалеко два кістяки, при однім в головах горнятко і мищинка, а в середині її друге мале горнятко, на грудях зелізна гривна (См. таб. VIII. 24) — 16/X. 97.

Купа палених костей, в них два куснички горючого каменя з дірочками, бронзова брансолета і маленьке горнятко, а в ній бронзова шпилька — 2/IX 1896.

Урна (діаметр випуклости 32 цм., горла 19 цм.), в ній палені кости, кремій, зелізний ніж, шкляний коралик і кусник смоли (?) — 8/IX. 96.

Купа палених костей, а в них бронзові окраси — табл. I f. 11 і 12. — 9/IX. 96.

Купа палених костей, з ними стріла бронзова треграняста, зелізна і три камяні вістря — 21/VIII. 96.

Купа палених костей, серед них фратмент кістяної гребінки (таб. VI. 12). Трохи далі друга купа, й серед костей кусник обробленої кости з дірочкою. Трохи далі третя — на костях гривна бронзова, порожня в середині (очев. таб. VII f. 1), серед костей бронзова шпилька, два бронзові кружки, намиста з глиняної композиції й горючого каменя (?) — 1/X. 97.

Нарешті найбільш інтерна нахідка, описана й у проф. Шараневича (с. 23 і таб. VI): купа палених людських (sic) костей, на них асортимент (24) тонких бронзових трубочок і кораликів, по 4 разом зліплених, все разом, як запевняє дневник, уложено в симетричну фігуру; дві зелізні брансолети, бронзова шпилька, бронзова каблучка і кремінний спис; се заразом найбагатший похорон чеського поля.

Приглядаючи ся сим похоронам, ми й тут помічаємо з одного боку — зближенне до похоронів з горнятками (горнятка при палених костях), з другого боку — річи при сих костях стрічаємо зовсім тотожні з тими, які стрічаємо при похоронах з гор-

нятками і без горняток¹⁾. Таким чином не можемо і сей сам по собі відмінний тип різко відрізняти від попередніх: очевидно, він належав тій самій культурі і правдоподібно — бодай в часті — тій самій людности. Істнування побіч себе ховання і палення трупів може бути об'яснене тим істнуванням побіч себе обох типів, яке ми помічаємо і в иньших місцях Словянщини, або впливом (і навіть кольонізацією) з сусіднього Поділля, де ми знаємо сильно розвинені обряди й палення й ховання останків разом з начиннями.

Окрім сих типів ми маємо кілька відокремлених і відмінних похоронів; так у одній могилі, небіжчика покривала верства угля і коло нього були сліди дерева; другий похорон, де небіжчика окружено камінцями, о стільки інтересний та скомбінований ще з похоронами з горнцями й без горнців, що я подам його тут:

Кістяк — мав у головах камінний молоток, на груди зелізну бляшку, покриту зверху орнаментом (таб. VII. 25), в ногах зелізний ніжик і крем'яний фрагмент (таб. VIII. 8 і 25); наоколо кістяка десять камінців. Під сим кістяком два иньших, в головах одного камяна сокірка і брусок (таб. VIII. 1 і 2), коло руки кусник смоли; коло другого з горнятка в головах — 28/X. 97, Ст. с. 22.

Що до численних похоронів, де при кістяку не знайдено нічого, то їх нема ніяких причин вирізняти в самостійний тип, тим більше що спосіб похорону в них нічим не відрізняється ся, і стрічають ся вони в суміш з похоронами з горнцями і без горнців: їх треба по всякій правдоподібности уважати тільки біднійшими, простійшими похоронами тих самих типів.

Попередній аналіз привів нас до виводу, що ми можемо брати похоронне поле в Чехах без ріжниці похоронних обрядів і їх варіацій як більш менш одностайну цілість — себто що сї обряди і варіації уживали ся рівночасно, більш менш у той самої людности.

Се одначе зовсім не виключає можливости певної хронологічної диференціяції. Уже той факт, що ми стрічаємо т. зв. поверхові похорони — де над одним похороном стрічаємо трохи

¹⁾ З сього погляду звертаю увагу особливо на той останній похорон, бо всі річи з нього подані у проф. Шараневича на таб. VI і їх можна порівняти з річами з похоронів иньших типів.

вище другий вказує на те, що похорони сі обіймають значнійший час. На теж вказують і ріжницї в обстанові — річах.

З сього погляду я уважав би найбільш інтересними з одного боку такі похорони, де ми стрічаємо багатий асортимент самих бронзових окрас, без зеліза, а з другого боку похорони, де ми стрічаємо окраси самі зелізни або зелізни й бронзові. З мого дневника я занотую тут пох. ч. I, а з дневників уділений минї проф. Шараневичом як взірці багатих бронзових (виключно) оздоб наведу дві розкопки — з серпня 1895 р.: на шії кістяк мав 9 бронзових гудзиків, камінні намиста й грубу бронзову гривну, коло вух каблучки, на грудях три бронзові бляшки і трубочки та довгу шпильку, на обох руках бронзові наручники; коло кістяка два ффраїмента кремня (ножик?) 27/XI. 97. Друга — кістяк мав коло голови бр. шпильку з круглою головою, коло неї і в верхній часті грудей 7 бр. бляшок з ушками (3,5 цм. діам.), низше на груді велику бр. шпильку, 18 цм. довгу, і рурку, на руках між п'ястю і ліктем брансолетти (пор. опись в Smentagzyska с. 22 і образки на таблицях).

З другого боку стрічаємо похорони з самими зелізними або зелізними і бронзовими шпильками, наручниками, гривнами (див. нпр. в моїм дневнику розкопку ч. XIII, і виписку на с. 8—10, а також кілька похоронів вичислених у проф. Шараневича ор. с. с. 22: кістяк і коло нього зелізна гривна, кістяк — на грудях зелізна шпилька, кістяк з зелізним наручником на руці. Дуже правдоподібно, я б сказав — певно, що ті похорони з самою бронзою старші від сих з зелізними окрасами. Можна б піти дальше й прийняти, що ті похорони, де ми стрічаємо сам камінь та глину без якого небудь металю (такі нпр. розкопки проф. Шараневича описані в Записках т. VI і деякі з вище виписаних) старші від тих, де приходить і метал: але за сим я б уже так не обставав, хоч воно й правдоподібно; діло в тім, що маємо тут предмети не однородні — камяне знаряде, а металічні окраси, з другого ж боку — стрічаємо поруч себе раз у раз бронзу і камінь, а навіть часом камінь і зелізо. Нарешті наймолодшими могилами можна б уважати ті, де приходить срібло — є таких дві, одна описана вище (с. 9), друга виглядає так:

Кістяк, $7\frac{1}{3}$ метрів від иньшого (з бронзовими бляшками і черепашками), головою на південь, коло нього срібний каблучок 0,8—1 цм. в діаметрі, більш нічого; під ним кістяк головою на схід, дуже знищений, при нім нічого. Півтора метра звідти

иньший, головою на південь, на груди його малий збаночок глиняний з шишечками¹⁾.

Але уставляючи певне хронологічне ступенювання цих похоронів, ми знов не повинні його розтягати на якусь довшу хронологічну схему: сьому противить ся і те, що ми не знаходимо якихось більших ґруп, могил з виразно зазначеною культурою камяною, або залізною, і ті похорони, де ми стрічаємо камінь разом із бронзою, ба навіть залізом — такі мішані типи рішучо переважають над чистими скільки небудь виразніше зазначеними типами. Тому припускаючи тут похорони раніші й пізніші, ми як загальну характеристику сього похоронного поля мусимо прийняти характер переходовий від камяної до металічної культури.

З камяного знаряддя стрічаємо тут сокірки й молоточки — політеровані, крем'яні списи, стрілки, пилки й ффрагменти ножиків; сї знаряддя мусіли бути в уживанню і поволі уступати місце металічним. Велике число крем'яних нежиточних ффрагментів, як я вже сказав, треба мабуть уважати ритуальним ослабленням звичая класти з небіжчиком камяне знаряде. Взагалі число добрих, цілих інструментів не велике в порівнянню з загальним числом похоронів.

Бронза не уживала ся тут для знаряддя — властивої отже бронзової культури тут не було; се можно сказати напевно з огляду, що на яких близько чотиреста похоронів, при сотках виробів камяних, залізних, бронзових, не знайшло нї одного знаряддя бронзового, окрім кількох стрілок.

Бронза, можна сказати, виключно служила тут тільки для окрас, в знарядю ж і зброї місце каменя заступило безпосередно залізо. З заліза маємо тут головно ножики, переважно невеликі, як поданий з мосї розкопки на таблиці під ч. 20, зрідка більші (нпр. в дневниках проф. Шараневича 1898 р. ффрагмент ножа, з вістрем широкости більш 2 цм. — 11/XI. 98), і также зрідка иньші предмети — залізна сокіра-молоток, залізний спис²⁾.

¹⁾ 17/XI. 98, дневн. удїл. проф. Шараневичом; рисунок срібного каблучка (що переховуєть ся тепер в музеї львівського університета) див. на с. 9 (меньший з тих двох).

²⁾ Кістяк з сокірою-молотком не мав нічого більше при собі і в ближшій сусідстві його не знайдено кістяків; лежав головою на схід, сокіра лежала при голові: має довгости 16 цм., діра 1,5 цм. діаметру — 9/XI. 98. Кістяк з списом лежав головою на полудне, теж осібно, і нічого більше при нїм не було; спис — узький і довгий лежав коло плеча — 18/XI. 98.

Бронзові окраси при своїй численности досить бідні формами і штучністю виробу не визначають ся зовсім: се бронзові шпильки з круглого дрота, загнутого кружком на головку, або з чотиригранятого, з головкою скрученою спіралью (як на додученій таблиці ч. 18); єї останні бувають ріжної великості, подана у нас належить до менших, але стрічають ся більші — найбільші 24 цм. довгі, а головка одної має в діаметрі 5 цм. Рідше стрічають ся шпильки з круглими головками, або форми цівочка. Такі шпильки найчастійше стрічають ся коло грудей, де служили замість застіжки.

Бронзові гривни — звичайно з масивного, грубшого або тоншого, гладкого (часом насіканого) або спіралью скрученого дрота — як на нашій таблиці ч. 3 і 30. Одн раз тільки стріла ся гривна порожня в середині, орнаментована рівними і скісними лініями — вона видана у проф. Шараневича Смен. таб. VII. 1.

Наручники найчастійше з бронзової спіралью звиненої стяжки — як на нашій таблиці ч. 13 і 16, часом стрічають ся спіралі ще ширші (більше разів звинені — 5 до 7), форми стятого конуса; при кінцях спіралі стяжка з'ужена; зі зверхньої сторони вона часом насікана лінійним орнаментом (як на наших). Другий тип — з масивного грубого дрота, раз звиненого, так що кінець заходить за кінець (як у проф. Шараневича таб. II f. 1 і 5). Третій — обручки замкнені, з іудзями (як *ibid.* таб. II f. 10, III f. 23, V f. 6).

Каблучки до висків подібно теж бувають спіральні з дроту або масивні, з свобідними і замкненими кінцями (у нас ч. 4, у проф. Шараневича колекція на табл. VII).

Часто стрічають ся круглі бляшки з ушками, рурочки з спіралью звитого дротика або стяжки, рурочки з бронзової бляшки — очевидно нашивані на нитку або дротик. Стрічають ся бронзові луночки з дрота, в середині глубшого, з країв тоншого, круглі щитки з дужками, що могли служити може ковтками (у проф. Шараневича таб. I f. 11—13), інтересні для своїх аналогій та інтересні з сьогож погляду маленькі спіральки (як на таб. II 26, III 19, VI 5).

Коли з'явилось зелізо, воно було ужито для тих же окрас: ми стрічаємо форми бронзових окрас вповні повторені в зелізі: нпр. бачимо зелізні шпильки з загнутими кружком головками (пор. на нашій табл. ч. 25), шпильки з головками з спіралі, гривни і наручники. Таке повторенне тих самих типів показує, як тісно лучили ся хронологічно техніка бронзова з зелізною.

Дві срібні окраси обидві мають як найпримитивнішу форму і повторяють форми бронзових окрас.

Що до глиняних виробів, то тут треба розрізняти крайню неформеність деяких наслідком спеціальної недбалости в виробі — від властивої техніки. Поруч дуже недоладно, криво, неформенно з руки виліплених горнців і горняток стрічаємо й такі, що могли бути виліплені тільки за помочю гончарського круга, що найменше — гончарської дощечки. Орнаментовані серед них стрічають ся в меншости; для орнаментовання служать: дірочки, гувьки і лінійний орнамент: витискані (заглублені) лінії — пояски, лінії рівні й скісні. Дуже рідко стрічаєть ся орнамент

з кривих ліній: з розкопок, проваджених під проводом проф. Шараневича, таких горнців я знаю три — один відрисований в праці проф. Шараневича — таб. Е 10 і переходуєть ся тепер в музеї Львівського університета; два інші знаю тільки з дневників розкопок 1898 р., уділених міні проф. Шараневичом¹⁾: кістяк лежав головою на схід, на грудях мав малу бронзову шпильку, а в головах горнятка з ушком, орнаментоване двома паралельними лініями і круглими фестонами з двох паралельних ліній — 18/XI. 98. Другий кістяк — ніби дитини мав коло голови сильно знищений бронзовий нашійник і горнятка з ушком, з гострим дном, орнаментоване двома рядами зубців і точок,

¹⁾ Відти подаю й рисунки зменьшені більш менш о половину; не претендуючи на особливу елеганцію, вони головню мають на меті познайомити з орнаментом.

а між ними — рядом круглих фєстонів з кількох концентричних ліній — 21/XI. 98.

Подекуди орнаментацийні заглиблення виповняє біла маса — як на нашій горнці ч. 1, що взагалі звісна в гончарських орнаментах переходової (від каменя до металю) доби в середній Європі.

Гончарські вироби належать, певно, місцевим майстрам.

Знову ж безперечно екзотичними були такі річи як черепашки *surrea moneta* або шкляні коралі, що визначають ся вже високою технікою — як великий кораль ч. 26 на нашій таблиці, або як дві темні коралинки з жовтими шкляними гүльками (0,75 цм. диям.) — на таб. I f. 27 (3 і 4 з ліва) у проф. Шараневича. Сі находки вказують, що та досить низька культура, яку бачимо у небіжчиків сього похоронного поля, абсолютно взявши не була дуже давня і сучасно з нею в иньших, культурнійших землях материяльна культура стояла вже дуже високо.

Що до металічних виробів, то їх примітивність, значна бідність типів при численности самих предметів, нарешті — повторенне тих самих типів в бронзі і залізі, а навіть і в сріблі — все се робило б правдоподібним, що ми тут маємо до діла з місцевим промислом, але при тім не виключена гадка і про можливість привозу. Діло в тім, що хоч брак властивої бронзової культури, піднесений нами вище, вказував би, що тутешня культура стояла поза впливами сусідніх огнищ бронзової культури — чорноморського й середодунайського, але приглядаючи ся до типів бронзових і навіть глиняних виробів не можна не помітити численних і часом дуже виразних аналогій з середодунайською технікою — наблизшою територияльно (гальштатська техніка вже ріжнить ся значно). І так хоч ми не стрічаємо на чеськім полі більше штучних і артистичних типів середодунайського бронзового промисла, але серед більш примитивних виробів його знайдемо багато подібностей. Нпр. бронзова спіраль була одною з улюблених форм дунайської бронзової культури; дрібні подвійні спіральки чеського похоронного поля (у проф. Шараневича таб. I f. 26, III f. 19, IV f. 5 [фрагмент]) — се її відгомін, або навіть — автентичні, привозні предмети з дунайських країв, де сі типи були дуже широко росповсюднені.¹⁾ Спіральні головки

¹⁾ Порівняти з сими предметами нпр. Hampel *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn* таб. 35, 47, 49, 77, 113.

шпильок звістні там також дуже добре,¹⁾ як і шпильки з закрученою каблучком головкою — тип найбільш розповсюднений в могиллах чеського похоронного поля,²⁾ або рідший тут тип — з головкою круглою, або форми цвяшка.³⁾

Спиралі брансолет і каблучок до висків повторяють тип незвичайно розповсюднений в дунайській культурі і очевидно стоять з ними в генетичнім звязку; що правда, в Чехах не знаходимо ми тих безконечних спіралів, по кільканадцять оборотів, але менші дунайські спіралі дуже подібні до чеських.⁴⁾

Масивні гладкі брансолети стрічають ся і тут і там; кручені на Подунавю рідші, але стрічають ся теж.⁵⁾ Дрібні спиральки для нанизування теж звістні й у подунайських находках;⁶⁾ не бракує там і бляшок з ушками до нашивання.⁷⁾

Таким чином переходячи крок за кроком бронзові вироби чеського похоронного поля, бачимо, що вони повторяють в собі типи широко розповсюднені, що круг їх форм не має нічого оригінального та ріжнить ся тільки хіба своєю бідністю від бронзового промисла середнього Подунав'я.

Додам, що й криволінійні орнаменти чеських горнців своїми круглими фестонами з рівнобіжних ліній пригадують теж урни середнього Подунав'я.⁸⁾

З другого боку типи бронзових виробів чеського похоронного поля і взагалі тутешня культура не стоїть одиноко в сій місцевості. В сусідстві його знайдено вже в двох місцях похоронні поля з подібним обрядом і культурою: коло с. Висоцька і Ясе-

¹⁾ Ibid. таб. 52.

²⁾ Hampel A bronzokor emlekei magyarhonban I табл. 95.

³⁾ Пор. Hampel Alterthümer таб. 53 і Bronzokor I таб. 52, 115, 127, II таб. 134 і далі. З розкопок в Чехах особливо зазначую видану у проф. Шараневича таб. VII f. 4 і 8 і виконану 1898 р. (18/XI) шпильку з круглою головкою і трома виступами (в музеї львівського університета) — пор. Bronzokor таб. 52 f. 4. Сі шпильки особливо часті в гальштатських похоронах, див. Sacken Das Grabfeld von Hallstatt с. 67.

⁴⁾ Пор. наручник ч. 40 нашої таблиці й особливо наручники з розкопок проф. Шараневича у львівськiм університеті, меньшого діаметра, 5 до 7 оборотів, і Hampel Alterthümer табл. 109, 113, 116, 121, Bronzokor 11, 131, 163.

⁵⁾ Гладка бронзова гривна — див. в поданих вище виписках, пор. Hampel Bronzokor II табл. 131, 163, кручені — Hampel Alterthümer таб. 49, 52, 87.

⁶⁾ Hampel Alterthümer таб. 87, 93, 100.

⁷⁾ Ibid. табл. 109, 127.

⁸⁾ Hampel Bronzokor II табл. 139 і 140

нева (при дорозі з Бродів на Золочів). Розкопки в Висоцьку провадив проф. Шараневич і з результатами їх познайомив в згаданій своїй праці *Smietarzyska etc.*: на висоцькім похороннім полю розкопано 17 гробів, небіжчики лежали під поверхнею землі без слідів гробів або обрамовань, головами на схід, часом групами, мали при собі горниці, з иньших річей найбільше кременя, менше заліза й бронзи (с. 8 і далі); металічні предмети (видані *ibid.* на IV табл.) зовсім анальотічні з чеськими: бронзові шпильки з закрученою головкою або форми цвочка і залізний ніжик. Розкопки в Ясеневі робив місцевий дідич, і мині через проф. Шараневича відомі тільки результати сих розкопок; і тут небіжчики лежали без гробів, покриті камінцюватим румом, вимитим водою; при них знайшло ся досить бронзи і одна шпилька залізна, наручник масивний, 7 цм. диям., грубший в середині, 4 наручники з бронзової стяжки, 1 спіральна, 5 перстенів спіральні, 2 гривні масивні (1 цм. грубі), фібула „в формі букви S“, 6 спинок — все з бронзи, і 1 шпилька залізна (сі річі мають бути зовсім подібні до чеських).

Але сею близшою околицею культура представлена похоронами чеського поля не вичерпуєть ся. Розкопки Осовского на галицькім Поділю, в Гусятинськім повіті — в Раковім куті й Увиселі, переведені 1890 р., виказали зовсім подібну культуру й тут, хоч і при відмінних похоронних ритуалах. В Раковім куті небіжчиків обкладано наоколо рядом каміння, без насипних могил (порівняти вище описану могилу чеського поля); в двох розкритих гробах знайдено горнець, подібний до чеських, багато бронзових окрас, вповні тотожних з чеськими: шпильки з спіральними головками, каблучки, кручений нашійник і каблучки до висків форми цвочка з загнутою ніжкою (щиток і закривлена ніжка) — зовсім подібні до виданих у проф. Шараневича таб. I f. 11—13; при однім похороні, в такім же каміннім обрамованню, але молодшій, знайшов ся залізний спис. В Увиселі знайшла ся одна могила з небіжчиком закопанім просто, при нїм намисто з черпашок і кабанього зуба (пор. чеські); місцеве ж похоронне поле з паленими похоронами дало бронзові шпильки з цвьяшковими головками, каблучки до висків що йно описаного типу і дрібні спіральки.¹⁾ В сумі з сих кількох раковокутських і увисляньських могил (що в своїй культурі мають і між собою близші стичности)

¹⁾ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XV c. 27 і далі, 35, 43 і далі: табл. II і III.

набираємо асортимент виробів досить значний і зовсім близький або й тотожний з предметами брідських похоронних поль. Таким чином та культура, що її звязки з середно-дунайською вище я виказав, констатується вже на значній просторони галицької Волини й Поділя.

Що до людности, котрій належала ся культура, то на се з антропологічного погляду дасть відповідь помір кількох черепів з чеського похоронного поля, по системі Брока, уділений міні проф. Шараневичом:

Череп N. 1 — чоловіка в повній силі:

найбільша довжина 203, ширина 135, показчик 66·5
 ширина чола (найменча) 101
 довжина підстави черепа 136
 висота ушей 114
 горішня ширина лиця 76
 ширина скулів 131
 висота носа 56, ширина 25
 ширина очних ям 42, висота 34
 віддалене межі очима 22
 показчик носа 44·6, очних ям 80·9
 кут профілю 89°.

Череп N. 2:

Найбільша довжина = 190 міл., шир. = 130, показчик = 68
 найбільша висота = 141, показчик = 74
 обвід черепа = 515 міл.

Череп N. 3:

Найбільша дов. = 182, шир. = 135, показчик = 74
 обвід = 497.

Череп N. 4:

Найбільша дов. = 184, шир. = 132, показчик = 71
 обвід = 502.

Череп N. 5:

Найбільша дов. = 188, шир. = 137, показчик = 72
 висота = 128, показчик = 68
 обвід черепа = 520.

Череп N. 6:

Найбільша дов. = 184, шир. = 132, показчик = 72
 обвід черепа = 528¹⁾.

¹⁾ Черепи N. 2—6 помірені професором львівського університета Дибовским.

Окрім того оден (7-ий) череп, післаний віденському антропологічному товариству, теж був довгий, хоч ближшого поміру його не дано.¹⁾

Таким чином всі сі сїм черепів належать до довгоголових, а три навіть до дуже довгоголових (нижше 70). Але раса не була чиста, судячи з того, що два черепи виїняті з того ж поля, хоч не могли бути поміряні через браки потиличних костей, але виглядали рішучо на короткі, по ореченню того-ж проф. Дибовского.

На питанне, яка то була людність з погляду історично-етнографічного, при теперішнім стані нашої науки можна відповідати тільки гіпотетично. І я, вище тримаючи ся в границях фактів, тепер позволю собі висловити обережний здогад в сій справі:

Присутність шкляних виробів високої техніки й залежність типів чеського поля від середно-дунайської культури дозволяє датувати сі похорони — бодай гіпотетично — часами коло нашої ери, борше першими віками по Христі. Що в сі часи на ґрунтах села Чех істнувала оселя і стояла в торговельних зносинах з дунайськими краями, на се маємо виразний доказ в римських монетах I—II в. по Хр., виоруваних на полях с. Чехів (Шараневич ор. с. с. 11). З другого боку, як я вказав уже вище, той одностайний більш менш переходовий характер, який ми бачимо в похоронах чеського поля, не дозволяє сих похорон розкладати на довгий ряд віків, але борше вказував би на велику осаду, що істнувала тут протягом розмірно недовгого часу — кількох поколінь. Се власне могло бути в часах, датованих згаданими монетами, себто в II—III вв. по Хр. Археологічні факти ані трошки не спротивляють ся подібній гадці, противно — вповні годять ся з такою хронологією.

Уважаючи знову на географічне положенне сього похоронного поля, його культуру й ту гіпотетичну хронологію, було б вповні натуральним признати в сій людности Словян перед великою міграцією на захід, або навіть — осаду, що істнувала тут як етап в мандрівці Словян, перед їх великою міграцією. Від словянської культури по міграції, в часах засновання Руської

¹⁾ Ein jugendlicher Schädel, dessen Wachsthum noch nicht vollendet ist. Die Gestalt des Schädels ist ausgesprochen dolichocephal — in der Norma verticalis mit stark ausgezogenem, abgerundetem Hinterhaupt und breiter, schön gerundeter Stirn. — Smentarzyska p. 8, 20—1, де подані й поміри.

держави (заступленої сусідніми могилами Плісниска) культура похоронного поля в Чехах відрізняєть ся виразно, але проти гадки про словянську оселю перших віків по Хр. нічого в ній не промовляє.

Антропологічні прикмети скорше попереають, як опонують такій гадці. Останніми часами бо виразно доведено великий процент довгоголових у словянських могилах і полишаючи пізнішим виясненням питанне, як з того переважно довгого або довгуватого археологічного типа витворив ся нинішній короткоголовий, ми мусимо прийняти сю значну домішку, навіть перевагу довгоголових і в часах по словянській міграції як факт.¹⁾ Для часів ранііших можна а ргіогі припускати ще значнійшу перевагу довгоголового типу, а я ще раз тут повторю сказане вище — що тип чеського поля хоч подає й крайно-доліхокефалічні типи, заравом показує й домішки короткоголового. І так я висловляю як обережну гіпотезу — що в людности чеського похоронного поля ми можемо з значною правдоподібністю бачити Словян перед великою міграцією. Я міг би ще ступити крок дальше й з огляду на загальний розвій словянської кольонізації під час великої міграції²⁾ додати, що се найскорше могли бути Словяне полудневої групи, але се вже може за багато буде гіпотез на раз.

1/VII 1899.

---

¹⁾ Див. Niederle O původu Slovanů, його-ж додаток Zur Frage über den Ursprung der Slaven, 1899, і відповідні місця моєї Історії України-Руси т. I (див. показчик sub voce антропологічний тип).

²⁾ Див. гадки висловлені в моїй Історії т. I с. 31—3.

А Н Т И

(Ἄντι, Antes)

УРИВОК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ*)

Написав *М. Грушевський*.

I.

В першій віці по Христі маємо у перше певні, вільні від всяких сумнівів звістки про Словян. Вони виступають у латинських письменників під іменем Венедів (Venedi, Veneti); імя се не словянське, очевидно — так звали сусідніх Словян Германці, і від них се імя перейшло до Римлян, а в другий бік — до Финів: західні Фини й доєї Роснян зуть Venōa.

Західні границі словянської колонізації, бодай здебільшого, можемо означити на основі відомостей Птолемея (II в. по Хр., хоч в головнім черпав він з старших відомостей), — а їм не противлять ся відомости й римських письменників I в.: виходить, що Висла була границею Германії на сході, але на нижній Вислі Готи переходили за Вислу й седіли на її лівім боці. Виключивши полудневі степи, зайняті іранськими кочовими ордами, і карпатські гірські краї, залюднені племенами, що з найбільшою правдоподібністю треба зачислити до Траків¹⁾, — для словянської правітчини на початку нашої ери здобуваємо простору територію на правому боці Висли, по середньому і верхньому Дніпру (крім,

*) Ся статя є дійсно уривком з більшої історії давньої Руси, коло котрої тепер працюю.

¹⁾ Сі погляди будуть уаргументовані на нижнім місті; в тракийській справі можу тим часом відіслати до праці Томашка Die alten Thraker Sitzungsberichte der Akademie in Wien т. 128, 130, 131.

може, самого верха) і Дністру — до верхів Висли на заході. Ся територія мусіла бути просторою, коли зважимо на велику колонізацію, що трохи пізнійше вийшла з неї; але при тім задає значні труднощі відграничення її від близько спорідненої литовської групи і від Финів: одинокий критерій, уживаний для сього досі — сліди несловянських назв у хорографії (такі назви починають ся особливо на вододілі Немана і Припети, на верху Дніпра і за Дніпром, найбільш чиста від них територія — підкарпатські краї і дальші землі до Дніпра), та се критерій занадто непевний, бо і з найпевнішими несловянськими назвами не можемо собі здати справи: чи тут була несловянська людність ще перед великою словянською міграцією, чи то займанщини несловянських народів під час, коли Словяне, рушивши на захід і полудень, опорожнили по части правітчинні краї (се могло теж бути)¹; археологія ж не доросла ще до розв'язання сього питання. У всякім разі литовська група займала якусь територію в сусідстві Балтійського моря і Немана, а Фини одним кінцем виступають теж над Балтійським морем, з другого боку — їх присутність доводять старі хорографічні назви (як імя Волги-Ра) на північ від Каспійського моря, де вони, безперечно, здавна зтикались з іранськими ордами, як то показують численні культурні слова в финських діалектах. Ближше означити прасловянську територію пробувати не будемо. Уставитись вона могла задовго перед нашою ерою, значно розширяться почала з великою словянською міграцією, бодай перед тим ми нічого певного не знаємо²).

В лінгвістиці згоджують ся на тім, що язикова, а з нею і етнографічна диференціяція серед Словянства зачалась ще на

¹) На жаль навіть хорографічний матеріял докладно не вистудійований, все ще обмежують ся головню натяками; ані несловянські елементи, ані район їх розпросторення не уставлені; до старих праць — Надеждіна — Опыт исторической географии русскаго міра (в старій Библиотекі для чтенія, т. 22), Барсова Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі, passim, прилучилось недавніми часами кілька нових — Голубовский Історія Смоленской земли с. 31 і далі, Филевич Історія древней Руси I с. 123 і далі, Кочубинський — Территорія древней Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просвѣщ. 1897, I, але без особливих результатів що до сього питання (див. про них в Записках т. XVIII і XXI).

²) Таке означення прасловянської території досіть прийнято в науці, відіючи головню такі: деякі протягають словянські границі на заході, на вододіл Висли й Одера, але тому противлять ся означіння Птолемея,

правітчині, задовго до великої словянської міграції. Хоч проби — найти вказівки про час, коли ся диференціяція між головними галузями словянства — західньою і північно-східно-полудневою — показала ся на добре, не довели до результатів¹⁾, але самий факт не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. генеалогічної теорії, що приймає утворення з прасловянської маси двох осібних галузей, а з них — поодиноких племен, чи т. зв. теорії переходів чи хвиль, що вказує на зближення й стичности між мовами обох груп, се не робить ріжниці; в обох разях певним буде, що ще перед міграцією приготувались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед словянства, що з цілою виразністю показали ся після розселення, завдяки територіяльному віддаленню^{2) 3)}. Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення словянства вповні відповідає його диалектичному поділу, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілості⁴⁾. Се вказує, що велика словянська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи до певної міри свої давніші відносини сусідства. З сьогож знов виникає, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських народів на правітчині, а їх теперішнє розміщення — угрупованню на правітчині. Сю гадку з усією

випливає на схід — в район верхньої Волги й Дону, але тут треба бути повдержливим з огляду на несловянські елементи в хорографії — див. напр. Müllenhof *Deutsche Alterthumskunde* II с. 89, Krek *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte* с. 256, Roesler *Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau* (*Sitzungsberichte der Wiener Akademie* т. 73 с. 79), Hunfalvy *Ethnographie von Ungarn* с. 91, Schieman *Russland, Livland und Polen bis ins 17. Jahrh.*, I с. 12, Lavis et Rambaud *Histoire générale* I с. 689, Niederle *O původu Slovanů*, с. 122—3.

¹⁾ Про них див. у Niederle *O původu Slovanů*, с. 122—3.

²⁾ На означення територіяльного віддалення для відріжнення типів недавно в славистиці справедливо звернув увагу Нідерле *op. c.*

³⁾ Справедлива взагалі увага Бругмана (*Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen* I с. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народної маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без диалектичних відмін, як і гадка, з цілою виразністю висловлена Дельбріком, що теорія одностайного праязика (арійського, але можна однаково сказати і про прасловянський) — се фікція, бо нім він сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу.

⁴⁾ Пор. Krek². 2, 328.

рішучістю висловив один з авторитетніших заступників лінгвістики: „Порівнявши єї кольонізаційні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що незважаючи на значні переміни занятої Словянами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“¹⁾. І сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє потвердження в історії словянської кольонізації: Словяне переважно займали землі покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно (про се свідчить та сама невідомість і мовчанне джерел, про те, як відбула ся їх міграція). Такі порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянським пограничю на великій просторони. Тож кольонізаційне розпросторенне Словян, зовсім природно, могло йти правильно, без великих перескоків, без мішанини — инакше з мішанини б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціяція мусіла б наново початись аж після міграції.

Сей факт дуже важний; він дає нам спроможність з пізнішого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення початкове і про порядок і напрями словянської міграції. З нього й ми мусимо виходити в дальших виводах про Антів.

II.

Велика словянська міграція (в справу про сліди словянської міграції перед нею не вхожу тут) мусіла розпочатись, від коли в сусідстві з Словянами з'явились пусті, опорожені простори; *hottog vacui* є так само робить в історії кольонізації, як і в природі. Почавши від III в. пустіє західне пограниче, землі по Одеру й Лабі, з переходом германських племен на полудень; на полудні гунська орда нищить в другій половині IV в. останки іранської людности, виганяє Іотів і нарешті тягне за собою ріжні орди далі на захід на середній Дунай. Разом з сим мусіла початись і словянська міграція, але ми за неї не чуємо, між иньшим і через те, як сказано вище, що то була спокійна

¹⁾ J. Schmidt, Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II с. 198.

колонізація порожніх просторів, і стрічаємось з нею, як з довершеним фактом, в VI і навіть в VII віці.

В 1-ій пол. VI в. словянська колонізація опанувала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Прокопий (VI в.), описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять нечисленні народи Антів“ (De bello Gotthico IV 4.). Але тодіж Словяне займали вже чорноморські степові простори й на заході. Йордан (V в.) в своїм географічно-етнографічному огляді сучасної східної Європи, границями словянської колонізації кладе Дунай від устя Драви до моря: „численний Венетський нарід сидить на північних згір'ях Карпатів, від верхів Висли, на незмірних просторах, поділяючись на Словен і Антів; Словени сидять (по Дунаю) від Новетунського міста і Мурсийського озера (на устю Драви до Дунаю)¹⁾ до Дністра і на північ до Висли, Анти ж понад лукою²⁾ Чорного моря від Дністра до Дніпра (Getica гл. V). Сі слова Йордана потверджує й Прокопий: він згадує, що „Словени й Анти сидять за Дунаєм, недалеко від берега“ (De b. G. I, 27). Розуміть ся, колонізація, хоч би й як ріденька, таких великих країв, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути ще на першу половину V в. Час, коли Гуни, знищивши Аланів і Готів, потягли степову людність за собою на середній Дунай, був як найвигіднішим для цієї колонізації.

В першій половині VI в. Словяне вже опанували порожні простори на полудні, а присунувшись над Дунай, не могли зістатись пасивними свідками боротьби Візантії з ріжними ордами, що виступають в Чорноморських степах по смерті Атилі і нападають на Візантійські землі почавши з кінця V в.; разом

¹⁾ Що locus Mursianus — се болота на устю Драви до Дунаю, коло давньої Мурсії (тепер Esseg), се певно і тепер можна сказати загально прийнято — див. Rösler Zeitpunkt с. 87, Müllenhof D. Alt. II с. 94 й примітку в Момзенівім виданню Йордана с. 162, Первольфа Варяги — Русь и Балтійські Словяне Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII, Ламбіна Славяне на сѣвернонь Черноморьѣ ib. XII с. 142 і ин. Трохи трудіиша справа з civitas Novietunensis (так в виданню Момзена, за більшістю кодексів): найпростіше й найправдоподібніше, що тут маємо Noviodunum в Нижній Мезії, тепер Ісакча, але трохи дивним стає тоді означенне словянських границь у Йордана — див. у Момзена с. 163, Müllenhof II с. 94. Старі об'ясненія виходили з хибного варіянта: Noui і не мають значіння.

з ними вони руйнують задунайські землі, а за тим слідом іде й словянська колонізація за Дунаєм. Та і тут відомостей про неї майже не маємо: першу виразну звістку про Словян, що „спокійно, без страху і клопоту сидять в римських провінціях“¹⁾ стрічаємо аж у Йоанна з Ефесу (585), а в VII в. ми бачимо вже довершений факт — Словяне цілковито затопили вже Мизию²⁾.

Серед цієї полудневої колонізації, як бачили ми з вищеподаного, сучасні письменники розрізняють Словенів (*Σκλαβηνοί*, *Slaveni*) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян взагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву Венетів; *Slaveni* — то західня частина їх, на захід від Дністра, Анти — східня, за Дністром; при тім він поясняє, що се назва цілих іруп, що складались з поодиноких племен: *quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Slaveni et Antes nominantur* (с. 5). Византийські письменники не уживають німецької назви: „Венети“, вони знають лише Словян і Антів, не вказують їх границь між собою, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими — Словене сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.³⁾, бачимо їх тут потім при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Теофілакта⁴⁾, Анти ж сидять у нього дальше від Дунаю⁵⁾; що вони сиділи далі на схід, на Подоню — бачили ми з Прокопія. Коли зважимо се, а пригадаємо, що Йордан жив сам в Мизії і був свідком тих неустанних нападів Словян і Антів на византийські землі, про котрі не раз згадує (*Rom. c. 388, Get. c. XXIII*), то мо-

¹⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder VI с. 25 р. 255, пор. Крек²⁾ с. 303.

²⁾ Nicephori ed. de Boor р. 34, Theophanis ed. de Boor с. 359.

³⁾ De aedificiis IV, 7.

⁴⁾ VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

⁵⁾ VIII. 5. Сих Антів Цайс (*Die Deutschen c. 606*) уважав осадниками на византийських ґрунтах, в Мизії, але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, ціла історія сього походу, протест аварського війська — очевидно, проти експедиції в чорноморські стени, рішучо промовляє проти такої гадки — див. Rösler *Zeitpunkt* с. 113.

жемо цілком покластись на зроблене ним означення території Словен і Антів і їх обоїльної границі.

Імя Словен — *Σκλαβενοι*, Sklaveni ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціяльно прикладаєть ся до їх полуднево-західніх осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби об'яснити се імя з словянської мови або найти її сліди в пізнійших численних словянських іменах племен, не удались¹⁾. Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Словянам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів²⁾, дуже привабний і найлекше пояснив би справу, але проти нього роблять закиди з лінгвістичного погляду.

Вперше се імя Антів виступає в оповіданню Йордана про війну з Антами остготського короля Вінітара при кінці IV в. (с. 48). Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія війни з Венедями Германариха, так натомість варта віри ся згадка. Може бути за те непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Се цілком можливо; одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Словян — Венеди, знав про часткове значіння антського імени і на иньших місцях виразно каже за поділ на Словен і Антів як сучасний (ципс — с. 23, пор. с. 5), то дуже можливо також і те, що імя Антів переказано було тут іотською традицією, або бодай уважалось іменем старшим ніж тодішне столітє. Поза сим оповіданнем Йордана се імя приходить до загального уживання у византийських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східній імперії): сі письменники майже всі розрізняють Словян і Антів: Прокопий, Агатий, цїс. Маврикий, Менандр, Теофілакт⁴⁾. Останній раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілакта (письменника, що жив в першій пол. VII в.) в опові-

¹⁾ Гільфердінг (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV p. 65), Гловайський — Разысканія² с. 171 і ин. виводили в Антів Вятичів. Проти сього з язикового погляду Крек² с. 254. Ще довірнійша гадка Ламбина, що Анти = Unlizi = Ульці. Шафарик був тієї гадки, що імя Антів або вийшло від Німців, або старославянське (II. 25, 7).

²⁾ Первольф і Ягіч в Archiv IV с. 65, 76.

³⁾ Крек² с. 254—6.

⁴⁾ Агатий згадує лише про Анта Дабрагеаза, Маврикий писав трактат: πὼς δεῖ Σκλαβόνες καὶ Ἀντικὸς καὶ τοὺς τοιοῦτους ἀρμύζεσθαι (XI. 5) — вид. 1664 р., Шафарик (додаток), Крек² с. 295. Звістки иньших письменників подав я вище і низше.

данню про війну 602 р.¹⁾ По сїм се імя зникає. Чи не було воно перейняте византийцями від східних турецьких-фінських орд, що були сусїдами власне полуднево-східних Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Византиєю?

Яке значінне мав сей подїл на Словен і Антів? Уважати його чисто географічним — трудно. Занадто широко і консеквентно переходить се відріжненне у письменників VI в.: імя Антів згідно і консеквентно прикладаєть ся ріжними письменниками до цілої колонїзації від Дністра до Меотиди, не лише до пограничної території Антів і Словян; імя Анта прикладаєть ся як прїзвище до поодиноких осіб з сїєї групи (*Δαβραγέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος* — *Agath. III, 21*); Анти і Словяне то виступають разом, то воюють між собою — в середині VI в., і ведуть пізнійше цілком противну політику що до Аварів і Византиї. Всї сї факти, що вказують на осібність сих двох груп, тяжко було б звести до тієї ріжницї, що Словени сидять по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусїла бути більша.

Не що давно петербурський академик Кунїк висловив гадку, що Анти — се імя якоїсь чужої („черкеської“) династїї, що опанувала сю словянську групу, отже — се політичний, а не етнографічний термін²⁾. Хоч ся гадка була висловлена без усяких доводів, цілком голословно, але — може завдяки її аподектичному тону, була підхоплена чужесторонніми письменниками про Русь і словянство³⁾, тож я мусїв згадати про неї. Розумієть ся, вона не має ніякої підстави: ні про яку таку династїю ми нічого не знаємо, якоїсь цїльнійшої політичної організації, яку мусїло б принести таке завойованне, у „Антів“ не бачимо: сучасник

¹⁾ Крім того маємо ще неясну, загадкову згадку в *Origo gentis Longobardorum* (уложеної після середини VII в.), де в оповіданню про міграцію Лонгобардів вони перше ніж перейти в край Ругів (за Карпати) переходять краї *Anthaib* (вар.: *Anthaip, Anthabus, Anthab*) et *Bainaib* (вар.: *Banaub, Bantaib* — у Павла) *seu et Burgundaib*; значінне сих слів було вже не ясне Павлу Диякону і він поясняє: *Quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcunque locorum* — *Monumenta Germaniae hist. — Scriptores rerum Longobardicarum*. Робити які небудь виводи з сих неясних, незнатї звідки ухоплених імен, розумієть ся, неможливо.

²⁾ *Извѣстія Ал-Бекри, 1878 с. 147.*

³⁾ Її я сгрів, з відкликом до сїєї статї Кунїка, у Шімана *op. c. t. I с. 18—9* і у Денї (*Lavisse et Rambaud Histoire générale I. 691*), що перейняв її очевидно у Шімана.

Прокопій виразно каже, що як Словянами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони живуть „демократично“ (с. 334), і дійсно оповідає про ухвалу, повзяту на антських вічу (De b. G. III, 14).

Одиноке можливе об'яснення — се, що поділ VI в. на Словян і Антів відповідає двом особним діалектично-етнографічним слов'янським галузям. Се зрозуміли дослідники давно, але, на мій погляд, не відгадали тих галузей. Каспар Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу слов'янства по мові на два великі відділи — західний (чи як він зве — північно-західний) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvölker), і як на паралель вказав на поділ Повісти временних літ Слов'янства на Словян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут на против себе зовсім як в давнину Sclaveni і Antae, лише там Sclaveni (= Словене) стоять на заході“¹). Сю гадку прийняв був Реслер²) і такий авторитетний дослідник слов'янської старовини як Крек³). Але відповідно сій гадці Анти мали б означати Русь + полудневих Словян, Словени — західних, бо се дві основні діалектично-етнографічні галузи Слов'янства. Одинока обставина, що могла б промовляти за таким розумінням⁴), се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (Σκλαβηνοι), але се показує тільки, що Прокопій слово Σκλαβηνοι уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антів (з рештою він міг уважати сих північних Словян одноплеменими з тими, що займали панонське побереже Дунаю, бо, розумієть ся, не міг знати їх близше).

Та глянувши на розміщення Словян і Антів на полудні, переконаємо ся, що назва Антів не може відповідати північно-східно-полудневій галузі Слов'янства, не може обіймати Словян східних і полудневих разом, що Слов'яни Мизійські (пізнійші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (Sclaveni), бо то вони сідли в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дніпра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сідти хто иньший, як ті слов'янські кадри, що протягом VI

¹) Die Deutschen с. 602—4.

²) Zeitpunkt с. 90.

³) Einleitung² с. 205—6, 330 прим.

⁴) На неї вказав Шафарик II. 25, 7.

і VII в. перейшли в Мизию, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дніпром. Натомість „Анти“ можуть відповідати північно-східній групі¹⁾, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ²⁾; воно могло обіймати всі східно-словянські племена, але ми цього не знаємо і таких фактів не маємо, стрічаємо се імя лише в подіях і комбінаціях, що дотикають ся тільки полудневої кольонізації сих племен; імя Антів могло обіймати цілий східній відділ, але в тім матеріялі, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини цього відділу, до східно-полудневих словянських племен, і з сим значінням не проблематичним, а звязаним з реальними фактами, з усім кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не північно-східно-полуднева галузь словянства, а полуднева частина її північно-східного відділу, ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українсько-руською³⁾.

Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що рівняєть ся з певністю. Ми бачимо, що сї Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді — в VI в. не міг сидіти ніякий иньший словянський нарід, розумію краї між Дніпром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом „Словен“ на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись, як і дійсно потім — в X в. — бачимо границею Руси з Мизійськими Словянами Дунай. Бачимо, що сї Анти були східними сусідами Словян, відріжняючись від них як осібна група — найправдоподібнійше — етнографічно, се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антєська кольонізація цілком відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонізації могли б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його кольонізації. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що

¹⁾ Се мов би мовчки признає і Крек² с. 330, промовчуючи полудневих Словян та говорячи лише про „руських“ і західних.

²⁾ Се підніє вже Шафарик l. c. — „і не знати як далеко на північ“.

³⁾ Як вищеподане розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розуміння знаходимо у декотрих, що в Антах бачать Улинів і Тиверців: не маємо вказівок, що сї народи займали цілу антєську просторонь та й чому як раз сї два народи руські злучались в одній загальній назві?

в сих, звістних нам з джерелових фактів, Антах маємо предків України-Руси, ближше — предків Сіверян, Уличів, Тиверців і інших ще може, незвістних нам на імі полудневих племен, що жили разом з ними на нашій території і ввійшли в склад нашого народа¹).

III.

Таке ближше означенне назви Антів не лише дає конкретне значінне сьому загально-словянському, як здавалось, терміну, що висів у повітря, але вводить в нашу історію кілька фактів, зв'язаних з їх іменем, що були досі, щоб так сказати, без хозяїна.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни з Антами Вінітара. Падає вона на останню чверть IV в., дець в кінці 70-х чи 80-х рр., ближше дати означити не можна. Як я вже сказав, де-що промовляє за тим, що б не збувати в сїм епізоді імени Антів гадкою про анахронїзм; додаю, що й конфлікт сей міг бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остоти під натиском Гуннів поволі лише посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю, отже й географічно взявши, ніщо не противить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти те об'ясненне, яке дає її Йордан. Він оповідає, що Вінітар, „не хочачи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хочачи показати свою відвагу, рушив з твоїм військом на краї Антів; коли він напав на них, в першій битві його побито, але далі він воював сміло і їх короля Боза (Bos nomine) з синами й 70 старшинами казав розіпати для страшного прикладу“ (с. 48). В тодішніх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Готи під натиском Гуннів мусіли посуватись на захід, не до далеких завоювань їм було, і в сій війні я бачив би симптом словянської, може антської спеціяльно — значить нашої кольонізації на

¹) Теорія великоросизма Полян, до котрих, бачу, прилучають герпер і Сіверян, користаючи з цілковитого браку місцевих памяток, не стійна сама по собі, не має тут значіння, і ми в неї не потребуємо на сїм місці входити; останніми днями дав перегляд сїєї справи д. Ягіч в статі *Einige Streitfragen, Archiv für slavische Phil.*, XX, с. 27 і далі відбитки.

²) В нїм бачили Буса Слова о п. Ігоревім — гадка дуже приваблива, але не конче певна.

полудень, що зіткнулась з Готами. Гуни взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили Вінітара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Словян на Византию. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників: *Ni sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum*, каже Йордан на закінченню Римської історії, а згадуючи про легендарну державу Германариха і послухність йому Словян, пригадує, що тепер *Venethi, Anates, Sclaveni nunc ita facientibus peccatis nostris ubique deseviunt* (с. 23). Ще сильніше каже Прокопій (*Hist. arcana* 18): Ἰλλυρίους δὲ Θράκην ἔλκον, εἴη δ' ἂν ἐν κόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίων προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιτῶν ἡ χώρα ἐστίν, Οὐνοὶ τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδὸν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος ἕξ ὃ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἀνηκεστα ἔργα εἰργάσαντό τοὺς ταύτη ἀνθρώπους; на иньшому місці він згадує, що на початку панування Юстиніяна „Гунни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“ (*De b. Got.* III, 14). З сього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян; сї походи Словян то самих, а ще частіше мабуть — разом з Болгарами, що виступають як головні учасники тих походів, почались мабуть ще з кінцем V в. і особливо стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстиніяна; 530 р. цїсар поручив був оборону Дунаю магістру Хилвудію, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словян від нападів, робив навіть походи за Дунай поки не наложив головою підчас такого походу в краї Словян, і напади пішли знову (*De l. G.* 14—18). Вони страшно шкодили сусїднім византийським провінціям, але зрідка наберали ширшого значіння, і тим поясняєть ся, що Юстиніян не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. В коротких звістках сучасників не вчислюють ся докладно учасники сих походів, найчастіше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен, про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Лише один раз, до речі, говорячи про Антів, згадує Прокопій про їх похід на Тракію (*De b. G.* III, 16), але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід чи ні. Взагалі, походи самих Антів, на власну руку на Византию не дуже ймовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки учасниками: особливо Болгари, ходячи з приа-

зовських степів на Візантію, могли приберати собі по дорозі ватаги Антів волею чи неволею¹⁾.

В другій половині Анти поріжнились з „Словенами“; про се оповідає Прокопій (De b. G. III, 14), не пояснюючи причин: „Пізнійше по смерті Хилвудія, що сталась 534 р., Анти і Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“; трохи згодом він згадує, що сі народи „вели між собою пертракції і мали безпечно обопільні зносини“²⁾, се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було ближших відносин (бодай тоді) між обома сусідами. Дуже можливо, що се була кольтонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь спеціальні причини. Ся війна муєньт припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.

Візантія, правдоподібно, хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до неї рук), вона звернулась до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніян закликав їх, аби оселились в околицях Турррия, спустілої римської кріпости, збудованої по словам Прокопія Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакиї), обіцяючи їм богату платню і всякі вигоди (οφείλοισι ζυνοικιστῶν μὲν δοῦναι τῇ πόλει, χρήματα δὲ με γὰρ οφείλοισι προσεσθαι — De b. G., ib.), аби вони боронили Візантію від Болгарів (і розумієть ся — заразом і від Словян). Тоді, здаєть ся, до порозуміння не прийшло: історія ся стоїть в звязку з появою між Антами псевдо-Хилвудія. Епізод сей докладно оповів Прокопій (і він дав йому повод до класичної характеристики побуту Словян і Антів і деяких дуже інтересних подробиць). Між невільникми, взятими Словянами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудій. Один грецький невільник з Тракиї, що перебував між Антами, звернув увагу свого хозяїна, що у Словен в неволі перебуває Хилвудій, той самий звістний римський маїстр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Сього юнака викупили, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, і на загальнім антськім вічу (ἠγγείροντο μὲν ἐπὶ τοῦτο Ἄνται σχεδὸν ἅπαντες)

¹⁾ Каталог болгарських і словянських нападів на Візантію до приходу Аварів див. у Міленгофа II с. 379 і далі; тут висловлена дуже правдоподібно умотивована гадка, що Гети Марцеліна — се Болгари і Словяни (с. 383).

²⁾ Επεκηροικεόντο γὰρ ἥδη καὶ ἀλλήλοισι ἀνεμίγνοντο ἄδως οἱ βάρβαροι οὗτοι — (р 333 ed. Bonn.).

примусили його, аби удавав з себе магістра Хилвудня. Коли Юстиніян зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались тільки в тім, аби той ніби Хилвудний дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але, коли Хилвудний їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі звістний Нарзес і довівши обманьство, арештовав та й повів в кайданах до Константинополя.

Хоч отже сі переговори мабуть не дійшли тоді кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Антами і зносин з Візантією (антські ватаги на византийській службі бачимо в Італії і перед сією справою ніби Хилвуднем і по ній, разом з ватагами Болгар і Словян, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не мало особливого політичного значіння, доводить лише брак якоїсь державної орґанізації у всіх сих племен) — чи не від сього часу, кажу, датуєть ся переміна в політиці Антів, бо пізнійше — правда, се вже належить аж до часів Маврикия (602) — ми стрічаємось з Антами, як з союзниками Візантії.

Під час переходу Аварів з прикаспійських країв на захід, дали ся вони в знаки Антам. Про се оповідає фрагмент Менандра (без початку)¹⁾; з нього довідуємось, що Антам не пощастило в сій боротьбі, і Авари почали пустошити їх землю своїми нападами і грабувати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю Анти вислали одного з видатнійших між собою Мезамира (Μεζάμηρον τὸν Ἰσραήλου, Κελευχιστοῦ ἀδελφόν), але коли той під час свого посольства став говорити з Аварами згорда ἀπέριψε ῥήματα ὑπερήφανα τε καὶ φρασώτερα πωρ), використав се один Болгарин (Κοτρίγυρος) близький до аварського кагана і неприхильний до Антів (ὁ κατὰ Ἄντων τὰ ἔχθιστα βουλζουάμικος — з сих слів можна б вивести, що сей Котригур і під'юдив кагана на Антів, може через якесь поріжнення Болгар і Антів — толкованне, що дало б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до орґанізації боротьби, і Авари вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забираючи в неволю й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 50-х рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Візантія їх напустила²⁾ (уложивши з ними угоду, Юстиніян поручив їм κατὰ τὸν

¹⁾ Hist. gr. minores II с. 5—6 (ed. Bonn. p. 284—5).

²⁾ Див. напр. Müllenhof II с. 394.

ἀντιπάλων ἐπλήξεσται — Мен. р. 5), але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантії, і дуже можливо, що Авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі „примучили“ Антів. Се пригадає історію Повісти временних літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, суцая Словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбскимъ: аже поѣхати бяше Обрину, не дадѣше въпрячи коня, ни волу, но велѣше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“ (Іпат. е. 7). В сїм переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дулібам від Аварів¹⁾; хоч літописець зачисляє се де часів імп. Іраклія (610—640), та датованне се зроблено на основі візантійського оповідання з 610 р.²⁾ і принадково надано сьому — очевидно народньому переказу про утиск Дулібів; дуже можливо, що тут маємо пам'ять про сю аварську біду VI в., переказану Менандром. Можливі такі примучування й пізнійшими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю, але, як бачимо з епізода 602 р., тоді Словяне наддунайські були в відносинах союзу й певної залежності від Аварів, Анти ж цілком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян іти на Антів, по просту збунтовалось, так що пізнійші походи Аварів на Антів можна припускати, але дуже на їх істнуванне покладатись не можна.

З другої половини VI в., після сїєї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають доперва в війні 602 р.: під час війни з Візантією, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для дїверсії вислав був військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником РOMEІВ“, але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусів відложити свій плян. Епізод сей цікавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тоді були цілком незалежні від Аварів і як союзники Візантії, мусіли воювати з Словенами, отже тримались від них з осібна і ворожо.

¹⁾ Згадаю, що був висловлений здогад, мов би тут книжник переніс на руських Дулібів утиски, чинені Аварами чеським Дулібам, через непорозуміння, за для тотожності імен; але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулібів, а не Чехів і Морави взагалі, се дуже неправдоподібно.

²⁾ Theophanes ed. de Boor I р. 301—2.

В сїм епізоді в останнє виступають Анти. З дальшою міграцією Словян за Дунай зайняли вони землі між Дністром і Дунаєм (не без впливу на се може був і перехід Болгарської орди над Дунай в VII в.), але при тїм цікаво, що коли історичні джерела кидають знову сьвітло на краї по лівім боці Дунаю — в X в. — бачимо, що антська держава — київська Русь — перейняла політику Антів VI—VII в. і тримаєть ся з Візантією проти потомків Словенів — Болгарської держави; так було від Олега і до Ярослава.

♦ ♦ ♦

Звенигород галицький.

ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА

М. ГРУШЕВСЬКОГО.

I.

В небогатих наших відомостях про політичне життя Галичини XI—XIII в. малозначно промайнув один з важніших політичних центрів її, щоб потім зовсім зійти з історичної арени — кажу за Звенигород. Історичні відомости про його політичну роль бідні, їх можна б роз'яснити в звязку з загальною історією краю, але тут на перешкоді стоїть одна важна обставина — непевність що до його положення, і то так значна, що приходить ся вибирати між місцевостями положеними в басейні Буга або на середнім Дністрі; при такій непевности всякі виводи про політичну роль міста, розумієть ся, були неможливі. Тому мусимо почати від вяснення сієї справи — де він був. А що історичні відомости про положенне Звенигорода (хоч досить ясні, по правді) давали повід до ріжних толковань, і аж при фактах археологічних набирають безперечної сили до переконання, тож мусимо звернути увагу і на перші і на другі в сій справі. Але на сам перед оглянемось коротенько на саму історію сього питання.

Память про істнованне на Галицькій Русі стародавнього Звенигорода в літературі, можна сказати, не переривалась ніколи, завдяки тому, що імя його по за давніми літописями увійшло до пізнійших компіляцій, але питання про те — де він був, виникло досить пізно. Карамзін при першій згадці про нього вказав на „Дзвіногород межи Станіславовом і Камінцем“ (II пр. 148), себ то Звенигород на Дністрі, на устю Дзвинячки, і більше над сим питанням не застановляв ся. За ним пішли Арцибашов і Потодін (див. Изслѣдованія IV. с. 169), доперва Надеждін і Не-

волін у своїх примітках на Погодіна, друкованих в 1844 р., вказали, що вибирати треба з чотирох галицьких Звенигородів: на Дністрі, на Стрипі (коло Бучача), коло Львова і четверте — гора Звенигород над Збручом (коло Товстого, з давнім городищем), і що з них літописним Звенигородом може бути лише той, що під Львовом (Погодина Изслѣдов. I. с.). Тогож погляду був і Зубрицький, і в II т. своєї історії Галицької Руси, що вийшла в 1852 р. (с. 59, пор. I с. 19) він поясняє епізоди битви 1144 р. на основі топографії сучасного Звенигорода під Львовом. За ним небіжчик Василь Ільницький написав спеціальну брошуру (Стародавни галицкіи города, часть 1, Стародавний Звенигородъ, 1861), де зібрав літописні відомости про Звенигород, прикладаючи їх до Звенигорода під Львовом (сю тезу небіжчик приймав як готову, що не потребує доводу і оборони) і пояснюючи їх теж його топографічними обставинами; при тім він звернув увагу і на звенигородське замчище, уважаючи його давнім, княжих часів. Тогож Звенигорода держався і проф. Шараневич у своїй Історії Галичини (с. 38). Таким чином Звенигород підльвівський здобув собі повне право горожанства в руській і російській літературі, і Барсов, що в своїм Словнику, як перед ним і Погодін, не міг вибрати рішучо котрого небудь Звенигорода в своїй Географії початкової літописи вже без вагання став при Звенигороді під Львовом.

Але иньша теорія тим часом жила в польській літературі, і нарешті прийшла з поглядами руських письменників до конфлікту. Уже в 40-х р. в праці Баліньського і Ліпінського *Starożytna Polska* висловлено думку (цілком категорично), що княжий Звенигород — то Звенигород над Дністром, ще й при тім помішано разом відомости з пізнійших часів про обидва Звенигороди (дністрянський і підльвівський — III. вид. 1886 с. 175); се *mixtum compositum* перейшло потім до польських енциклопедий Опфельбранда, Шнайдера і до *Słownik-a geograficzn-ого*, виданого р. 1881, де було передруковано про нього буквально з *Starożyt-noj Polsk-и*. Одним словом — ся теорія панувала в польській літературі.¹⁾ Р. 1886 талановитий польський сатирик і новеліст Ян Лям написав спеціальну статтю про Звенигород (*Starożytny Dźwiniogrod i „Rożne Pole“*, друк. в час. *Dziennik Polski* і осібно р. 1887), де виступив проти згаданої брошури Ільницького і боронив теорію Звенигорода наддністрянського.

¹⁾ Вкажемо ще на статтю Киркора в *Древностях — Трудах москов. археолог. товариства т. VIII с. 163.*

Написана талановито і вправним пером, ся статя зробила вражіннє, і через те варто застановитись над нею хоч коротенько. Лям доводить, що під Звенигородом підльвівським, як і під иньшими, нема річки Білки (на неї вказував Ільницький), що тут, серед болот, нема місця для більшого міста, яке в оповіданню про боротьбу Володимирка з Ростиславом містить в собі 3000 залози; що взагалі не можна собі територіяльно представити князівство, якого б столицею був сей Звенигород; що він не був королівщиною, староством, як иньші значнійші княжі міста; тим часом Звенигород на Дністрі мав служити столицею Понизя, був староством і в польській літературі XVI—XVII в. жила традиція про Звенигород на Поділю (дрібнійші арґументи і закиди поминаю); щоб усунути труднощі при приложенню до наддністрянського Звенигорода літописних оповідань, Л. усовує з оповідання 1144 р. Рожне поле і Голі гори, уважаючи се помилкою північного літописця, що не знаючи топографії, безпотрібно приплів їх до свого оповідання,¹⁾ а з огляду на оповіданне під р. 1226 припускає істнованнє двох Звенигородів.

Таким способом справа прийшла знову в непевність і в ній зістаєть ся й досі. Ми перейдемо тепер до вияснення її, й на сам перед приглянемо ся тому Звенигороду, що має бути старим княжим городом, далі переглянемо місця літописи, що дають якісь вказівки про положеннє Звенигорода, а потім перейдемо до археологічного матеріалу.

II.

Звенигород під Львовом (повіт Бібрка, почта Романів) лежить на рівнині, під тою грядою горбів, що йдуть тут з північного заходу на полудневий схід, становлячи вододіл басейна Дністра і Буга, і місцями — як і під Звенигородом, підіймаєть ся досить високими і кругими горбами, покритими подекуди мішаним лісом. Теперішня львівсько-черновецька залізниця іде сим вододілом і перед ст. Старе Село зходить з нього в басейн Дністра; гряда горбів відділяє сю стацию від рівнини Буга, й переїхавши єї горби, подорожній вступає на мочаристу рівнину, перерізану піднесеною трошки смугою сухої землі; на сій смузі, на маленькім підвисненню стоїть звенигородське замчище і коло нього роскинене довгою полозою село. Тут сполучаєть ся до купи

¹⁾ Рожне поле, виходячи з варіянтів Воскресен. і Никон. літоп., Лям знаходив коло Рожанця під Любачовом.

кілька поточків, що стекають зі згаданих горбів. Місцевість, як сказано, дуже мочариста й тепер, а певне була цілком багнистою давнійше; для осушення ґрунту викопано рови, що тепер становлять корита сих поточків, давнійше ж мусіли вони розливатись широкими мочарами; дорога з села на полудень до Водник іде давньою греблею, що й тепер так зветь ся. Тепер один поточок тече зпід Романова (у місцевої людности, скільки міг я розвідатись, він не має ніякої назви), другий з Коцурова й сполучившись перед Звенигородом до купи, творять маленький потічок, що зветь ся просто Млинівкою. Другий потічок іде з полудня — з Водник, третій — званий Горожанкою, з заходу — з Шоломії; сі потоки зливають ся до купи під замчищем у річку, що на мапах зветь ся Кабанівкою, а у місцевих людей ніяк, як казали мені, не зветь ся, а в дальшій потоку називаєть ся Білкою і зливаєть ся з Подтвою за яких дві милі (беручи просто) від Звенигорода.

В пункті сполучення згаданих поточків майже на рівнині — на маленькім підвишенню стоїть замчище, збудоване 1716 р. з розпорядження тодішнього дідица Адама Сенявского інжинером Кампенгаузенем; тепер там стоїть панський двір, одначе контури замчища можна ясно спостерегти (плян його подав при своїй брошюрі Ільницький, що уважав його старим „городом“ літописним): се маленький чворокутник з чворокутними бастійонами на чотирох рогах і форверками від річки (зі сходу), одним словом цілком нова і не цікава будова. Що було на місці замочка, до його збудовання, не знаю, але в селі більше нема слідів якихось давніх укріплень, теж можна майже напевно сказати (розумієть ся — беручи за певне, що тут був старий Звенигород), що сей новий замочок став на місці старого городища, і се останнє було знищене при його будові: само місце — на сухім підвишенню, на сполученню кількох потоків, що давнійше, як сказано, мусіли творити багнисті мочари, як найбільше для того надавалось. Попід замком, як мині казали, знаходять ффраїменти шкляних обручок і шиферні прясла, тут же викопують силу людських кісток. Такіж обручки і прясла знаходять і понад Млинівкою, а також і старійші предмети: два камяні топірці і срібна монета Антоніна — все на правім боці (коло дороги до Чернева). На лівім боці знову, недалеко від замку, де традиція уміщує церквище, знаходять в землі в значному числі поливяні кафлі: трокутні, рідше чотирокутні і „головки“, а 1896 р. знайдено могилу, де, як оповідав той що найшов, над мерцем був у землі ніби хрест, зложений з трох чворокутних і девяти трикутних кафлів.

кафлів. Інше церквище народня традиция вказує в західній часті села, над Горожанкою, але тут находок цікавих нема, лише камінне і вално; тут було цвинтарище, і місцевий парох догадуєть ся, що се місце тієї церкви, яка була перед будовою сучасної, не що давно. Поодинокі находки — хрестики, прясла — стрічають ся і в сій — західній часті звенигородських ґрунтів.

Місцевість повна ріжних переказів, по часті загально-легендарного характеру: так оповідають про золоту бричку, що стоїть в землі в замкових валах; на ур. „Під бабою“ має ходити заклята баба; на пр. Пробій мав пробити князь князя. В багні під сусіднім селом Дмитровичами запало місто. З топографічних назв можна занотувати урочище Монастир на полудн.-захід від села, поле Батовець на північ. Інше знову монастирище є далі на полудень від Звенигорода (тут і село Підмонастир): монастир тут істновав дійсно ще в минулому віці, по відомостям зібраним місцевим парохом о. Билинкевичом. На північ коло села звертає на себе увагу велика могила „Печеніги“. На полудневий схід, в с. Гриневі є традиция про могилу „руського князя“. Там же знайдено римські монети. Ще трохи на схід, в милі від Звенигорода, над селом Підгородищем, стоїть на горі старе городище.

Про се городище варто сказати тут трохи більше, бо воно могло стояти в певнім звязку з укріпленнями Звенигорода. Воно лежить на верху гори надзвичайно крутої й досить високої; гора заросла лісом, і завдяки тому й городище заховалось добре. Воно займає цілу верхню площу гори і по її контурам обведено валами, має в промірі коло 200 метрів і коло 600 наоколо, більш менш у формі круга; там де гора менш крута, є окрім вала, що йде по краю верхньої площі, ще два вали; там де гора дуже крута (а вона дійсно так крута, що майже неможливо видертись тут з північного боку), верхній вал знижуєть ся і пропадає середній, так що властиво є неширока тераса трохи понизше верхньої площі городища. Слідів якоїсь будови на площі нема; пробна яма, зроблена при мині коло валу, в середині городища, давала лише черепки в верхній верстві землі, а глубше ішов нерушений ґрунт; селянин оповідав, що коли прорізувано вали, щоб зробити дорогу поверх, теж нічого окрім черепків не знайдено. Під городищем теж дотепер не знайдено ніяких слідів старого житя, і се піддає гадку, що воно служило тільки сховищем під час війни.

III.

Переглянемо тепер ті місця літописи, що дають якісь вказівки на місце Звенигорода; їх небагато, три або чотири. Перше місце між ними має і що до часу і що до вартости своєї в сій справі оповідання Лаврентієвської літописи і до неї подібних про похід 1144; навожу тут його з Лаврентієвського кодексу, подаючи курзивою те, чого бракує в інших кодексах (Академічним і Кенігсберським), а в [ ] доповнення і варіанти сих останніх:

И совокупи вси князи рускиѣ Всеволодъ, и иде к Теробовлю. И выиде *противо имъ* Володимиръ, весь совкупивъся к Теробовлю,¹⁾ и Угры²⁾ приведе [приведе], бана, королева уя, и не могоша бити ся, зане бѣяшетъ [межи има] рѣка Сереть,³⁾ [и] идоша обои подлѣ рѣку, за неделю,⁴⁾ къ Звенигороду. И на Рожни поли⁵⁾ не могоша ся бити, зане Володимиръ стоя на Голыхъ горахъ. Приде же [туже и прииде] къ нему Изяславъ Давыдовичъ с Половци, переемъ [примѣ] два города, Ушицю и Микулинъ. И иде [Всеволодъ]*) къ Звенигороду и ста по сей сторонѣ города, а Володимиръ [ста] об ону страну, сшедъ з горы [с горъ],⁶⁾ а межи ими [има] рѣка мѣлка [Бѣлка],⁷⁾ и повелѣ Всеволодъ чинити гати [Р. рати]⁸⁾ комуждо своему полку; и завтра переидоша рѣку, и взяша горы за Володимиромъ. Володимиръ же мня, яко к нему идуть, ста исполчивъся передъ городомъ на болоньи.⁹⁾ Симъ же полкомъ не дзѣ бѣше бити ся с ними [А: с нимъ] тѣсноты ради, зане болота пришли ноли [оли] подъ [Р: до] горы; тѣмже взидоша рускыи полци на горы и заидоша *и* отъ Перемышля и отъ Галича. Видѣвъше же то Галичане сътѣснуша си рекуще: „мы здѣ стоимы, а онамо жены нашѣ възмутъ.“

Літоп. Іпатєвка і подібні для сього епізода, очевидно, користали з тогож джерела, що й Лавр, але подали з неї (упустивши першу половину оповідання) коротший витяг, здебільшого буквально подібний до Лаврент., і нічого не додають

¹⁾ къ Галичю — Нікон. ²⁾ и Ляхи и Чяхи и Угры — Нікон. ³⁾ Рѣка бо бѣ межъ има — Воскр., зане бѣше рѣка не мерзла — Нік. ⁴⁾ дванадцять дней, и пришедше къ Звениграду, и ста на Рожнѣ полѣ, и не могоша бити ся. ⁵⁾ на Рожнеци полянѣ бишася, ту бо бѣ свѣщали ся, Володимиръ же ста — Воскр. ⁶⁾ ста на Лебязіемъ (вар.: Лебязіемъ) полѣ — Нік. ⁷⁾ грезка (вар.: грузка) — Нік. ⁸⁾ гати — Воскр., Нік. ⁹⁾ Черномъ болоньи, таже постуница по Соколькхъ горахъ обаполь имѣа (вар.: имя) мѣсто неподвижно болоніе.

*) В Лавр. хібно: Володимир.

до її оповідання: И ста Всеволодъ по сей сторонѣ града, а Володимиръ ста обѣ ону сторону, шедъ с горы, а межю има рѣка Бѣлка; и повелѣ *имъ* Всеволодъ чинити гати, комуждо своему полку, и завтра преидоша рѣку и взяша горы за Володимиромъ. Володимиръ же мня (X. і П.: Володимеру же и мня, Е.: мнящу), яко к нему идуть, и ста исполчивъся передъ городомъ на болоньи. Симъ же бяху болота пришли но оли (Е.: олны) на подъгоры; тѣмже взидоша Рустии полки на горы и заидоша отъ Перемышля и отъ Галича. Видивше же Галичане съчнуша (X. і П.: съцнуша ся) рекуче: мы здѣ стоимы, а онамо жены наша возмутъ (Ипат. с. 226—7, вид. 1871 р.). З иньших літописних зводів, як бачимо з ноток, Воскресенський дає незначні варіанти до оповідання Лаврент., Ніконівський дає цілий ряд відмін, але на жаль, вони дуже мало авторитетні, як і взагалі варіанти Ніконівського зводу, і найліпше буде їх не брати зовсім під увагу, бо вони можуть бути дуже легко лише плодом помилок і фантазії укладчика.

Властиво одиноким джерелом зістаєть ся оповідання Лаврентієвської літописи. Всі иньші тексти лише тим важні, що вияснюють деякі непевности в тексті Лавр. і подібних: напр. не підлягає найменшому сумніву, що первістною лекцією має бути Бѣлка, а не мѣлка, гати, а не рати. Оповідання дає важні вказівки що до місцевости Звенигорода. Виходним пунктом кампанії виступає Теревовля; що річка Серет перешкоджала битві (бо переходити б її прийшлось в очах ворога), ворожі війська йдуть берегом Серета, питання — куди? чи вверх чи вниз? На се вказують дальші слова літописи, що по дорозі між Серетом і Звенигородом були Голі гори і Рожне поле. На місцевість Голих гір вказує з цілою певністю містечко Гологори, в Золочівськім, а і Рожне поле, судячи по оповіданню з р. 1099, мусіло бути десь на границі Галичини з Волинею, значить не коло нижнього, а коло верхнього Серета. З сього видно, що вороги йшли Серетом вгору і від верхнього Серета, де вже ріка не становила жадної стратегічної трудности, або — ще правдоподібнійше — йдучи по над Серетом, що в верхівю має напрям з заходу на схід, перемінили напрям походу на захід і пішли на Звенигород, що, значить з того, лежав на захід від верхнього Серета. Голі гори — се той самий вододіл Дністра і Буга, що проходить по над Звенигородом; Рожне поле, уважаючи на Гологори, можемо ми умістити десь в місцевости верхніх притоків Буга. Таким чином,

відступаючи перед Всеволодом, Володимирко ішов вододілом Дністра і Буга далі на захід, займаючи вигідні для себе позиції на тутешніх горбах, де могли бути й якісь оборонні замки і твердині, що взагалі часто стрічають ся по вододілах, і до їх категорні належить замок над Підгородищем. Опершись о сю твердиню, вступив Володимирко до Звенигорода й зайняв своїм військом місце на лівім боці річки, названої в літописи Білкою. Се безперечно теперішній потічок Млинівка, що збирає води з полудневого сходу від Звенигорода; в устах тогочасної людности він міг дійсно звати ся Білкою, а міг оповідач приходень його так назвати тому, що він становить верхівє Білки. Військо Всеволода стояло на другім боці її і поробивши греблі через багнисту річку, він перейшов на лівий бік і став на підгір'ю — правдоподібно — просто на полудень, оминаючи підгородиський замок. Володимирко стояв під містом, чекаючи бою, але місцевість ся, аж до підгір'я, була так багниста, що підступати до нього під місто Всеволод не відважив ся і пішов далі на захід підгір'єм, так що заняв місце з заходу і полудня від Звенигорода, коло теперішніх Черепина і Шоломиї. Се настрашило військо Володимирка, і можливість диверсії Всеволода на Галич або Перемишль примусила його до переговорів (подібним способом представляли собі сю кампанію й Зубрицький ор. с. с. 60—1 і Ільницький ор. с. с. 12—3).

Сей перегляд літописного оповідання приводить до таких виводів у знятій справі: оповідання се вповні, в дрібницях навіть згоджуєть ся з гадкою, що згаданий в нїм Звенигород — то Звенигород під Львовом, а деякі подробиці — як Голі гори, річка Білка — просто вказують на нього і не дають можливости припускати, що тут мова йде про иньший який Звенигород.¹⁾ Таким чином вже се одно оповідання розв'язує питання про положенне літописного Звенигорода. Ми мусимо переглянути иньші місця літописи лише для того, аби побачити, чи вони згоджують ся з тим положеннем (значить — потверджують зроблений вивід),

¹⁾ Окрім того і топографія оповідання не дозволяє приложити його до иньших Звенигородів: і так Звенигород на Дністрі і Звенигород над Збручом не можливі через те, що лежать на схід від Серета: Володимирко над Серетом держить ся оборонної тактики, яким способом він перейшов би за Серет і опинив ся б у Звенигороді, а Всеволод на схід від нього? се не обійшло ся б без бою і всяких трудностей, і літопись би згадала про се. Неможливий і Звенигород на Стрипі, що лежить на лівім боці Стрипи і не може підійти під оповідання літописи.

або чи не треба (в противнім випадку) припустити істнування двох Звенигородів, як то деякі робили.

Таких місць властиво два, не рахуючи, що під тим же 1144 р. Іпатєвська літоп. оповідає, як Галичани, користаючи з виїзду Володимирка на лови до Тисьмениці, закликали з Звенигорода до себе Івана Ростиславича, але Володимирко приступив під місто і під час одного з нападів Івана заступив йому дорогу до міста, так що сей, не можучи пройти в Галич, втік на Дунай і звідти до Київа (Іпат. с. 226). Ніяких важних для нас топографічних вказівок се оповідання не дає, але не дає нічого, що не згоджувалось би з положенням Звенигорода коло Львова (Галичане кличуть Івана, користаючи, що Володимирко поїхав з Галича в цілком противну сторону — на полудень).

Важніші два иньші оповідання. Під р. 1208 Іпатєвська літоп. оповідає про похід Угрів в Галичину для посадки на галицькій столі Данила; військо угорське взяло Перемишль і звідти іде під Звенигород (оттуду же проидоша ко Звенигороду); сюди прибули до них помічні війська з Польщі, з Белза і з полудневої Волини (з Луцька, Дорогобужа й Шумська), а Роману, кн. звенигородському в поміч прийшли Половці і виступили, щоб не дати прилучити ся помічним волинським полкам до угорського війська: вони дали їм битву на переході через річку Люту, коли ж Половцям не вдалось їх задержати, Роман побіг шукати помочи в руських князів, але на дорозі його зловлено в Шумську; тоді Звенигородці піддали ся, й угорське військо приступило до Галича, де й закінчив ся похід (Іпат. с. 485—6). З сього оповідання видно, що Звенигород лежав між Перемишлем і Галичом, що зовсім згоджуєть ся з положенням Звенигорода під Львовом (і зовсім не пристає до иньших Звенигородів).

Зовсім аналогічний похід маємо в Іпатєвській літоп. під р. 1226. Угри ідуть на Мстислава, тодішнього князя галицького, похід розпочинаєть ся взятєм Перемишля:

Королеви же ставшю во Звенигородѣ, и посла вои свои к Галичю, самъ бо не смѣ ѣхати к Галичю: повѣдахуть бо ему волхвы угорскыя, яко узрѣвшю Галичъ не быти ему живу; он же тоя ради вины не смѣя ити в Галич, яко вѣршають волхвомъ. [Днѣстру]¹⁾ же наводнившюся, не могоша перейти. Мстиславъ же выѣха противу с полкы; онѣм же позоровавшимъ [на ся]²⁾ и ехаша Угры во станы своя. Бѣ [же]³⁾ с королемъ

1) З XII., в Іпат. помилкою: Днѣпру. 2) В Іпат.: насъ. 3) В Іпат.: бо.

Пакославъ с Ляхъ. Оттуду же поиде король (тим часом, поки його військо стояло під Галичом) ко Теробовлю и взя Теробовль, и поиде к Тихомлю и взя Тихомль; оттуду же приде ко Кремянцю и бися под Кремянцемъ, и много Угоръ избиша и раниша... Оттуду же приде король ко Звенигороду.“

Коли ж Мстислав побив Угрів під Галичом, „король же смятеся умомъ, и поиде и[з] земли борзо. Данилови же пришедшу ко Мстиславу с братомъ Василкомъ ко Городку“, Судислав відрадив їм нападати на короля, хочачи його уратувувати від останнього упадку. На поміч королю йшов Лешко з Польщі, але Данило, зробивши діверсію,¹⁾ примусив його вернутись. „А король угорьскы иде во Угры“ (Іпат. с. 499—500).

Се оповіданне дає далеко більш вказівок про положенне Звенигорода, ніж попереднє. І так, довідуємось, що як з одного боку Звенигород лежить по дорозі з Перемишля до Галича, так з другого боку — по дорозі з Перемишля на Теробовлю і полудневу Волинь; при тім від сієї останньої дороги Галич зіставався деє на узбічю (король, виславши військо під Галич, поки воно там стоїть, іде на Волинь і вертаєть ся назад до Звенигорода); дорога з Угорщини (правдоподібно, деє повз Перемишль) до Звенигорода йде недалеко від Городка (Данило, йдучи за королем, як той тікає з Звенигорода до Угорщини, здоганяє його недалеко Городка). Всі ці признакі зовсім згоджують ся з положеннем Звенигорода під Львовом (а знов не згоджують ся з положеннем всіх иньших Звенигородів, що лежать по за згаданим трикутником: Перемишль-Галич-Теробовль).

Иньші літописні згадки про Звенигород топографічних вказівок не дають.

Таким чином літописні відомости вказують на Звенигород під Львовом як на єдино можливий з галицьких Звенигородів: де чим виразно вказують власно на нього і нічим не натякають на істнованне в Галицькій Русі ще якогось иньшого, другого Звенигорода.

Сі вказівки літописних джерел на підльвівський Звенигород категорично підперають, усуваючи всяку непевність, археологічні факти. Я полишаю тут на боці ті археологічні нахідки, що йдуть з ранійших часів, або що можуть бути датовані ріжними часами, й обмежу ся тільки на нахідках предметів характерних для часів Руської держави, бо про се тут справа. Такими треба

¹⁾ Про се місце дивись мої примітки, Записки т. VIII, misc., прим. 2.

уважати: багату колекцію фрагментів обручок з кольорового скла — окраси характеристичної для нашого побуту з князівських часів, далі багату колекцію марморяних хрестиків і бронзових енкалпіонів, нарешті — поливні цегляні плитки, зовсім аналогічні з галицькими. Сі нахідки доводять над всяку непервність, що на ґрунтах підльвівського Звенигорода існувала якась більша осада — якийсь город в часах Руської держави. А що се був якийсь визначнійший, більший город — на се знову вказують печатки з тих часів; дотепер їх відомо з звенигородських находок три: одна має імя київського митрополита Константина — правдоподібно Константина II (зрештою се не робить великої різниці в хронології, бо обидва Константины були митрополитами в 3-ій чверти XII в.), дві другі анонімні (з іменем сьв. Василя). Подібними нахідками не багаті навіть і найбільш визначні політичні та культурні центри давньої Руси, й вони доказують, що в підльвівськiм Звенигороді колись політичне й культурне житє йшло на велику руку, що се був визначний культурно-політичний центр, такий, яким був історичний галицький Звенигород.

Сконстатувавши таким чином, на підставі історичних і археологічних фактів, що старий княжий Звенигород напевно стояв на ґрунтах теперішнього Звенигорода під Львовом, ми оглянемо тепер його історію — знов таки на підставі історичних і археологічних фактів.

IV.

Нахідки камяного знярядя в Звенигороді й на ґрунтах його показують, що місцевість ся була залюднена вже в часи неолітичної культури, себ то в часи, значно ранійші від перших історичних звісток про сі краї. В такі далекі часи ми заглиблятись не можемо, констатуємо лише факти. Так само констатуємо, що сліди залюднення маємо із перших віків нашої ери (римські монети й деякі характерні предмети тодішньої культури, як фібулі), при тім мусимо звернути увагу на те, що і саме положенне Звенигорода дає привід догадуватись про заснованне сієї осади в дуже ранні часи. Сучасна археологія констатувала для городів — замків часів князівсько-дружинних як тип — положенне на крутій горі або розі, і в замчищах, положених на рівнині, часто на мочарах рада бачити сліди давнійших осад. Звенигород, положений на острові серед багнистих мочарів Білки, на цілком незначнім підвисшенню, власне відповідає типу сих

городищ, і може вказувати на давніші часи свого засновання. Ми одначе не будемо знову таки застановлятися над тими давнішими часами, бо не маємо з них ніяких детальніших відомостей про Звенигород, і переходимо до князівсько-дружинних часів нашої історії.

Як відомо, перша історична звітка про Звенигород належить до другої половини XI в. (під 1086 р. в Лаврент. літоп., під 1087 в Іпатській), і лежить він на території, що в XI в. виступає з іменем „Червенських городів“. Етнографічним підкладом цієї території, опираючись на слова Початкової літописи, що Дуліби жили по Бугу (Іпат. с. 7), з певною правдоподібністю можна уважати Дулібів. Назва Червенських городів (що вперше виступає під р. 1018 (Іпат. с. 101) вказує, очевидно, на якусь політичну організацію в сім краю, одначе — як рання ся організація, чи була вона витвором самого дулібського народнього жита, чи витворилась уже впливом князівсько-дружинного устрою — годі про се сказати, бо се питання взагалі зістаєть ся неясним. Як відомо, в звістці Масуді про державу Валінаана багато істориків бачуть державу волинську — дулібську; в сю державу мусіли б входити і дулібські західні округи, пізніше обняті назвою Червенських городів. Як ні — то сполученне сих округів в якусь політичну цілість могло бути наслідком прилучення їх до київської держави з її князівсько-дружинним устроєм, що мабуть наступило уже з кінцем IX в. (див. мою Історію України-Руси I. 262—3).

Найраніше виступають зпоміж сих червенських городів Червень і Перемишль, потім Белз, але в склад їх, очевидно, входили і ті „ини городы“, що 981 р. привернув на ново до Київа Володимир. Не може бути найменшої непевности після сказаного вище про стародавність Звенигорода, що й він був в числі сих „иньших городів“. Аж до середини XIII в. на верхнім Побужу між Перемишлем і Бужьском ми не бачимо властиво ніякого значнішого міста окрім Звенигорода, і є повна правдоподібність думати, що він вже під час прилучення цієї території до Київської держави належав до видатніших пунктів між тими „иньшими городами“, що уважали своїм політичним центром десь у X в. Червень.

В наших історичних джерелах Звенигород в ролі політичного центра виступає, і то лише на короткий час, — в оповіданню про боротьбу синів Володаря; оповідання се переховало ся у Длугоша, в джерелі отже досить каламутнім, але не має ознак непевности, тож справедливо приймаєть ся істориками.

В сій оповіданню Звенигород виступає як столиця меншого Володаревича — Володимирка, тим часом як старший — Ростислав бере Перемишль. Таким чином Звенигород виступає політичним центром галицького Побужа — аж до волинських границь (що обіймали й пізнійшу землю Белзьку). Але дуже правдоподібно, що в такій ролі Звенигород виступав уже й перед тим. Ми знаємо поділ галицьких волостей між Володарем і Васильком, по смерті старшого їх брата — Рюрика; Володар — старший сидів в Перемишлі й очевидно — володів галицьким Побужем і Посянщиною, Василько — менший сидів в Теревовлі й володів — очевидно — галицьким Подністровем. Нема причин думати, щоб до смерті Рюрика Василько зіставав ся без волости; Рюрик сидів в Перемишлі, один з його братів менших — в Теревовлі, а другий? — дуже правдоподібно, що в Звенигороді (я припустив би — що то був Володарь і по смерті Рюрика сполучив в своїх руках обидві волости). Але се буде гіпотеза; констатувати ж можемо таку ролю Звенигорода лише для часу від смерті Володаря. Але само виступлення Звенигорода під р. 1087, як місто, куди вибрав ся Ярополк, чи то в гостину, чи — що правдоподібніше — походом, в усякім разі вказує на якусь визначнійшу ролю сього міста тоді, хоч би припустім, і не мав він ще в той час свого осібною князя.

Тут ми задержимось, щоб висловити деякі гадки, властиво — здогади що до Звенигороду. Ми бачили, що ся осада сягає часів дуже давніх. Положена на великім шляху галицько-волинським, на вододілі двох басейнів, могла вона розрости ся до значного міста. Коли війни князівсько-дружинних часів виробили нову тактику і способи укріплень, пробувано помогти обороні Звенигорода тим замком коло Підгородища, укріпленням відповідно новим вимогам, але він стояв за далеко. По старій памяти, інерцією, значінне Звенигорода держалось, і він ще довго служив політичним центром, але нові вимоги давали себе відчувати, він не сповняв свого призначення — оборони того шляху, і нарешті його заступлено новим оборонним замком, заложеним в сусідстві на високім шпілю, що й перейняв потім зовсім значінне Звенигорода — Львовом.

Але все се лише здогади, вернімось до фактів. Політичне й воєнне значінне Звенигорода держить ся аж до другої половини XII в. Бувши якийсь час столицею Володимирка, Звенигород, здасть ся, став потім столицею волости, виділеної Володимирком для Ростиславового сина Івана, коли Ростислав помер і Володимирко, сполучивши в своїх руках всі галицькі волости, заложив нову столицю

в серединнім Галичі. Повстаннє проти Володимирка Галичан, що покликали до себе князем Івана з Звенигорода (Іпат. с. 226), позбавило Звенигород значіння столиці: Іван мусів тікати з Галичини, і Звенигород увійшов в ряди галицьких провінціяльних міст. В р. 1146 сидів тут Володимирків воєвода Іван Халдеевич, що відбив ся від військ висланих Всеволодом київським; сей епізод цікавий між иньшим тим, що говорить про укріплення — „острог“ міста (Іпат. с. 228). До свого колишнього столичного значіння вертаєть ся Звенигород — і то знову лише на короткий час — доперва на початку XIII в.: брати Ігоревичі, покликані Галичанами по смерті Романа, поділили між собою галицькі волости так, що Роман взяв Звенигород (при тім Звенигород виступає на другім місті між галицькими волостями, вище Перемишля і Теревовлі — Іпат. с. 484). По кривавій бані, заданій Ігоревичами галицьким боярам, боярські недобитки виставили проти них Романовичів, попертих Уграми. Звенигородці одначе стояли міцно за свого князя і піддались Уграм, як ми бачили, доперва як ті полонили його. З тим кінчить ся на завсіди столична роля Звенигорода. Одначе він ще грає визначну ролю між галицькими містами: Мстислав в 1221 р., хочачи боярському проводирю Судиславу показати свою ласку і „честь велику“, дає йому Звенигород держати (Іпат. с. 493). В останнє виступає він перед Батиевим походом, як міцний город, де Михайло Всеволодович з Уграми відбив ся від Данила (Іпат. с. 517).

По сїм Звенигород зникає; не згадує за нього більш Галицько-волинська літопись в XIII в., не виступає він і в оповіданнях про походи Казимира на Русь, його місце заступає Львів, що в перше виступає в оповіданню про події 1250-х років. Таке нагле замовчання Звенигорода об'ясняли тим, що його зруйновали Татари (Гльницький ор. с. с. 20); се було б дуже правдоподібне об'ясненнє, коли б можна було думати, що зруйнованнє такого визначного міста, як Звенигород, могло бути замовчане в літописи, а то трудно. Приходить ся думати, що причина упадку Звенигорода була иньша, і я вертаюсь до висловленої вище думки — про невідповідне положеннє Звенигорода як на той час.

Коли для історії залюдненнє починаєть ся новий багатий матеріал в формі актів городських і земських — в серед. XV в., виступає й Звенигород, але вже як цілком звичайне село,

1) Akta grodzkie i ziemskie XV p. 422.

воно належить тром братам: Яну, Юрию і Станіславу de Chodorowstaw¹⁾ і виступає під назвою Zvynpigrod, Szvyngrid, Vynigrod, Zwyngrid, і дуже часто — Zmÿgrid¹⁾. Ходороставські звичайно зуться державцями (tenutarii),²⁾ се наводить гадку, що Звенигород був королівщиною. Згадуться в Звенигороді й священник (пор — під р. 1443).³⁾ В процесах дуже часто фігурує звенигородський став, запродуваний львівським міщанам. В однім документі виступає мито (theloneum), що вибирає в Звенигороді вдова по Станіславу.⁴⁾ Цікаво, що в вотивній написи 1705 р. Кошчаківського (див. низше) Звенигород зветься „градом“: чи се стара традиція про його колишнє значіннє, чи наслідок того, що був він місточком, — на разі сказати не вмію.

V.

Тепер перегляну за порядком звенигородські находки, які я сам оглядав, або про які міг зібрати докладніші звістки. Повторяю, вони стали предметом уваги й збирання тільки в кількох останніх роках, а й тепер частина їх іде по руках і затрачується, так що зібране мною дає лише властиво приклад того, що знаходить ся в старім Звенигороді. Я пічну від предметів з перед-історичних часів сеї місцевости, розуміючи границею перехід сих земель в сферу державного й культурного життя давньої Руси, додавши сюди й такі, що можуть належати і до ранішних і до пізнішних часів; в скобках означаю, в котрій колекції переховується сею рідч.⁵⁾

Камень.

Сокірка з ясного політерованого кремнія, 8,5 цм. довга, 3,5 і 5,5 цм. широкости, 2 цм. грубости в обуху (Ставр.).

Сокірка меньша з сірого кремнія, оббита, при вістрях злегка приполітерована, 8 цм. довга, 5 цм. широка, найб. широк. 1,5 цм. (Мек.).

1) Akta grodzkie i ziemskie т. XIV і XV, див. показники, Sub vobis, що Zmÿgrid означає Звенигород, видно з того, що сї назви міняють ся — напр XV. р. 422, 462, также з імен державців.

2) Ibid. т. XIV р. 92, XV р. 70, 272.

3) XVI р. 96.

4) XV р. 462.

5) Скорочення Бил. — означає колекцію о. Биликевича, Мек. — д. Мекелити, моя — мою власну, Ставр. — музей Ставропігії. При річах виданих в сїй статі означено таблицю й число.

Сокірка — молоток (*hâche-marteau*) з політерованої кристалічної породи — темного граніта чи базальта, 10 цм. довгий, широкий при дірі 5 цм., діам. діри 2,5 цм. (Ставр.); знайдений на ур. Роспутнім, під камяною плитою при кістяку, при голві; окрім того мав бути там і горнець. Камяна плита лежить тепер коло школи.

Теж — з політерованого граніта, розбита (частини бракує), 12 цм. довга, 5,5 цм. груба і стільки ж мала вширки, діам. дірки 3 цм. (моя).

Теж — з політерованого діорита, 9,5 цм. довга, 5,5 цм. широка і 3,5 цм. груба, отже менша і узша від попередніх, широкість діри 2 цм. (Мек.).

Нуклеус сірого кремнія з слідами відбитих ножикив (Ставр.).

Три кремінних круглих галки (до відбивання кремнів — *percuteurs*), більша має обводу 18—20 цм. (була подібна иньша ще знайдена), друга 17 цм., третя дуже маленька — тільки 12,5 цм. (Мек.).

Фрагмент списа, білого кремнія, підправленого дрібними ударами з країв, 5,5 цм. довгий, 3,5 цм. широкий, кінець уломаний (Мек.).

Фрагмент — теж чи не списа, сірого кремнія, 3 цм. довгий, одна сторона гладка, друга з трома гранями (моя).

Фрагмент пили, сірого кремнія, довгий 8 цм, широкий 2,7 цм. (Мек.).

Ножики — темного кремнія, 10 цм. довгий, шир. 2 цм. (Мек.).

Ножики — майже цілий, сірого кремнія, довгий 14,5 цм., найб. шир. 4 цм. (Мек.).

7 фрагментів кремінних ножикив, 3,5 до 5,5 цм. довжини (6 Мек. і 1 моя).

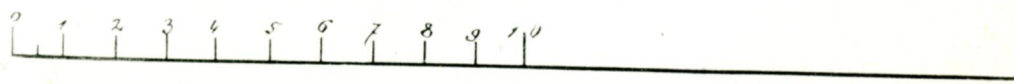
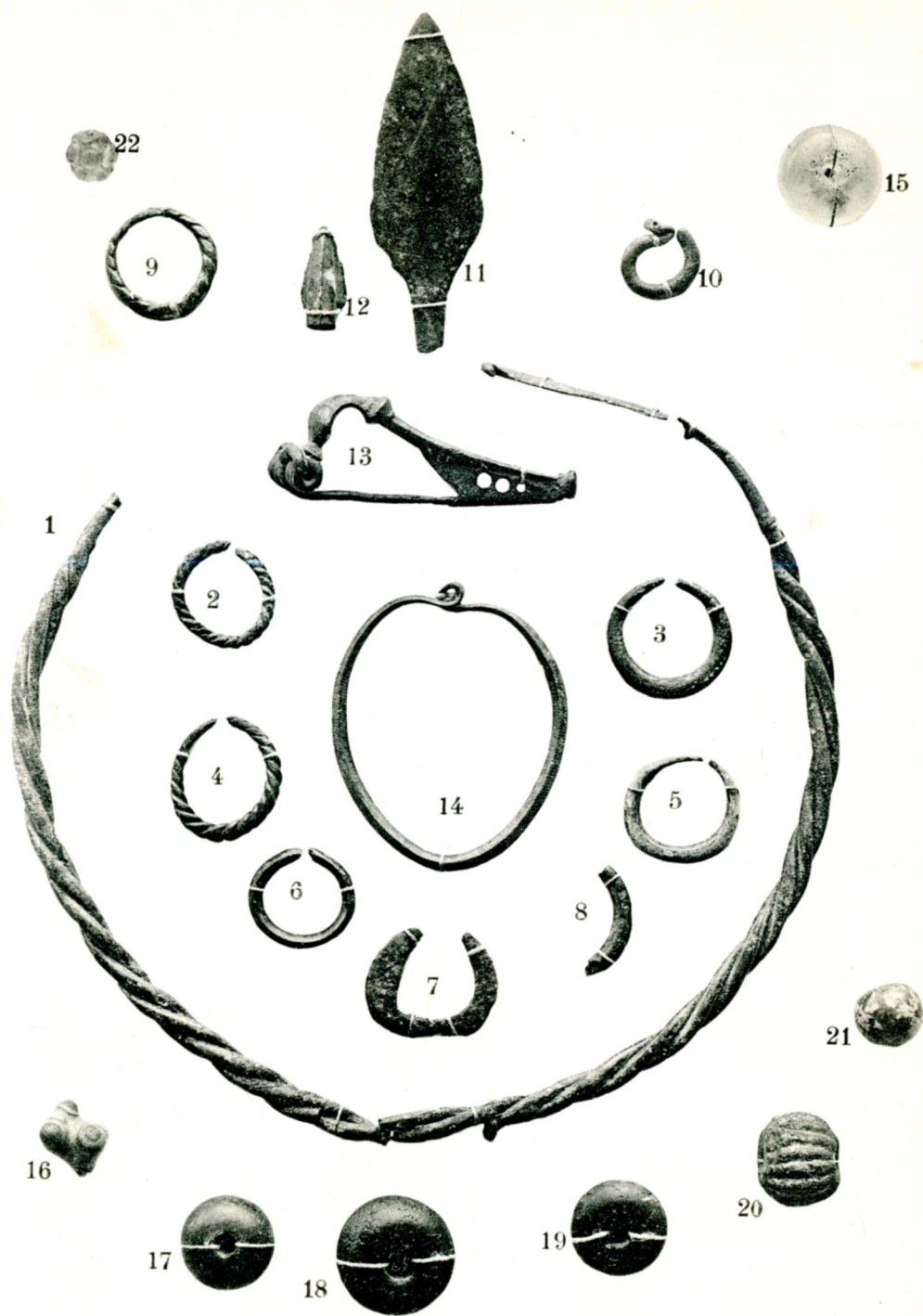
Скребниця (?) сірого кремнія, довга 9 цм., шир. 5 цм. (Мек.).

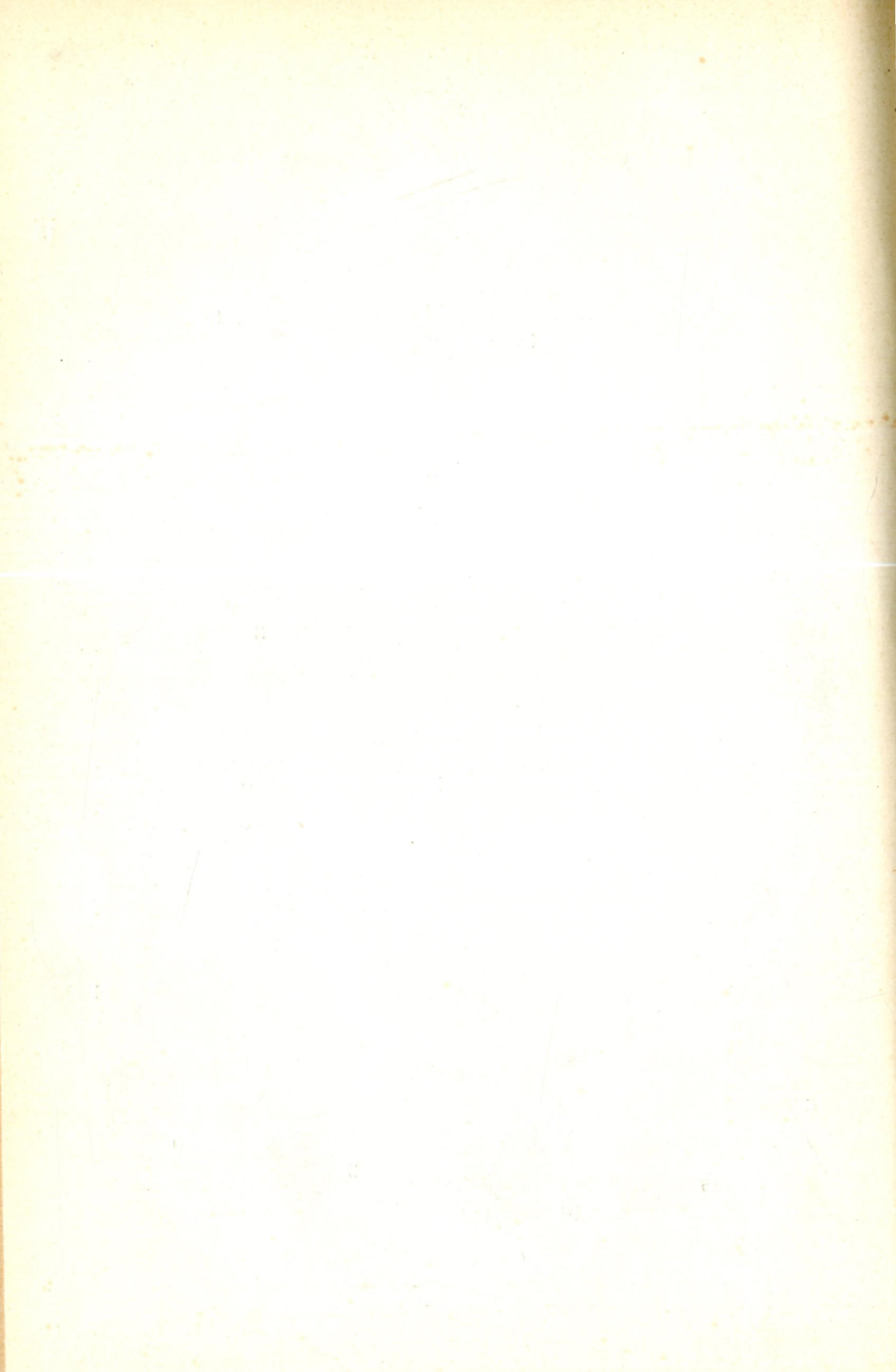
Фрагмент ніби ножики, але вістря підправлені дрібними ударами, так що стали зубчаті, а не гострі, 6,5 цм. довг., 2,4 цм. шир. (Мек.).

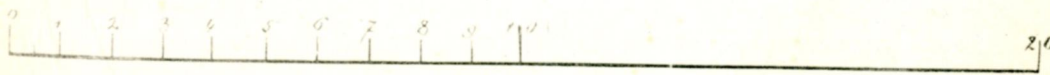
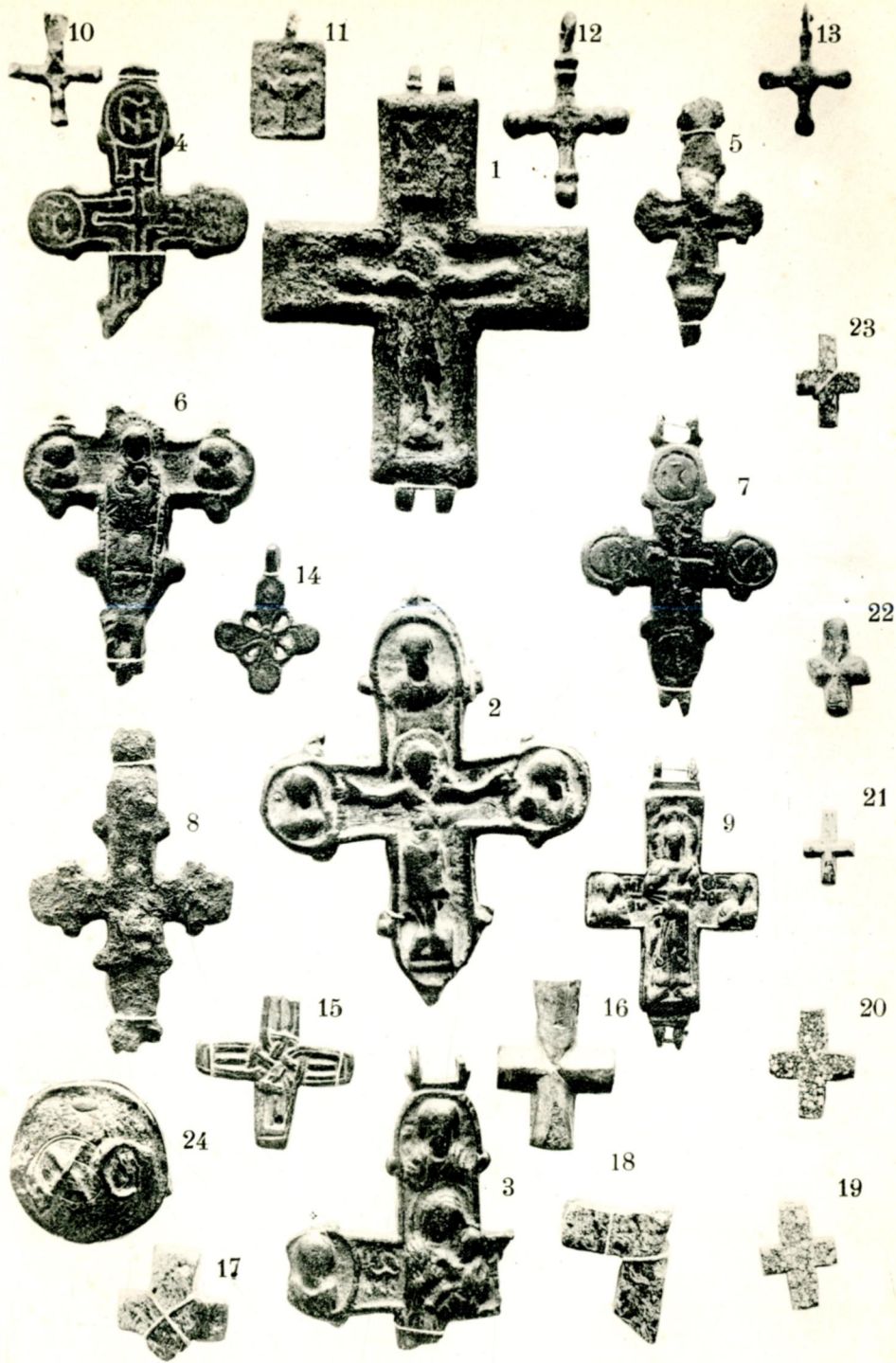
Гарно і тонко вироблена кремінна стрілка з двома борідками і зломаною ніжкою, 3,5 цм. довга (Мек.).

Фрагмент тонкого і легкого кремінного вістря (для стріли?), 3,5 цм. довгий (Мек.).

Пряслиці з червоного шифера, переважно темного (вишньового), рідше ясного; дотепер звісно їх кілька десятків в різних колекціях, різної великості, найчастіше 1,5 до 2,5 цм. діам., grubість 1—1,5 цм. Зрідка трапляються і більше — до 3 цм.

100

диям. Окрім того стрічають ся й глиняні, або тієї ж великості, або й трохи більші (бо лекші) — до 3,5 цм.

Бронза, срібло, скло.

Бронзовий спис, форми лаврового листу, саме вістріє (без ніжки) довге 6 цм., широке 2,5 цм.; ручка 1 цм. (Ставр.) — таб. I. 11.

Бронзова стріла трогранна, з заокругленими гостриями і борідками, ніжка кругла, порожня в середині — до втикання стріли, 2 цм. довга, 1 цм. широка (Ставр.) — таб. I. 12.

Дві фібулі т. зв. арбалетні (римського провінціального типу), різнять ся тим, що одна має дві дірочки, а друга три, 6 цм. довгі (Мек. і Бил.) — таб. I. 13.

Бронзова гривна з грубого дрота у троє скрученого, в трох фрагментах, ціла мусіла мати коло 50 цм. довжини (Мек.), знайдена разом з фібулою — таб. I. 1.

Мала каблучка до висків, типової форми т. зв. букви **S** (з відігнутих кінцями), з срібла, 1 цм. діам.; знайдена разом з фібулою Мек., таб. I. 10.

Каблучка з бронзового дрота в двоє скрученого, грубша в середині, кінці не прироблені, діам. 2,25 — 2,5 цм. (Ставр.) — таб. I. 4.

Подібна-ж каблучка, але з срібла, кінці оловом прильотовані, діам. 2,2 цм. (Ставр.), таб. I. 9.

Подібна бронзова каблучка, але однакової грубості ціла, діам. 2 цм. (Мек.), таб. I. 2.

Дві каблучки з круглого масивного бронзового дрота, грубшого в середині, тоншого при кінцях, кінці не прироблені, діам. 2,4 і 2,5 цм. (Бил.) — таб. I. 3 і 5.

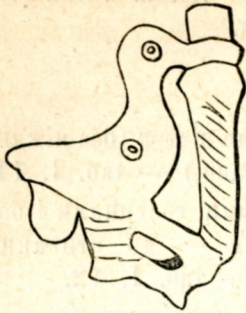
Каблучка з плоскої бронзової бляшки з тоншими кінцями (2½ цм.) — Мек., таб. I. 7.

Каблучка з бронзового чотиригранястого дрота, діам. 2,2 цм., кінці не прироблені (Мек.), таб. I. 6.

4 фрагменти круглих бронзов. дротів грубших, кругло зігнутих (яких 4,5 цм. могли би мати в діаметрі) — Мек., таб. I. 8.

Брансолета (?) з бронзов. чотиригранястого дрота, трохи грубшого в середині, кінці закручені кругло, 17 цм. наоколо, зігнута занадто сильно (моя) — таб. I. 14.

Був знайдений ще бронзовий лихтарик до оливи, звичайного античного типу, з гачком до завішування; де він тепер, не звісно.

Була знайдена срібна бляшка з дірочкою, що представляла птицю (голуба?) коло стовпчика, яких 3,5 цм. великості; де тепер — не знати (рисунок зроблено з копії о. Бидинкевича).

Римські монети.

Римських монет в останніх роках було знайдено сім, з них знаю чотири: одна республіканська, друга Траяна, третя Гадріана, четверта Антоніна.

Шкло: обручки й намиста.

Фрагменти шкляних обручок стрічають ся дуже часто, особливо на урочищах; найчастійше се скручені спіралью обручки однокольорові, різної фарби, рідше гладкі або різнокольорові. Діаметр буває коло 6 цм. і менше, діаметр самої шкляної палички від 0,4 до 1 цм. (у сплюснених), найчастійше 0,5—0,7 цм. З того, що мав у своїх руках, можу я уставити такі типи сих шкляних обручок:

Спіральні прозорчасті: темно-сині (дуже часті), ясно-сині, різних відтінків (між иньшим гарного кольору морської води) й фіолетові, зеленкаві (темно зелені) й темні, непрозорчасті, темної барви зеленкавих і синявих відтінків; — все одностайного кольору. При тім спіраль звичайно дрібна — 1—1½ міл. і скісна до лінії обводу обручки (яких 45°), зрідка стрічають обручки, де лінії спіралі зближують ся до лінії обводу (бачив дві темного шкла і ясно-синю) або противно — ідуть майже під простим кутом до лінії обводу (одна ясно-синього шкла). Також рідко стрічають ся обручки з грубшою спіраллю (1 — синього шкла).

Спіральні двокольорові — обручка зеленкавого шкла і по ній спіралью іде жовтий поясок шкляної емалі, на двох обручках узенький (коло 1 міл.), на третій ширший (коло 4 міл.), на четвертій сліди червоного пояса, на пятій кольор поясків вицьвів зовсім.

Обручка ясно-зеленого шкла, гладка, але покрита жовтою глинистою масою, зверху пофарбованою на брунатно і виробленою на спіральну поверхню; серед неї теж спіральні узенькі пояски темно-червоної маси.

Гладкі обручки (рідші взагалі) темно- і ясно-сині різних відтінків, ясно-зелені і темно-зелені („травяного“ чи „фляшкового“ кольору), фіолетові, темні — все однобарвні.

Гладкі різнокольорові — темнозелена, по ній спирально ідуть узенькі поясочки жовті і червоні, друга — теж, але з ширшими поясочками жовтими і червоними; третя — теж, з поясочками червоними і помаранчевими, четверта теж — але широкий жовтий поясок іде по периферії обручки; дві білого (трохи жовтавого) прозорчастого скла і по ній іде центральний поясок жовтавого кольору, третя подібного скла, але з поясочком жовто-горячої (помаранчової) фарби.

Поруч звичайно зроблених з круглої палічки скла стрічають рівні з середини, або й зроблені з трегранястої палічки.

Осібно стоїть маленька каблучка (дням. яких 5 цм.), тоненька (яких 3 мм. диям.), темно-зелена, гладка, з поздовжнім жовтим поясочком по зверхнім обводі.

Намиста, переважно скляні — прозорчастого і матового, більші й менші; між ними звертають увагу більші (3) з зеленого прозорчастого скла, найбільша має диям. 2,5 цм., друга орнаментована двома червоними кружками наоколо дїрки — таб. I, 17, 18, 19, і дві з скла політерованого гранчасто (жовта і синя); четверта з білого прозорчастого скла, але дуже мало потерпіла від часу (2,2 цм. в диям. таб. I, 15); звертає увагу ще маленька білого скла, ціла в ґульках (1 цм. в диям., таб. I, 22).

Окрім того є намиста сердолікові (карнеольові), порцелянові (з них є дві сірі, орнаментовані білими і жовтими капками — таб. I, 21, а третя — білими поясками), четверта білої порцеляни, але орнаментована ґулями синього прозорчастого скла (таб. I, 16); є намиста з глинистих композицій, з кольоровою поливою, і камінні: одна більша, кругла (коло 2 цм. диям.), з різбленими ровчачками вздовж наоколо (таб. I, 20), друга — маленький циліндрик (1 цм. диям.) — кол. Бил., Мек., моя.

Печатки й пльомби.

Переходячи до старинностей з історичних — християнських часів, на першій місці положимо незвичайно важні олов'яні печатки.

Перша — печатка київського митрополита Константина: горішня й нижня части, де виходив шнурок, вищерблені, оден

бік витятий ножом (правдоподібно — находчиком); високість в найбільшій місці — 3 цм., широкість в найширшій 2,5 цм. (в поданій у нас копії діаметр побільшено майже в двоє). З одного боку читається добре захована напись:

Κ Ω Ν ς Α Ν
 Τ Ι Ν Ο Σ Ε Λ Ε (Ω
 Θ) Υ Μ Ρ Ο Π Ο (Δ Ι
 Τ) Η Σ Π Α Σ Η (C
 Ρ) Ω Σ Ι Α Σ

себто *Κωνσταντίνος ἕλεω Θεοῦ* ¹⁾ *μητροπολίτης πόσης Ῥωσίας*. З другого боку образ Божої Матері (патронки київської катедрі) на троні з Христом на руках, сильно знищений двома гострими штрихами; поли ризи спадають на поручи трону, хитон сильно

і схематично зфалдований, на чолі примітний хрестик на ризи (на копії, відбивши світло, вийшов він ясною плямкою), лиця знищені; коло німба *ΜΡ* (знищено) *ΘΥ*. Належить ся печатка звенигородській церкві. Була мною вже опублікована в XXII т. Записок (Miscellanea).

Досить добре захована печатка, діаметр 2,1—2,3 цм., з одного боку Матері Божої з піднятими руками (оранта), наоколо голови німба, на ризи — на раменах і чолі — хрести, коло німба

¹⁾ Властиво край букви скорше вказував на Т ніж на Θ.

напись *MP ΘΥ*; на колінах її Христос з хрещатим німбом наоколо голови; лиця приплескані. З другого боку сьв. Василій в омофорі, з німбом наоколо голови; образок покалічений трохи гострим штрихом і придушений з одного боку; коло голови

напись: *ΟΑ ΒΑ ΣΙ*, з другого боку *Α | ΘΙ | Θ*, себто *ὁ ἅγιος Βασίλειος*. Належить о. Билинкевичу. На нашій копії її діаметр побільшено у двое.

Печатка досить зле захована, діаметр 2,3—2,5 цм., по середині пробита на скрізь, ще перед тим, ніж вийшла з землі, а напись по середині постругана, вже по виході з землі; з одного боку образок старого сьвятого з гострою бородою, в омофорі

в німбі, з евангелієм у руках (очевидно — сьв. Василя, але инакшого типа, ніж на попередній печатці); сліди написи дуже слабкі — з правого боку є ніби *С*, з лівого *Α*, могло бути: *Β | ΑΣ | Ι | Λ Ι Η*, з другого боку:

— — — — —
Г И П О М О З
І Р Я (Б Оу) Є В
О Є М (Оу) К Я
Є І Л И —

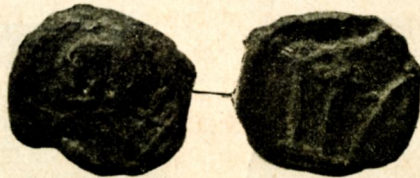
себото: Господи помози рабу своєму Василю); взяті в скобки букви знищили ся від тої дірки й стругання. Печатка ся в Ставропігійськму музею, знайдена була давнійше (вона була фотографована між предметами археологічно-бібліографічної вистави Ставропігії, але в дуже мініатюрній великості (діаметр 7 мілім.)¹⁾; на нашій копії печатка побільшена у двое.

Окрім того я чув, що знайдена була сього року іще одна печатка буцім з словянською написею: сьв. Василий великий, але не міг дійти кінця, де вона поділа ся.

Отже мали б ми дві або й три печатки з іменем Василя; насуваєть ся ненароком імя сусіднього князя Василька теребовельського, особливо для печатки з руською написею; розуміеть ся, се буде тільки здогад.

Тут же згадаю про иньшу нахідку:

Оловяна пльомба — на печатку вона за мала, бо має 1—1,1 см. в діаметрі; виразних слідів дірки для шнурка не має. З одного боку вона має трозубець, котрого середнє вістре закінчене хрестиком (а лівий край від гори ущерблений); з дру-

того якийсь круглий предмет, котрий міг би бути чоловічою головою, але хіба дуже нефоремно виробленою, з правого боку її перехресте або буква Х. О. Билинкевич, що має сю пльомбу, висловив здогад, що се образок Христа, а з другого боку геральдичний знак Володимира; дійсно можна вказати, хоч і далеку, подібність його з знаком на монетах.

¹⁾ Див. „Археологическо-библиографическая выставка Ставропігійского института зъ г. 1888 и 1889“ (фотографічні таблиці, видані щось у 5 примірниках) і „Отчетъ изъ археологическо-библиографической выставки и описъ фотографически снятыхъ предметовъ“ — таб. I ч. 63.

Камяні хрестики.

Фрагмент марморяного хрестика простої — рогатої форми, був широкий 3,5 см., грубий 0,9 см. (Мек. — таб. II. 18).

Фрагмент меньшого подібного хрестика, широкого 2,5 см., грубого 0,75 см. (Мек. — таб. II. 17).

Хрестик з жовтого мармору, простої — рогатої форми, гладкий, з ушками просвердленими у горішнім кінці, 2,5 і 3,5 см. великості, 0,75 см. грубий — Ставр.

2 хрестики подібні, але меньші, сірого з білими кропками мармору, 2,15 і 2,25 см. довгі, 0,75 см. грубі, ушко коло перехрестя в горішнім кінці (Мек. — таб. II. 19 і 20).

Хрестик з червоного мармору меньший, без дірочки, великості 1,75 і 1,25 см., оден кінець пригострений трохи (Мек. — таб. II. 23).

Мініятюрний хрестичок з зеленого мармору, простої форми, кінці витесані осьмогранясто, в горішнім кінці дірки, довжини 1,5, шир. 1, груб. 0,25 см. (Бил. — таб. II. 21).

Фрагмент хрестика з темно-жовтого глиняка, теж простої форми, з плетеним орнаментом, на обидвох боках однаковим, уломив ся на ушку (просвердленій дірі), пробовано замість того висвердлити діру в иньшій місці, потім ще в иньшій кінці, але се незручному майстрови не удалось; шир. 3,3 см., в довжину був трохи більший (Бил. — таб. II. 15).

Хрестик з зеленкавого каменя, округло витесаний, з дірочкою в горішнім (довшим кінці), великості 3,5 і 2,5 см., грубість (діаметр) 0,7 см. (Мек. — таб. II. 16).

Маленький хрестик з вишньового шіфера, округло витесаний, простої форми, з кінців обломаний, з дірочкою в горішнім (довшим) кінці, довжини 2, шир. мабуть 1,5, грубість 0,5 см. (Бил. — таб. II. 22).

Енколпіони.

Енколпіон — з одного боку розіпятий Христос (половина ціла), з другого Богородиця (?) (лівий бік відломаний); хрест майже квадратний (8 см. вздовж і 7 см. вшир), простої форми (без округлих ампліфікацій); плястика дуже важка, груба; половинки зполучають ся трома ушками в горі і цвьашком, що входить в дірочку в низшій части; обидві половини разом не мають і сантиметра грубости — Ставр. таб. II. 1.

Половинка енколпіона: хрест простої рогатої форми, рівнокінчастий, що замикав ся трома ушками; Христос в хрещатім німбі, з євангелієм, благословляє; фігура закоротка і притяжка, але зроблена розмірно добре, в горі коло німба **IG XC**, з боків Божа Мати — **MP ΘΣ** і Іоан — **ΘΑΙΘ ΘΕΘ** (останні три букви зовсім ясні, попередні не всі); довгий 6 (з ушками), широкий 2,5 цм. (Бил., таб. II. 9).

Енколпіон цілий, але дуже заржавів, з одного боку розіпятий Христос, з другого Богородиця?, довгий 6,5 цм., шир. 4,5 цм., грубий (затворений) 1,2 цм.; кінці закруглено в формі трилистника — (моя, таб. II. 8).

Половинка зовсім подібного, але меньшого енколпіона — розіпятий Христос; довгий з ушками 5,15, широкий 2,6 цм., сильно заржавів (Мек., таб. II. 5).

Фрагмент енколпіона — барельєф досить тонко вироблений — Богородиця з Христом посередині, сьвяті зверху й з боків; кінці заокруглені медаліонами; мав 6,5 вшир і мб. коло 9 вздовш (окрім ух) — (Ставр., таб. II. 3).

Фрагмент половинки енколпіона, з замочком, з заокругленими кінцями: Божа Мати з Христом і з боків дві фігури, рисунок подібний до попереднього, але робота далеко грубша; шир. 4,75, груб. 0,6, верх відломаний (Бил., таб. II. 6).

Половина енколпіона — хрест з заокругленими кінцями, половини сполучались трійними ушками вгорі і внизу; інкрустований хрест трираменний, на кінцях написи, теж інкрустовані; 4,5 вшир і 5,25 вздовш, без ушок (Ставр., таб. II. 7).

Фрагмент половини енколпіона подібної форми, але більшого: вирізблений трираменний хрест, в медаліонах бічних **IG (XC)**, в горішнім **ΠΗ**, широкий 4,6 цм. (Мек., таб. II. 4).

Два хрести зовсім однакові (з одної моделі, але здаєть ся не з одної форми), зроблені як дві половини енколпіона, але дуже плитко і без завіс (зовсім перетворені в якісь орнаментційні придатки); при виливанні, з браку металю, вийшли діри; кінці заокруглені; довг. 8,5, шир. 7,5, груб 0,4 цм.; розіпятий Христос, з боків Божа Мати і Іоан, вгорі сьвятий з бородою (Бил. — таб. II. 2).

Іконки, хрестики бронзові.

Бронзова маленька іконка з ушком, довга (без ушка) 2 цм., шир. 1,5 цм., Покров Богородиці — стояча фігура з омофором

(суджу з того, що оранта мусіла б мати вище руки); другий бік гладкий (Мек., таб. II. 11).

Мідяна іконка, з відоманим ушком, з одного боку вирізаний Христос, напись: I. X.; з другого — хрест в арабесці; робота дуже груба (Ставр.).

Маленький бронзовий хрестик, з ушком, з розширеними й заокругленими кінцями, без образків, 2,6 (з ушком) і 2 цм., великості (Бил., таб. II. 13).

Подібний, але неформеніший, з грубо зробленим випуклим хрестом на раменах в середині, по обох боках, 2,5 (з ушком) і 2 цм. великості (Бил., таб. II. 10).

Мідяний хрестик з круглими раменами, з галочками на кінцях, на раменах витиснений хрест, довгий з ушком 4 цм. широкий 2,5 (Мек., таб. II. 12).

Нотую ще — але мабуть пізнійший: мідяний хрестик, рівносторонній, кінці заокруглені й орнаментовані круглими придатками, з обох боків емальований — жовтою й синьою емалею, великості 4 (з ушком) і 3 цм.; знайдено в замку (Бил.).

Мідяний хрестик з раменами форми груші, довгий 3 цм. (з ушком), шир. 2,2 (Мек., таб. II. 14).

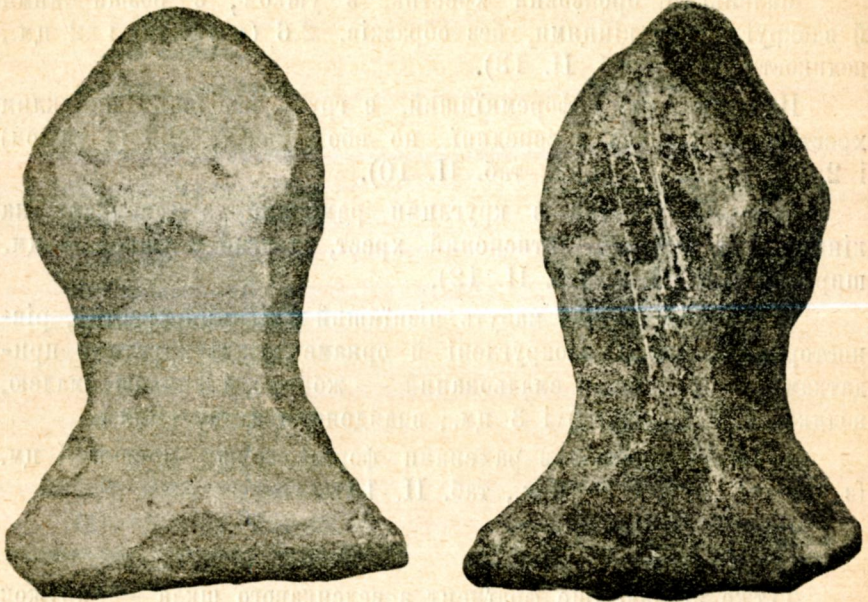
Тутже згадаю іще фрагмент з зеленкавого скла — кружок з обідком наоколо, а посередині випуклі букви 4XC; він найбільше пригадував би дінце фляшечки, але нерівний з обох боків (Бил. — таб. II. 24).

Поливяні цеголки (кафлі).

На різних місцях стрічають ся в значнім числі цегляні поливяні плитки різних форм.

Дуже часті фрагменти острокутних цегляних плиток 2 до 2,5 цм. грубі; мої екземпляри мають кут яких 60°, але в музеї Ставропітії показувано як звенигородські плитки далеко гострійші (до 30°), цілі 10 і 16 цм. довгі, і менші 11 і 13 цм.; взагалі форма їх не зовсім однакова. Цегла має блідо-рожевий колір. Полива найчастійше ясножовта, але є брунатна (коричнева), зелена, темно-синя. З тої-ж самої цегли, з тою-ж ясно-жовтою поливою стрічають ся, але рідше плитки заокруглені, коло 8 цм.

довгости і 6,5 широкости, грубість коло 2,5 цм.; з лиця вони більші і з'ужують ся в напрямі до обороту, на боках вони мають часом сліди вапна (цементу); тут подано вид їх з лиця і з оборотної сторони, в натуральній великості.

Стрічають ся зрідка подібні плитки прямокутні, вел. 13 і 18,5 цм., і ще форми трапеца, але з легка вигнутими рівнобіжними сторонами (скісні сторони 8 цм., рівнобіжні 9 і 17,5).

З иньшої цегли — червонійшої й м'якшої — вироблені четверокутні плитки; форма їх трохи подовгаста — довг. коло 12,5, шир. коло 10,5, груб. 2,5 цм.; полива на них була зеленава, але сильно зжовкла і зруділа. Вони теж досить рідкі (Мек. і моя).

Три роки тому в землі випадково знайдено якусь виложену з тих плиток фігуру: три четверокутні плитки стояли сторч одна на другій, потім над ними лежало 9 звичайних трикутних плиток, різного коліру, уложених в якусь многокутну фігуру; більше окрім них не було тут таких плиток, і правдоподібно ся фігура була зложена пізнійше з назбираних на иньших місцях плиток.

Крім того знаходять ся кафлі двох родів — грубіші (близько 2 цм.) з зеленою поливою, і тоньші без поливи, і ті і сі з випуклими рослинними зобразами, але належать мабуть пізнійшим часам.

Згадаю ще два цікавіші черепяні фрагменти — чогось округлого великого, як би великого горня або урни, оден — грубий коло 1 цм., із немудро виробленої й зле випаленої глини; верхня частина покрита ямами, видавленими ногтем; другий з дуже добре виробленої, очевидно на колесі, й добре випаленої урни, внутрішня сторона вироблена недбало і нерівно, зверху покрита вся рівнобіжними ривчачками, але по сировій глині вони подекуди стерті і здерті (моя).

З пізнійших памяток Звенигорода згадаю одну: се церковний напрестольний хрест, дарований 1705 р. Філаретом Кошцаковським, ігуменом межигорським (пізнійше — від 1707 р. мгарським) до своєї родинної церкви. Він зложений з двох тоненьких ажурних деревляних хрестів, розділених новою атласною підшивкою; один хрест обвитий довою, над хрестом нинци, в горі голуб з підписом: *Дхъ твон благін на.*, з боку символи страстей, другий має Божу Матір а з 4-х боків шестокрильців, в горі звич. монограм Марія. Він оправлений в срібло з сердоліками (карнеолями) і має напись:

[Σ]ΕΪ ΣΤΙΝ ΚΡΕΣΤΪ ΚΟΨΤΟΜΪ ΣΒΟΝΜΪ ΒΛΪΣΜΪ
ΣΠΡΒΙΛΪ ΒΣΕΪΕΣΤΝΪΝ: ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΪ ΦΪΛΪΡΕΤΪ ΚΟ-
ΨΙΑΚΟΒΣΚΙΝ ΙΓΥΜΕΪ ΜΕΪΪΓΟΡΣΚΙΝ ΚΙΕΒΣΚΪΝ ΪΝΔΙΑ
ΕΓΟ: ΔΟ ΧΡΑΜΪ ΣΤΪΛΙΑ ΧΪΑ ΪΚΟΛΪΪ ΒΟ ΪΡΕΣΤΒΙΕ
ΣΒ(ΟΕ..) Ι ΓΡΑΔΙΑ ΔΖΒΙΝΙΓΟΡΟΔΙΑ ΖΑ ΪΠΨΪΕΝΙΕ ΓΡΪ-
ΧΟΒΪ ΣΒΟΙΧΪ Ι ΡΟΔΪΪΧΟΒΪ ΣΒΟΙΧΪ — (дрібнійше) Ροκς:
ä: ψ̄: ε̄: мца: декеврина: з: дн̄я:

Його країнином і свояком мабуть був Іля Кошцаковський, „уставник монастиру межигорского“, звістний як властник інте-

ресного збірника „Лѣтописцы Волини и Оукраины“, що під кінець свого життя „близко отечества своего до монастира Подгородиского зближивши ся“, умер тут 1720 р.¹⁾

---

¹⁾ Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи южной и западной Руси с. XIII.

Описи Ратенського староства

з 1500—1512 р.

Подав **М. Грушевський.**

В серії найдавніших інвентарів, що я задумав опублікувати в Записках, не чекаючи видання приготованої збірки інвентарів королівщин руських земель XVI в.¹⁾, приходить тепер черга на Ратенське староство. Для нього в архіві кор. скарба маємо з початків XVI в. реєстри доходів від р. 1500 до 1510 і інвентар 1512 р., споряджений з нагоди передачі староства новому державцю Миколаю Філіповському. З них подаю я реєстр доходів 1500 р., доповнений з реєстрів дальших років (1501, 1502 і 1504, 1503 нема), з книги N 37 I відділу, та інвентар 1512 р. (з книги N 9 IX відділу); доповнення до реєстра подано під текстом.

Ратенське староство, зложене з двох волостей — Ратенської й Ветельської, тягнуло ся довгим поясом по над верхньою Припетю (на 100 кілометрів майже), вривуючись клином в територію в. кн. Литовського, між Ковельське староство і Берестейську землю, зачислюючись до Холмської землі Польської корони. Се було глухе Полісся що ся називає, й се було причиною, що тут архаїчні форми суспільних відносин держались довше й міцнійше, як де инде, а се надає тутешнім інвентарям особливий інтерес. До тепер мали сьмо для сеї королівщини люстрацію 1564 р., видану в II т. VII ч. Архива Югозападної Росії, крім

¹⁾ З них були видані: опись подільських замків 1491 р. в VII т. Записок, опись Львівського замку 1495 р. в XII томі, описи Перемишльського староства 1494 і 1497 р. в XIX томі.

того є стара стаття кн. Т. Любомірского в Bibliote-ці Warszaw-ській (1855. II): *Starostwo Radeńskie. Wyjątek z historyi osad Wołoskich w Polsce*. Своім незвичайно інтересним змістом ця стаття від давна звертала на себе увагу: очевидно було, що автор мав під рукою незвичайно цікаві матеріяли, але використав їх по журнальному — зрідка подав виїмки з документів, переважно-ж переказав їх, що не можна зміркувати, де маємо звістки доку-ментів, а де комбінації автора, і се все без всяких близких пояснень про свої матеріяли. Се все мусіло дуже інтригувати спеціалістів, і між запитанням IX російського археологічного з'їзду стояло навіть питання про матеріяли, на котрих опер свою розвідку Любомірський¹⁾. Ми можемо сказати тепер, що Любомірський користав з реєстрів 1500—1510 р., правдоподібно — з інвентарів 1556 і 1592, люстрацій 1564 і 1569 рр., котрі й нам приступні тепер, але окрім того мав иньші документи — нпр. листи з старостинської управи, що було-б дуже інтересно мати в цілості, але де вони — того не знаємо.

Від суспільних і адміністраційних відносин Раденського староства на початку XVI в. віє глибокою давниною: не в однім вони переносять нас аж у часи сформовання Руської держави. Як у X віці мід, куніці й білки служили предметом податків. Від дворища в XVI віці давали ще по білці (*aspergellus*, *byelka*) — зовсім як в X в. „по бѣлей веверицѣ отъ дыма“; „куніці“ фігурували в виді ріжних спеціальних оплат; „лиси“ теж служили „данею“. Мід ще грав важну роль, як колись в X в.; давав ся він під ріжними титулами: давали мід ливоний, потім мід осенній або мід данний, мід як еквівалент ріжних спеціальних податків і т. и. Полюде, про котре оповідає нам в середині X в. Константин Порфирородний, заховало до XVI в. і своє імя і своє значінне: його толкують термінами: поклон, почта, стация, а як поясняє люстрація 1564 р. (с. 280): „полюде з давніх часів дають на поклон підстарості в певних часах, як він приїздить до них на ґрунт“. *Mutatis mutandis* се дуже близько відповідає практиці X в. Полюде давали з поодиноких господарств часом медом, часом грошима. Між иньними податками звертає увагу на себе своєю стилізацією *roszerewszizna*,

¹⁾ „Гдѣ находится любопытный матеріаль, легшій въ основу статьи О. Любомірскаго „*starostwo Radeńskie*“ — запитанє д. Линиченка (IX археол. съѣздъ, 1898 с. 26); скільки знаю, на з'їзді ся справа не була вияснена.

або як пояеняє реєстр 1510 р.: *poczerewezizna, pobrzuchow-szczyzna, ius primae noctis*, інв. 1556 р. — *poczerewezizny gdy się kto zeni, a люстр. 1569 р.: gdi ktori czlowiek tak¹⁾ wiare z wdową albo z dziewczką chczał myeskacz — без шлюбу; се те, що звичайно зветь ся по иньших руських королівщинах „*poiemszczyzna*“.*

Господарською і податковою одиницею було дворище; інвентар 1612 р. все вичисляє *incolae areales, exceptis simul commorantibus*; в реєстрах 1500—1 р. ми знаходимо й деякі вказівки що до складу сих дворищ: се часом близькі свояки, вичисляють ся нпр. *Maslo cum sua progenie, Sykerczycy quatuor fratres, Stepan Lythwynowycz cum fratribus metquintus*; часом дальші свояки чи зовсім чужі люде, спільники: нпр. Неліпеч Данилович і Юрко Хомичич складають одно дворище, або *Charyton cum suo polownyk Koczanko, Iosko Pyetuchowycz cum suis polownyky*. Траплялись одначе і поділи вузшої родини й розділи дворища, нпр.: осібно сидить *Artym Olyssyeowycz* і осібно *Horost Wassyl frater Artymyecz*; або осібно *Pyetuch* і осібно *Iosko Pyetuchowycz*; *Iurko Pyerkowycz cum Hrypuycz* платять деякі податки разом (властиво — спільно давали вони, як видно, тільки „*daciam*“ — медову дань), а деякі податки *Hrypuycz Iurko collega* платить осібно, і также осібно платив, очевидно, й Юрко, і т. и. Стрічаємо і таке, що господар входить спільником в склад одного дворища, а з иньшими спільниками тримає иньше дворище і з нього осібно платить. В реєстрі Ветельської волости 1512 р. ми бачимо й спеціальний податок — *roschlebne*, що міняв ся відповідно числу самостійних господарств на дворищі: коли батько, пояеняє реєстр, маючи кількох синів, розділить між ними господарство, то й сей податок зростає, або як люстр. 1564 р. пояеняє, — він береть ся *od tich, ktorzi szie na szwe gospodarstwo od oyczow odlaczili* (с. 309).

Села всі сиділи, по тодішній термінології, на руським праві; поміру ґрунтів ані було чути; податки не нормувались якимись однаковими нормами і ріжнились для поодиноких господарств; виїмок становило село Самаровичі, де істновав, замісь ріжнородних даней і робіт, один однаковий чинш. Податки, взагалі дуже ріжнородні й численні, мінялись для поодиноких сел; крім всяких натуралій маємо ряд таких грошових оплат натуралій

¹⁾ Я просив сконтролювати се місце для мене, і так дійсно є в ориґіналі (Л. Метр. IV. В. N 12 л. 159 в.

і услуг як бобровниче (to iest dochodu z blot — інв. 1556 р.), сторожне, возчениче (замість повозу) і ин.; число їх все зросло: прибували податки замість червцю, замість яструба, замість великодних яєць і т. и. Панщини регулярної, очевидно, ще не було; інв. 1512 р. про Ратенську волость каже, що тутешні люде „мають з'орати і зробити (засіяти) поле і зібрати урожай до фільварку“, про Ветельську: мають з усіх замкових сіножатей зібрати сіно до замку, ходити з підводами куди треба буде, будувати і направляти замок та звозити дерево своїм коштом. Судячи по описи замкового фільварку в тімже інвентарі, господарство на нїм вело ся не велике, й сї фільварчані роботи не повинні були зайняти багато часу: можна думати, що того було кілька день до року. Знаємо пізнійший інвентар — 1556 р., коли вже фільварчане господарство було більше (з'явив ся вже другий фільварок), але й він не знає ще тижневої панщини, тільки для більшости сел знає ту загальну роботу: повинні управити рілю, засіяти, зжати і звезти, а для замку возити дерево і що треба; в деяких иньших селах згадують ся тільки ріжні служби: возити повоз і збіже до млина, або — робити і возити до замку дранніці, возити до замка глину, направляти греблю, їздити з підводами до Люблина і т. и.

Годить ся крім того запримітити кілька боярських і служебних родин в сих описях, а нарешті й історичну звістку: що Татари, підчас свого нападу на Бересте, 1500 р., спалили кілька сел і в Ратенській волости.

I.

Regestrum proventuum et daciarum omnium tenute et utriusque districtus Rathnensis, per dnum Jacobum Syecluczky capitaneum in ibidem perceptarum sub anno Domini 1500.

Opidum **Rathno** mediam quintam sexagenam numeri polonic. solvit, summa horum marc. 5 gros. 30:¹)

Roman de terra Jarmol vroku 1½ marcam solvit, item ½ marcam sibi regia maiestas defalcavit de terra Markowska, quia equo servit.

Mykytka de terra Myelyech vroku ½ marcam solvit, item ½ marcam regia maiestas sibi defalcavit, quia equo servit.

Hawrylo pro vulpe 6 gros. solvit¹).

Lukyan item pro vulpe 6 gros. solvit²).

¹) В інв. 1501 р : teloneatores de teloneo marcas 32 solverunt.

²) Інв. 1502 р.: de orto.

Czech vroku 2 marcas solvit.

Stepan Hrynyecz — eidem dimisi, quia in servicio sedit.

Boyarzin 8 gros. custodie solvit¹⁾.

Summa civitatis Rathno cum theoloneo marc. 43 gros. 2, preter id quod regia maiestas dimisit marcem, quia equo serviunt²⁾.

Villa **Zasthawye** (quemlibet lypieczna VIII gros. pensat³⁾):

Szydlo lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 8 lypieczen solvit, post daciám 1 gros solvit, bobrownyczego 4 gros., poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 45 den. 9⁴⁾.

Kalyennyk dacie 3 lypieczne mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gros. solvit, bobrownyczego 4 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 den. 9.

Iosko dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 4 gros. solvit, poboru 20 gros solvit; summa ipsius marca 1 gros. 5.

Myczypor dacie $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gr. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius 42 gros. den. 9.

Saczko cum Proczko lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gr. solvit, dacie et polyudzya $3\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gr. solvit, bobrownyczego 1 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit, idem de terra Vyprahowskey fertonem solvit; summa ipsius marca 1 gros. 18.

Proczko dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gr. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 1 den. 9

Bayko lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie $2\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 4 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17 den. 9.

¹⁾ В інв. 1501 р: item servi: Sydor, Iwanko, Iwanko Maleszowycz.

²⁾ В інв. 1502 р.: Hoc anno acrevit $1\frac{1}{2}$ saxagenam, quia expiravit libertas ratione incendii.

³⁾ В інв. 1501 р. се повторено як загальна норма Ратенського староства; в інв. 1502 р. ще: et quilibet ciffus mellis per 1 gros. computatur.

⁴⁾ В інв. 1501—4 рр. селяне сього села дають кожний: бобровничого окрім того ще 10 garbas lini і побору окрім грошей — 1 byelkam,

Ianyecz dacie 2 lypieczne mellis solvit, polyudze 2 lypieczne solvit, post daciám 1 gros solvit, bobrownyczego 4 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 9.

Lazyecz dacie et polyudzya 3 $\frac{1}{3}$ lypieczney mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gros. solvit, bobrownyczego 4 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 4 den. 9.

Choduch Olyszko lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie et polyudzya 4 $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post daciám 1 gr. solvit, bobrownyczego 4 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17 den. 9.

Borys dacie 2 lypieczney mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gros. solvit, bobrownyczego 1 gr. solvit, poboru 10 gr. solvit; summa ipsius gr. 27 den. 9.

Olyssyey dacie et polyudzya 2 $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius gr. 42 den. 9.

Szuk Moszeykovicz dacie et polyudzya 5 lypieczey mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Olyzar vroku $\frac{1}{2}$ sexag. numeri polonicalis solvit.

Summa tocius ville Zasthawye mellis et pecunie marc. 15 gr. 36 den 9.

Villa **Dathyn**: Olyzar faber vroku sexagenam latorum gros. solvit, item custodie 6 latos solvit; summa ipsius marca 1 gros. 40.

Choma vroku sexagenam latorum gros. solvit, custodie 6 latos solvit; summa ipsius marca 1 gr. 40.

Manyecz vroku $\frac{1}{2}$ sexagenam numeri polonic. solvit.

Summa huius ville Dathyn marc. 4 gr. 14.

Villa **Synow**: Vasylo vroku 2 saxagenas latorum gros. solvit.

Summa ville Synow marc. 3 gros 16¹).

Villa **Zamszany**: Malysz lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 4 lypieczne mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis $\frac{1}{2}$ lypieczney solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 31 den. 9²),

¹) В інв. 1501 і 1502 р. потім настуає: **Rayovyszcze** villa deserta, de eadem terra Golyanowa vroku marcam solvit; в інв. 1504 р. про неї вже: hanc terram regia maiestas dedit ecclesie Rathnensis plebano.

²) В інв. 1501--4 рр. тойже додаток, що і в Заставу.

Olyssyecz cum Nyelyepyecz lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 4 lypieczne mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, item ex accrescencia polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis $\frac{1}{2}$ lypieczne solvit, poboru 40 gros. solvit; summa ipsius marc. 2 gr. 21 den. 9.

Maczyna lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 lypieczne mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis $\frac{1}{2}$ lypieczne, poboru 20 gros. solvit, ex accrescencia fert. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 27 den. 9.

Iwanyecz Czelustka lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 lypieczne mellis solvit, polyudze 2 lypieczne mellis solvit, post daciám pariter cum Byelyecz 1 gros. componunt, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis $\frac{1}{2}$ lypieczney solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 7 den. 9.

Pylyp Byelyecz dacie 1 lypieczna mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, vroku $\frac{1}{2}$ sexagen. numeri polonicalis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 31.

Stepan Ostaschowycz cum Thysz lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gr. solvit, dacie 1 lypieczna solvit, polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis $\frac{1}{2}$ lypieczne solvit, poboru 20 gr. solvit, summa ipsius marca 1 gros. 7.

Dron lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie et polyudzya 4 lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gr. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, idem ex accrescencia polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis $\frac{1}{2}$ lypieczne solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 33 den. 9.

Thysz dacie 1 lypieczną mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gros., bobrownyczego 2 gros. solvit, polyudzy 2 lypieczne solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius gr. 46 den. 9.

Pronyecz de terra Dron poboru 20 gros. solvit.

Isti omnes Zamszancy post solucionem dacie tocius 2 lypieczne mellis, 1 lowczego et aliam ognyczego solvunt; summa gros. 16.

Summa tocius ville Zamszczany marc. 13 gr. 2.

Villa **Dubyeczno**: Man cum suo filio Dron vroku $\frac{1}{2}$ sexagen. numeri polonicalis solvit, custodie 12 gros. solvit; summa ipsius gros. 42.

Ulnasz¹⁾ vroku $\frac{1}{2}$ sexagen. numeri polon. solvit, custodie 12 gros. solvit; summa ipsius gros. 42.

Hul vroku $\frac{1}{2}$ sexag. solvit, custodie 6 gros. solvit; summa ipsius gr. 36.

Maslo cum sua progenie vroku 1 sexag. solvit, custodie $\frac{1}{2}$ marcam solvit; summa ipsius marca 1 gr. 36.

Hrynyecz vroku $\frac{1}{2}$ sexag., custodie 6 gros.; summa ipsius gros. 36²⁾.

Iwanyecz vroku $\frac{1}{2}$ marc. solvit, item 1 lypieczną mellis solvit, custodie 6 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Luka vroku $\frac{1}{2}$ marcam solvit, custodie 6 gros. solvit, item 1 lypieczną mellis solvit; summa ipsius gros. 38.

Malyna vroku sexagen. solvit, cu[sto]die 12 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 24.

Cuzma vroku $\frac{1}{2}$ sexagen. solvit, custodie 12 gros. solvit; summa ipsius gros. 42.

Harosth fertonem solvit.

Onynyecz fertonem solvit.

Vaczyuk vroku sexag. solvit, custodie 12 gros. solvit; summa ipsius 42 gros.

Szuk litifigulus fertonem solvit³⁾.

Summa tocius ville Dubyeczno marc. 10 gros. 28.

Villa **Vyeluncze**: Therebyesz lypczu 1 lypieczną mellis solvit, post lypiecz 1 gros. solvit, czyrwezu 6 gros. solvit, dacie et polyudzya $3\frac{1}{2}$ lypieczney solvit, post daciem $\frac{1}{2}$ gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 17 den. 9⁴⁾.

Charython cum suo polownyk Koczanko lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, czyrwezu 6 gros. solvit, dacie et polyudzya $3\frac{1}{2}$ lypieczną mellis solvit, post daciem 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 13.

Smolyey vroky 40 gros. solvit.

Syelywon vroku $\frac{1}{2}$ sexagenam solvit.

¹⁾ Ulyasz в иньших.

²⁾ В інв. 1504 потім ще: Vaczyuk et Onynyecz vroku $\frac{1}{2}$ sexagenam, custodie 12 gros. solvit; summa eius gros. 42.

³⁾ В інв. 1501 р. Waczyuk aufugit, qui fertonem solvebat.

⁴⁾ В інв. 1501—4 рр. дають бобровничого окрім грошей ще 10 garbas lini, а побору ще 3 byelas.

Korolyessa, Ihnath, Truchon — isti tres lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvunt, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvunt, czyrwezu 6 gros. solvunt, Korolyessa dacie 3 lypieczna mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 9 den. 9.

Lyewon de terra Ihnat czyrwezu 6 gros. solvit, dacie 3 lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 5.

Andryecz czyrwezu 6 gros. solvit, dacie 3 lypieczne mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 4 den. 9.

Lawrysz lypczu $1\frac{1}{2}$ ciffum, et ciffus per gros. 1 computatur, solvit, post lypiecz ternarium solvit, czyrwezu 6 gros. solvit, dacie $2\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 den. 12.

Hryn Szczerb vroku 1 marcám solvit.

Serheyko czyrwezu 6 gros. solvit, polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius gros. 43.

Chodor vroku $\frac{1}{2}$ sexagen. solvit.

Thysz de terra Koczankowey czyrwezu 6 gros. solvit, dacie et polyudzya $2\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 9.

Summa tocius huius ville Vyelyuncze marc. 12 gros. 10 den. 12.

Villa **Corthylessy**: Ursus lypczu 1 lypieczną mellis solvit, post lypiecz 1 gros. solvit, polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1.

Howyen polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrowniczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 39¹⁾.

Hawrylo Lythwynowicz dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, post daciám $\frac{1}{2}$ gros. solvit, polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 3 den. 9.

Anton dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 3.

¹⁾ В дальших инвентарях при сих двоих значить ся ще: daciám plebano dat, в бобровничім і поборі 10 garbas lini і 1 byelcam (теж і декотрі иньші).

Kuczko Iwanyecz dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvit, poludzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 3.

Iwanyecz Zanyowycz de 2 terris: idem de terra sua lypczu 2 ciffos mellis solvit, post lypiecz 2 ternarios solvit, dacie et polyudzya 3 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; idem de terra Truchon dacie et polyudzya 3 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marce 2 denarii 6.

Serhey vroku $\frac{1}{2}$ sexagenam solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit; summa ipsius 32 gros.

Hryn Hnyedko dacie et polyudzya 5 lypieczne solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gr. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 16.

Iakowycz Lobaszowycz polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 39.

Zanyecz Lyssowycz polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gr. solvit; summa ipsius gros. 39.

Choden Kulbayowycz polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gr. solvit; summa ipsius 39 gros.

Hrynyecz polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gr. solvit; summa ipsius gr. 39.

Andrey Naumowycz cum Hnyedko de terra Lyenyecz, idem Iakym lypczu 1 lypieczną mellis solvit, post lypiecz 1 gros. solvit, lypczu $1\frac{1}{2}$ ciffum mellis solvit, post lypiecz 2 ternarios solvit, dacie et polyudzya 5 lypieczne solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 26 den. 15.

Naum Andreyecz dacie et polyudzya 5 lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 16.

Lyenyecz faber vroku sexag. solvit, de alia terra fert. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 23.

Pyecz Vrsi filius de terra Drobysz fertonem solvit.

Hnyedko de terra Kalyennyk dacie et polyudzya 5 lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, lypczu $1\frac{1}{2}$ ciffum solvit, poboru 21 gros solvit; summa ipsius marca 1 gros. 17 den. 9.

Sanyecz Kulbayowycz lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie et polyudzya 5 lypieczne mellis solvit,

post daciā 3 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 20 den. 9.

Massyowycz Iwanyecz cum Saczko isti duo: lypeczu $\frac{1}{2}$ lypieczney mellis solvunt, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvunt, dacie et polyudzya 5 lypieczne mellis solvunt, post daciā 1 gros solvunt, bobrownyczego 2 gros. solvunt, poboru 21 gros. solvunt; summa ipsius marca 1 gros. 20 den. 9.

Saczko dacie et polyudzya 5 lypieczne mellis solvit, post daciā 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 16.

Panyecz Manczyecz, Panyecz Jakym, Panyecz Marko¹⁾ — isti omnes tres fratres omnia inferius hic conscripta solvunt: lypeczu 1 lypieczną mellis solvunt, post lypiecz 1 gros. solvunt, item dacie 9 lypieczey mellis solvunt, polyudzzy 2 lypieczne mellis solvunt, bobrownyczego 2 gros. solvunt, poboru 21 gros. solvunt; polyudzzy 2 lypieczne mellis solvunt, bobrownyczego 2 gros. solvunt, poboru 21 gros. solvunt; polyudzzy 2 lypieczne mellis solvunt, bobrownyczego 2 gros. solvunt, poboru 21 gros. solvunt. Isti tres fratres suprascripti de terra Nyemyathowskey polyudzzy 2 lypieczne mellis solvunt, item de eadem terra vroku 1 marcam solvunt, custodie 6 gros. solvunt: summa horum trium fratrum superius descriptorum marce 5 gros. 28.

Veremyey de terra Kucharzowey vro ku sexag. solvit; summ ipsius marca 1 gr. 12. — Iwanyecz Manczyecz vroku marcam 1 solvit.

Mathey Lithvanus dacie et polyudzya $3\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 3.

Malyecz Lyenczyecz vroku $\frac{1}{2}$ sexag. solvit.

Item isti omnes Korthylyesczy bobrownyczego mellis lypieczne solvunt; summa huius gr. 24. Summa tocius ville Corthylyessy marce 32 gr. 14 den. 3.

Villa **Cremno** — de eadem villa nihil receptum est, quia Thartari eo anno cremaverunt eam tunc temporis, dum et Brzesczye exusserunt, hominesque omnes ex hac villa acceperunt²⁾.

¹⁾ В інв. 1501 р. брати платять полюде, бобровниче і побор осібно. Сей же Panyecz Iakym згадуєть ся вище: він держить terra Lyenyecz.

²⁾ В інвентарі 1501 р. Villa **Cremno**: Syekyerczyey quatuor fratres — dacie $7\frac{1}{2}$ lypieczne mellis melle solvunt; Jacz custodie 6 gros., Steczko custodie 6 gros., Nyelyep custodie 6 gros., Tymosz custodie 6 gros. solvunt; summa horum marca 1 gros. 36.

Chariton cum fratre Wasyl dacie $7\frac{1}{2}$ lypieczne mellis melle solverunt, item ambo per 6 gros. custodie solverunt; summa ipsius marca 1 gros. 24.

Villa **Thur**¹⁾ — de eadem villa Thur nihil receptum est, quia Thar-

Stepan Lythwynowycz cum fratribus metquintus dacie 6 lypieczne mellis precii solverunt, isti 5 per 6 gros. custodie solverunt.

Radyecz Tyszko vroku $\frac{1}{2}$ sevag. solvit.

Tynyecz cum Mykytha item dacie $3\frac{1}{2}$ lypieczne mellis precii solvit, item custodie 6 gros. solvit; summa ipsius gros. 34.

Mykytha dacie 4 lypieczne mellis precii solvit, custodie 6 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Hawrylo de terra Hlebkowey vroku sexagenam numeri polonicalis solvit, et de terra et de taberna.

Chocym custodie 6 gros. solvit.

Hylko vroku mediam sexagenam solvit.

Ihnath custodie 6 gros. cum Stepan Lytwynowycz suprascripto composit.

Roszko de taberna fertonem, custodie 6 gros. solvit.

Summa tocius ville marce 9 gros. 24.

1) В инвентарі 1501 р. Villa **Tur**: Myssyecz dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczne mellis precii solvit, poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. summa ipsius marca 1 gros. 2.

Nyelyepyecz Danylowycz, Jurko Chomyeczycz dacie 1 lypieczna mellis precii solvit, idem Nyelyepyecz poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Hrynyecz Chomyeczycz poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Jurko Chomyeczycz poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gr. 38.

Hawrilo Taraszycz cum fratre Zanyecz dacie 1 lypieczna mellis melle solvit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Zanyecz Taraszycz cum Kuzma et Macyna lypczu 1 lypieczna mellis melle solvit, post lypiecz 1 gros. solvit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 47.

Hryn Woron dacie et poludzya 3 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

tari eodem anno eandem villam concremaverunt, tunc temporis dum

Iwanyecz Nyestor dacie 1 lypieczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypieczne mellis preciiis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Macyna Starzecz poludzy 2 lypieczne mellis preciiis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Olyszko Macyna dacie et poludzya 5 lypieczne mellis preciiis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 14.

Cuzma dacie et poludzya 3 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Chodor Chanczyz dacie et poludzya 3 lypieczne melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Wassyl Strobowycz dacie et poludzya 3 lypieczne mellis preciiis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Iurek Chanczyz dacie et poludzya 3 lypieczne melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 46.

Pyetuch dacie et poludzya 3 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 6.

Iosko Pyetuchowycz dacie et poludzya 4 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit; idem cum suis polownyky quintam lypieczna mellis preciiis solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 14.

Baszkowycz Stanyecz lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis preciiis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie et poludzya 5 lypieczne mellis preciiis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 19 den. 9.

Artym Olyssyeyowycz lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis preciiis solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 6 den. 9.

et Brzeszye exusserunt, hominesque omnes ex eadem acceperunt.

Harost Wassyl, frater Artymyecz, dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczne mellis precii solvit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 2.

Stepan de terra Syenkowey daciā cum Sawka componit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gr.; summa ipsius gros. 38.

Sawka Cyzowycz de terra David, Olexa Korcycz, Iawan Horost Borissowycz — tres isti dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczne mellis melle solverunt, idem Sawka poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros.; summa ipsius marca 1 gros. 2.

Olexa Korcycz dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 2.

Iwan Harost cum Wassyl Boryssowycz dacie et poludzya $3\frac{1}{2}$ lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 2.

Calysz Coreczycz daciā cum Olyexa componit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Iurko Pyerkowycz cum Hrynyecz dacie $1\frac{1}{2}$ lypieczne mellis precii solvit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 2.

Hrynyecz, Iurko collega, poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Lyen, Man, Zynow isti tres lypieczu 1 lypieczna mellis precii solverunt, post lypiecz 1 gros. solvit; isti tres dacie $6\frac{1}{2}$ lypieczne mellis 4 melle et $2\frac{1}{2}$ lypieczne precii solverunt. Idem Lyen poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marce 2 gros. 3.

Manyecz poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gr.; summa eius gros. 38.

Zynow poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros.; summa eius gros. 38.

Villa **Zalyessy** ¹⁾ — de eadem villa Zalyessy nihil eo anno receptum propter concremacionem istius ville, quia Thartari tunc temporis, dum

Copko Paszek daciaм plebano dat, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Steczko Czopkowycz poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Wassyl Boryssowycz poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Lyszny Andreyecz poludzy 2 lypieczne mellis 1 melle et 1 lypieczną precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Ihnat Corezycz poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Kudyn poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gr.; summa eius gros. 38.

Vassyl Royowycz vroku sexagenam solvit, Pyotr tabernator de taberna $\frac{1}{2}$ sexag. solvit.

Ostapko ex acrescencia poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Wassyl Dronowycz poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Tota villa Tur post solutionem dacie tocius bobrownyczego mellis 4 lypieczne minus 2 gros. precii solvit, item post hoc 7 gros. solvit; summa huius gros. 37.

Zynow pro vulpe 6 gros., Ioannes 6 gros. pro vulpe, Moskoth pro vulpe 6 gros., Mycolai cum Ioanne 6 gros. pro vulpe, Mykolay pro vulpe 6 gros., Wassylko Kosko pro vulpe 6 gros., Kyerdei 6 gros. pro vulpe, Paszko Lyency pro vulpe 6 gr. solverunt; summa harum vulpium marca 1.

Summa tocius ville Tur marce 39 gros. 25.

¹⁾ В инвентарі 1501 р.: Villa **Zalyessy**: Roman Iwanyecz, Suszko Borysz, Olyssyeyko lypczu 1 lypieczna mellis precii solvit, post lypiecz 1 gros. solvit, poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa

et Brzesczye exusserunt, eam villam concremaverunt et homines ex eadem receperunt.

eius gros. 47. Suszko Borysz połudzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrowniczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38. Olyssyeyko połudzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrowniczego 1 gros. 10 garbas lini solvit. Item isti tres 1 lypieczną lowczego mellis precii solverunt, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Iwan Kuczowycz cum Olyszko lypczu 1 lypieczną mellis precii solvit, post lypiecz gros. non dat, dacie 8 lypieczen mellis melle solvit, bobrowniczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 46. Olyszko Kuczowycz daciám totam cum Iwan componit, poboru 20 gros. solvit.

Maczko Zawkowycz dacie et połudzya 3 lypieczne 2 melle et 1 lypieczną precii solvit, bobrowniczego 1 gros. solvit, poboru 11 gros. solvit; summa ipsius gros 36.

Cumyn, Dynys et Czopko de Tur — isti tres lypczu 1 lypieczną mellis melle solvunt, post lypiecz 1 gros. solvunt. Idem Kumyn połudzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrowniczego 1 gros. 20 garbas lini solvit, poboru 41 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 18; Dynys połudzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrowniczego 1 gros. 10 garbas lini solvit. Isti tres Cumyn, Dynys et Czopko de Tur lowczego 1 lypieczną mellis precii solvunt, idem poboru 21 gros. solvunt; summa ipsius gros. 46.

Lazyecz de terra Kumyn połudzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrowniczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Antiqua Zalessy: Rahoza, Rudko, Borys, Kaczko, isti quatuor: lypczu 1 lypieczną mellis precii solvunt, post lypiecz 1 gros. solvunt, dacie 2 lypieczne mellis melle solvunt, połudzy 2 lypieczne mellis melle solvunt, bobrowniczego 1 gros. 10 garbas lini solvunt, poboru 21 gros.; summa ipsius marca 1 gros. 15.

Kaczko połudzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrowniczego 1 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros 38.

Borysz połudzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrowniczego 1 gros. solvit, vroku sexagenam solvit; summa ipsius marca 1 gros. 29.

Rudko de terra Radzowey dacie 2 lypieczne mellis melle solvit, połudzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrowniczego 1 gros. 10 garbas lini solvit. Item tres — Rahoza, Rudko, Borys lowczego 1 ly-

Villa **Szyrzycze** ¹⁾: Hryn polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, poboru gr. 20 solvit; summa ipsius gros. 36.

Anfrey vroku 40 gros. solvit; summa huius 40 gros,

Mass vroku $\frac{1}{2}$ sexag. solvit, custodie 6 gros. solvit; summa 36 gros.

Ihnath vroku $\frac{1}{2}$ sexagen. solvit, custodie 6 gr. solvit; summa gros. 36.

Kykyecz vroku marcam 1 solvit, custodie 6 gr. solvit; summa marca 1 gros. 6.

Iwanyecz dacie 2 lypieczne mellis solvit, post daciem 1 gros. solvit, lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczney solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, po-

pyeczna mellis melle solverunt, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 14.

Rahoza Lencyzcz lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis precii solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 42 den. 9.

Syelywon cum Kurylcyzcz et Koszczycz: lypczu $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis precii solvit, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gros. solvit, poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 42 den. 9. Kurylcyzcz poludzy 2 lypieczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38. Koszczycz — hanc terram Syelywon tenet et de ea poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros.; summa eius gros. 38.

Kuzma de terra Iarmol poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Abram lypczu 1 lypieczna mellis precii solvit, post lypiecz 1 gros. solvit, dacie 3 lypieczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypieczne mellis precii solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 14 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 16.

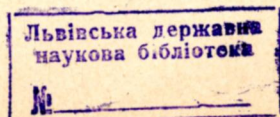
Wassyl Mytkowycz vroku mediam sexagenam solvit.

Chylymon vroku mediam sexagenam solvit.

Isti omnes homines ex utraque Zalyessy post solucionem dacie tocius mellis bobrownyczego 3 lypieczne precii, post hoc $2\frac{1}{2}$ gros. solverunt; summa huius gros. 26 den. 9.

Summa utriusque Zalyessy marce 21 gros. 12 den. 9.

¹⁾ В дальших інвентарах: Zyryczy.

lyudzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 12 den. 9.

Choma dacie 2 lypieczne mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, polyudzya 2 lypieczne solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 7.

Nikon polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius gros. 36.

Hrynyecz Nyelkowycz¹⁾ poludzy 2 lypieczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius gr. 38.

Myszko polyudzy 2 lypieczne mellis solvit, poboru 20 gros. solvit.

Isti tres: Hryn Dusskowycz, Myszko, Nykon lypezu $\frac{1}{2}$ lypieczney solverunt, post lypiecz $\frac{1}{2}$ gr. solverunt; isti tres suprascripti mellis bobrownyczego $\frac{1}{2}$ lypieczne mellis solverunt, post hoc bobrownyczego 2 gros. solverunt; summa huius gros. 46 den. 9.

Summa tocius ville Szyrzycze marce 9 gr. 7.

Villa Gluchy:

Lazor custodie 6 gros. solvit.	Stepan custodie 6 gr. solvit.
Demyan custodie 6 gros. solvit.	Onyssy custodie 6 gr. solvit.
Howyenko custodie 6 gros. solvit.	Hryn custodie 6 gr. solvit.
Chodor custodie 6 gr. solvit.	Supron custodie 6 gr. solvit.
Nyestor vroku $\frac{1}{2}$ sexagenam solvit,	Iarmol custodie 6 gros. solvit.
custodie 6 gr. solvit.	

Item isti omnes Gluszanye $3\frac{1}{2}$ sexagen. census, item medium lypieczne mellis bobrownyczego solvunt, post hoc bobrownyczego 2 gros. solvunt²⁾ Summa huius tocius ville Gluchy marce 6 gr. 18.

Villa Samarowycze: Hec tota villa Samarowycze pro tunna mellis 2 sexagenas numeri polonicalis solvit.

Zyen Saczko fertonem solvit.	Thysz Iwanyecz fert. solvit.
Iwan Throszczkowicz fertonem sol-	Zan fertonem solvit.
Kucz fertonem solvit.	[vit. Iakow Iwanyecz ferton. solvit.
Krat Passyl fertonem solvit.	Iacz fert. solvit.
Kryth Hrynyecz fertonem solvit.	Huth fert. solvit.
Chodecz Nyecz fert. solvit.	Iwanyecz Zozulyecz ferton. solvit.
Iwan Olexa fert. solvit.	Sthecz ferton. solvit.
Wacula fert. solvit.	Dron fertonem solvit.

¹⁾ В дальших инвентарях: Myelkowycz.

²⁾ В инв. 1501 г.: Isti omnes Gluschane $3\frac{1}{2}$ sexag. census et per 6 gros. custodie solverunt, item 10 currus feni, item 2 tunnas avene solverunt, per ciffum butiri, per caseum, per gallum.

Iwanko ferton. solvit.	Ihnath fertonem solvit.
Lyach fertonem solvit.	Nyecz Chodkowycz fert. solvit.
Iuszko ferton. solvit.	Kuszowycz fert. solvit.
Mythkowycz ferton. solvit.	Chwyedyecz fert. solvit.
Danylo fert. solvit.	Iwanko Throszczkovicz fert. solvit.
Hryn fertonem solvit.	Sydoor Woloszyn fert. solvit.
Pyotr fert. solvit.	Bucz Luczowycz fert. solvit.
Summa huius tocius ville Samarowycze marc. 10 ¹).	

Alter districtus Vyothlensis, in quo est alter modus et alie measure mellis, sequitur sub anno Domini 1500

(item quelibet rączka per 3 gros. computatur, item quelibet urna per fertonem computatur).

Villa **Szczodrohoszcz**: Blyzny lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 15³).

Hrynyecz Chodor lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączky mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gr. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Vassyl Szudkowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Manyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

1) В инв. 1501 р.: Item de hac villa Samarowycze, quam Dzywynczy cremaverunt et devastaverunt, 10 marcae proveniebant, quam eis regia maiestas dimisit. В инв. 1502 і 1504 люде платяты знову як 1500 р. і окрім того ще: isti omnes homines de Samarowycze 2 sexagen. numeri polonicealis pro tunna mellis solverunt.

2) В пізнійших інвентарях (1501—4 р.) при податках: post lypiecz і vstwyce дають іще по 10 garbas lini, а побору ще 1 byelcam; подекуди податки: post daciám, bobrownycze і vstwyce злучено в одну рубрику: daciám.

Vassyl Howyenyowycz lypezu 3 mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gr. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit, summa ipsius marca 1 gr. 17.

Mykytha lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, ustwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Czech lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Supron cum Hawrylo lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 17.

Curylo lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 1 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączky mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Hawdey cum Laszko lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Nosko lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 8.

Szachowycz lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkym mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 8.

Iwanyecz Homakowycz lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 8.

Zlyethycz lypeczu $1\frac{1}{2}$ rączky mellis solvit, post lypiecz $1\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 1 vrnas mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius gr. 27.

Cowal lypeczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz $2\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Hanyecz lypeczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz $2\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Iwanyecz Klykowycz cum Jaczko Tolwycz lypeczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz $2\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Zanyecz Sulkowycz lypeczu 3 rączky mellis solvit post lypiecz $2\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 vrnas mellis solvit, item $1\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Char lypeczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz $2\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Lukoszowycz lypeczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz $2\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Panyecz dacie 1 urnam mellis solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius gr. 18.

Clyma Nyesthor vroku 3 fertonem solvit; summa ipsius gr. 36.

Lewonyecz dacie 1 urnam mellis solvit, poboru 6 gros. solvit; summa ipsius gr. 18.

Carp poboru 11 gros. solvit.

Ihnath Wolnyk item 4 gros. solvit¹⁾.

¹⁾ В иув. 1502 р. Homines liberi de Szczodrohoszcz: Syenko Noskowycz 2 gros. solvit. Strucs 2 gros. solvit. Chodor Suprunkowycz 2 gr.

Tota vila Szodrohosc z woszczenyczego 14 gros. solvit. Item 3 wolnyczy 6 gros. solvunt. Summa tocius ville Szodrohosc marc. 27 gr. 38.

Villa **Vyothly**: Sydor lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 vrnas mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 23 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 23 den. 9²).

Marco lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 $\frac{1}{2}$ vrnám mellis solvit, post daciám 1 gr. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 23 den. 9.

Thymosz Sumowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 3 $\frac{1}{2}$ vrnám mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 13 gr.; summa ipsius marca 1 gr. 21 den. 9.

Tharasz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 3 vrnas mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 23 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 27 den. 9.

Stepan lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{3}$ gros. solvit, dacie 2 vrnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gr. solvit, poboru 13 gr.; summa ipsius marca 1 gr. 6 den. 9.

Choma lypczu 3 rączkas mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 18 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 34 den. 9.

Howyen 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gr. solvit, poboru 24 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 33.

solvit. Mordzylowycz 2 gr. solvit. Sanyecz 2 gros. solvit. Iwanyecz Noskowycz 2 gr. solvit.

²) В инв. 1501—4 дають pochlyebnego ще 10 garbas lini, vstwycze 20 garbas lini, poboru 1 byelcam, і категорії post daciám, bobrownyche і vstwyche теж злучають ся часом.

Hrynyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit; summa ipsius gr. 13 den. 9.

Syenko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 22 den. 9.

Hanyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 4 $\frac{1}{3}$ urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 23 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 44 den. 9.

Myeczko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 19 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 14 den. 9

Sawka lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gr.; summa eius marca 1 gros. 29.

Maxym lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 1 urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 11 gros. solvit; item de alia terra idem: dacie 4 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marce 2 gr. 2 den. 9.

Onoszko lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 17 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 4 den. 9.

Lycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15 den. 9.

Chwalyey Puk lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 1 urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 13 gr. solvit; summa eius gr. 36 den. 9.

Choma lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 5 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 46 den. 9.

Jossko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa eius marca 1 gr. 22 den. 9.

Zynow lypczu 4 rączky mellis solvit, post lypiecz 5 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 40.

Czarnysz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 1 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa eius gr. 47 den. 9.

Sthepan Ruscycz cum Andreyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 3 den. 9.

Andrey Huscycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 3 den. 9.

Kowal Hrynyecz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 13 gr. solvit; summa eius marca 1 gr. 0 den. 9.

Nossaczowycz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit. poboru 13 gr.; summa huius marca 1 den. 9.

Vakumowycz Panas lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas minus 1 rączka solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 21 den. 9.

Olychwyer lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit minus 1 rączka, post daciám 3 gros. solvit, poboru 23 gr.; summa ipsius marca 1 gr. 22 den. 9.

Iaczko Mykythycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 12 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 7 den. 9.

Zalyessko lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 12 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 7 den. 9.

Caplycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 12 den. 9.

Vassyl Caplycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 16 den. 9.

Vassylyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciám bobrownyczego

ustwyce 3 gr. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros 16 den. 9.

Sylaha lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, post daciem 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 16 den. 9.

Nossko lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączkam mellis solvit, post daciem 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Iwan lypezu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 1 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciem 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius gros. 42 den. 9.

Syenko lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciem 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyce 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 16 den. 9.

Thymosz lypezu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 1 urnam mellis solvit, post daciem 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius gros. 36 den. 9.

Mynczyz lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, item 1 $\frac{1}{2}$ rączky mellis solvit, post daciem 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 27.

Szukowycz lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciem 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 17 den. 9.

Curylo dacie 3 urnas mellis solvit, post daciem 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, ustwyce 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 16.

Homines liberi de Wyothly: Chodor 2 gros. solvit. Hrynyecz 2 gros. solvit. Mykytha 2 gros. solvit. Truchon 2 gros. solvit. Sydor 2 gros. solvit. Summa gros. 10¹⁾.

Andrzejowa de taberna 16 gros. solvit.

Tota villa Vyothly woszczennyczego 40 gr. solvit.

Summa tocius ville Vyothly marce 53 gr. 16 den. 9.

Villa **Radosthow**: Howyenko cum Kuzma lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlebnego 4 gros. solvit, dacie

¹⁾ В інв. 1501 р. ще оден свобідний: Jarmol Daszkowycz, і потім: Weremyey aufugit.

3 urnas minus 1 rączka solvit, post daciām 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 23 den. 9¹).

Sampson cum Pyotr lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, pochlyebnego 4 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis minus 1 rączka solvit, post daciām 3 gros. solvit, poboru 20 gr.; summa huius marca 1 gr. 23 den. 9.

Lukyan lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciām 1 gros. solvit, bobrowniczego 1 gros. solvit, ustwyceze 1 gros. solvit, poboru 20 gr.; summa huius marca 1 gr. 27 den. 9.

Kossylo lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciām 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit, bobrowniczego 1 gros. solvit, ustwyceze 1 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 24 den. 9.

Kozyel lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, pochlyebnego 2 gr. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciām 1 gros. bobrowniczego solvit, vstwyceze 1 gros. solvit, poboru 20 gr.; summa huius marca 1 gr. 24 den. 9.

Wolk lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, pochlyebnego 2 gr. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciām 3 gr. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 24 den. 9.

Thyniecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciām 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 24 den. 9.

Szuk lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciām 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 22 den. 9.

Vacz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciām 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 22 den. 9.

Roman lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2¹/₂ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas minus 1 rączka mellis solvit, post daciām 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 21 den. 9.

¹) В інв. 1501—4 р. тіж додатки, що й у Ветлах.

Jarmol lypezu 3 рączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 den. 9.

Drobysz lypezu 3 рączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit: summa huius marca 1 gros. 13 den. 9.

Mynka cum Chodor lypezu 3 рączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 4 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 14 den. 9.

Wochno lypezu 3 рączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 18 den. 9.

Czarnysz post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie et lypezu 1 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit. post daciám 3 gros. solvit, poboru 14 gr.; summa huius gr. 39 den. 9.

Iwan lypezu 2 рączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 1 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 14 gros. solvit; summa huius gros. 45 den. 9.

Iacz lypezu 3 рączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis minus 1 рączka solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 14 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 15 den. 9.

Chodor dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius gros. 44.

Homines liberi de Radosthow: Marthyn 2 gros. solvit, Kurylo 2 gros. solvit, Byelyecz 2 gros. solvit, Zanko 2 gros. solvit; summa gros. 8.

Tota villa Radosthow de terra Szwancowey 2 marcas solvit. Tota villa Radosthow wozzczennyczego 18 gros. solvit. Summa tocius ville Radosthow marc. 26 gr. 32 den. 9.

Villa **Powyeczye**: Andreyecz lypezu 3 рączkas mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciám 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros.; summa eius marca 1 gros. 24 den. 9.¹⁾

¹⁾ В інв. 1501—4 р. тіж додатки, що й у Ветлах і Радостові.

Hrynyecz lypezu 2 rączkas mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 9 den. 9.

Kundrath lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciám 1 gr. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwyceze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 24 den. 9.

Ihnath Malywycz lypezu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{2}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 12 gros.; summa ipsius gros. 44 den. 9.

Nyelyep lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 36 den. 9.

Palydlo lypezu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 7 den. 9.

Lyec lypezu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 7 den. 9.

Iwan Pychnowycz lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 $\frac{1}{2}$ urnam mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 16 den. 9.

Zuryd cum fratre lypezu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 7 den. 9.

Kothowycz lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 10 den. 9.

Syenko Chodorczyecz lypezu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 7 den. 9.

Massyutha lypezu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas minus 1 rączka mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 21 den. 9.

Kokoreka lypezu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 7 den. 9.

Cuzma Hulyecz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 9 den. 9.

Iwan Massyuthycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 12 den. 9.

Vassyl Lyszczycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 22 den. 9.

Szczothka lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 10 gros. solvit; summa ipsius gros. 47 den. 9.

Onoszko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 36 den. 9.

Maxym lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 9 den. 9.

Abram cum Mynyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypiecz 2 $\frac{1}{2}$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciám 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 36 den. 8.

Volossowycz vroku 12 gros. solvit.

Homines liberi Powyeczye: Iwan 2 gros. solvit, Kuzma 2 gros. solvit, Chacz 2 gros. solvit, Sacz 2 gros. solvit, Nyesthorowycz 2 gros. solvit, Macz 2 gros. solvit; summa gros. 12¹).

Tota villa Powyeczye 20 gros. vosczenyeczego solvunt. Summa tocus ville Powyeczye marce 27 gr. 13.

Summa summarum omnium dacionum mellis ac piscine ex utraque districtu tam Rathnensi quam Vyothlensi facit marcas 295 gr. 6 den. 6, item pro piscibus de lacubus venditis marce 37, et ex hac summa

¹) З тих свободних Iwan aufugit (інв. 1502 р.), Chacz aufugit (інв. 1504 р.), за те в інв. 1502 р. бачимо двох нових.

excepte sunt pro sagenis 25 marce, computando insimul expensas, pro quibus sibi dare solent, mittunt enim pro eis usque ad Thorun. Et sic exceptis sagenis pro rege manebunt marce 370 gros. 6 den. 6.

II.

Regestrum castri Rathnensis ac omnium bonorum ad ipsum castrum pertinencium.

Ex serenissimi principis et dni dni Sigismundi Dei gratia regis Polonie etc. speciali commissione et mandato per gener Stanislaum de Syennycza vexilliferum terre Chelmensis accuratissime conscriptum de omnibus et singulis censibus, proventibus et laboribus, ad ipsum castrum quomodocunque provenientius, ac omnium et singulorum eorum in ipso castro modo existencium dilige tissime et fidelissime de omnibus exquirendis consignatum. In cuius quidem castri tenutam ac possessionem ex mandato eiusdem maiestatis regie gener. Nicolaus Philipowski Cracoviensis castri burgrabius feria tertia post dominicam Ramispalmarum proxima per eundem Stanislaum vexilliferum prefatum est intromissus ac in capitaneum ipsius castri Rathnensis est institutus, sub anno Domini 1512.

Castrum Rathnense in suis edificiis, habitaculis et circum castrum ambulationibus, alias blanki, est bene provisum, ita quod ubique seracula omnia penes valvas et cetera habitacula castrum sunt immota, et omnia edificia sunt bene reformata.

Instrumenta bellica in castro hec: podtarasznycze unum magnum bene reformatum, hakownycze 20 bene reformati, rucznycz 4 bene reformate, de pulvere parato 3 cum media tunne, quod reservatur super una turri superius. Ibidem in eodem reservaculo sunt kule ad podtarasznycze non parve, ibidem kule ad hakownycze et rucznycze sunt parate non pauce, ibidem sagithe alias schipi ad balistas sunt non pauce. Arma antiqua in introitu castri pendet: galee 2, plachi 2 anteriores et 1 posterior, roszkop 1, nakolanki troye, myschky dwoje, sulycz fereis 10 reformatum, baliste castrenses 13, klyky czwory reformate, hewar 1.

In castro victualia ista sunt inventa: carniun salitarum 2 tunne, carniun dorcinarum sallitarum 2 tunne. In promptuario lardi partes 24, ibidem 4 partes dzyczysny, ibidem arvine porcine 15, ibidem 2 vascula phaski de butiro, item caseorum 2 capecie. In alio promptuario: pise choretum, ibidem millii alias prossa 1 tunna; in alio promp-

tuario de farina parata kadzy 5 nabyte et 1 tunna. In promptuariis duobus centum cum medio chorei de avena mensure magne rathnensis. In promptuario alio salis myalkey 6 tunne. In cellario caulium 2 przykadky de caulibus acidis. In cellario cervisie 4 tunne, ibidem alie tunne cervisiales vacue 8.

Braxatorium est in castro, in quo caldar castrense est iam non bonum et omnia necessaria braxatorii sunt ibidem.

Braseatorium est ante castrum post fluvium in predio, in quo braseum triticum unum est, braseum aliud siligineum ibidem, ibidem siliginis tritinati ad brasea 4 chori, ibidem de tritico 2 chori, ibidem de braseo parato 2 chori.

Predium castrense est ante castrum post fluvium, in quo ista sunt inventa: vacce 4 cum vitulis iuvenibus, vacce 8 ialove, ibidem vituli 3 secundi auni, boves alias biky tercii anni sunt 4 boni, oves antique 5 et agnelli 3, capre sunt 7; oves multe mortue sunt, quarum pelles in castro snnt; sues omnes magnas et parvas demptis suellis 30, item ance 17 ibidem, item gallinarum ibidem 16.

Horeum ibidem in predio, et in eodem hec sunt inventa: siliginis 2 cum $\frac{1}{2}$ acervi, tritici parum in fundo 1 acervi, als oddenek.

In campo siliginis ad hiemen seminate novem klodi, tritici vero 4 klodi seminati mensure magne.

Recia castrensia magna ad feras magnas de bastis parata sunt novem, recia dorcina de bastis liczane 5.

Capones et galli sunt in castro non pauci ibidem nutriti.

Famuli castrenses missiles, alias poselny, sub castro morantes, in equis singuli servientes sunt 3, qui vadunt, quo necesse est eundi sua expensa.

Theloneum rathnense unum, quod interdum pro maiori, interdum pro minori summa solet conveniri, isto tamen anno pro 26 marcis est conventum.

Molendinum sub castro unum cum 2 rotis valne, aliud est destructum ideo quia campos castrenses nundare solet.

Rathno opidum, ex quo opido census annui tam de opidanis, quam de famulis, bona in opido tenentes, 15 marce annuatim proveniunt. Item de macellis ex opido 3 lapides sepi extraduntur annuatim. Item homines Laskowczi dicti sub opido morantes de terra Czechowska 2 tantum marcas annuatim solvunt et nihil magis tenentur.

In Rathnensi tenuta sunt 2 territoria alias wlosczy ad castrum pertinencia: territorium Rathnense et territorium Viothlense, in quibus territoriis sunt diversi modi et consuetudines et proventus et accre-

scientie proventuum, prout diligentissime est exquisitum ac in presenti registro signatum.

Territorium Rathnense, in quo territorio est talis ut sequitur modus in omnibus: primo incole in ipso territorio tenentur arare et agrum disponere et fruges totaliter congregare ad predium castri.

Ville in Rathnensi territorio secuntur cum suis proventibus universis et singulis, diligenter exquisitis ac fideliter conscriptis:

Zasthawye villa, in qua villa sunt incole areales alias dworyczne 14, exceptis simul cohabitantibus, qui de censu alias poboru modo VI marcas et 4 gros. solvunt; bobrowniczego incole ibidem 3 fertones et 1 gros. insimul extradunt; de dacia mellis iulii alias lypczu incole ibidem 2 lypieczne extradunt; de dacia mellis autumpnalis 50 lypiecznen modo extradunt; poddanye alias post daciam mellis tam iulii lypczu quam autumpnalis $11\frac{1}{2}$ gros. incole extradunt; de lino alias lnu parato incole ibidem centum et 5 garsezy dant; de canapo parato ad comparandam sagenam 15 garsezy extradunt; item aspergellos alias bylky incole ibidem 12 extradunt; avenam ibidem 20 klodas mesure magne cum media tercia kloda rathnensis mesure annuatim extradunt; item gallos 25 annuatim extradunt, item butirum $11\frac{1}{2}$ czaschek extradunt, item caseos 23 annuatim dant, item fenum incole ibidem 115 currus villanos parvos annuatim dant.

Dathin villa, in qua incole areales sunt modo 4, exceptis simul cohabitantibus, qui 4 marcas et 14 gros. tantum solvunt et nihil magis.

Molendinum ibidem cum 1 rota, quod non semper molit.

Sinow, villa in qua incole areales 4, exceptis aliis, qui tantum 3 marcas et 16 gros. annuatim solvunt et nihil magis, quia iste due ville sunt parve, inter villas lithvanicas residentes.

Zamschany villa, in qua incole areales sunt modo 9, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 5 marcas 21 gros. modo solvunt, bobrowniczego incole ibidem insimul 2 fertones solvunt; de dacia mellis lypczu 3 lypieczne extradunt; de dacia mellis autumpnalis incole ibidem cum acrescenciis alias poludze 41 lypieczne modo dant; poddanye alias post daciam mellis utriusque 9 gros. dant; de lino parato 110 garsezy simul dant; de canapo parato ad comparandam sagenam 100 garsezy dant; aspergellos bylky 11 dant; avenam 20 klodas annuatim mesure rathnensis dant; gallos incole ibidem 22 annuatim dant; item butirum 10 czaschek simul dant; item caseos 20 simul extradunt; fenum 51 currus villanos parvos dant, siliginis 2 choros ad seminandum pro hieme ibidem incole dant.

Dubieczno villa — in eadem sunt incole 10, exceptis commorantibus, qui 9 marcas cum media marca annuatim modo solvunt; ibidem lutifiguli sunt modo 4, qui per 1 fertonem annuatim solvunt et ollas ad castrum quantum opus est extradunt; ibidem 2 incole de dacia mellis duas lypieczne extradere tenentur, qui nunquam melle, sed pecunia per 8 gros. solvunt; ibidem incole 1 porcum bonum ad castrum annuatim dant, avenam 2 choros tantum annuatim dant, item gallos 36 annuatim dant, item butirum 13 czaschek extradunt, item caseos 26 annuatim dant.

Vyelancza villa, in qua incole 13 areales exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 7 marcas 21 gros. modo solvunt; pro czyrwyecz incole simul 1 marcam extradunt; bobrowniczego 14 gros. dant, de dacia mellis lypeczu 2 lypieczne et $1\frac{1}{2}$ ciffos extradunt; de dacia mellis cum accrescenciis poludze 24 lypieczne dant; poddanye alias post daciam mellis utriusque 7 gros. et 3 denarios; de lino parato 80 garsczy; de capano parato ad retia bobrownikom extradunt; aspergellos bylky 24 dant, avenam 4 klodas annuatim dant, item butirum 11 czaschek dant, item gallos 31 annuatim dant, item caseos 22 dant, fenum 70 currus villanos dant, siliginis ad seminandum pro hieme $2\frac{1}{2}$ klodas parati extradunt.

Cortilessi villa, in qua incole areales modo 27, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru $16\frac{1}{2}$ marcas et $8\frac{1}{2}$ gr. modo solvunt; bobrowniczego incole simul 3 fertones et 8 gr. extradunt; de dacia mellis lypeczu $2\frac{1}{2}$ lypieczne et 3 ciffos alias kowsche dant; de dacia mellis autumpnalis incole cum accrescenciis poludze LXXXII lypieczne extradunt; poddanye alias post daciam mellis incole simul $7\frac{1}{2}$ gr. et 2 ternarios extradunt; de lino parato 190 garsczy; aspergellos 12 dant; incole ibidem vitulam ialowicza et porcum pro coquina annuatim extradunt; avenam 34 klodas dant, gallos 49 annuatim dant, butirum 18 czaschek dant, caseos 36 dant, fenum 110 currus villanos dant, siliginis ad seminandum pro hieme 3 choros et 4 lypieczne dant.

Molendinum ibidem cum 1 rota.

Cremno villa, in qua incole areales nihil de censu dant, sed singuli incole custodiam alias strozewsczyzna per 6 gros. extradunt, ex qua strozewsczyzna proveniunt modo $5\frac{1}{2}$ marce et 6 gr.; de dacia mellis autumpnalis 21 lypieczne incole extradunt; incole ibidem 1 porcum bonum ad castrum annuatim extradunt.

Molendinum ibidem 1 rote.

Thur villa — in eadem incole areales 40, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 18 marcas modo solvunt et 3 gros., bobrowniecznego incole 3 fertones et 1 gr. modo solvunt, de dacia mellis lypczu 3 lypieczne incole extradunt, de dacia mellis autumpnalis cum accrescencia poludze 114 extradunt lypieczne, poddanye alias post daciam mellis utriusque incole 8 gros. extradunt. Ortulani ibidem 5, ab ortis per 6 gros. singuli dant, quod ex antiquo lissyze vocant. De lino parato ibidem 352 garsczy extradunt, de canapo parato ad sagemam incole 18 garsczy dant. Incole ibidem omnes vitulam bonam et porcum annuatim ad castrum dant, avenam 72 klodas mensure rathnensis annuatim dant, gallos 100 annuatim dant, butirum 36 czaschek dant, caseos 72 annuatim dant, fenum 360 currus villanos dant siliginis ad seminandum pro hieme 7 choros contribuunt.

Zalyessye Nove villa, in qua incole areales 10, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 4½ marcam, solvunt bobrowniecznego incole 9 gros. extradunt, de dacia mellis lypczu 3 lypieczne dant, de dacia mellis autumpnalis incole cum accrescenciis poludze 25 lypieczne extradunt, poddanye alias post daciam mellis solum 2 gros. extradunt, de lino parato 60 garsczy dant, avenam incole 15 klodas dant, gallos 21; butirum ex utraque villa et Nova et Veteri Zalyessye simul 18 czaschek extradunt, caseos eiam ex utraque villa 34 dant, fenum incole ex utraque villa simul 80 currus villanos dant, siliginis ad seminandum pro hyeme ex eadem villa 8 choros sine 2 lypieczne.

Molendinum ibidem 1 rote, quod non semper molit.

Zalyessye Stare villa, in qua incole areales exceptis simul commorantibus, qui de censu poboru 6 marcas et 14 gros. modo solvunt, bobrowniecznego incole 10 gros. dant, de dacia mellis lypczu 3 lypieczne incole extradunt, de dacia mellis autumpnalis cum accrescenciis poludze 23 lypieczne dant, incole ex utraque villa et Nova et Antiqua Zalyessye bobrownieczny et lowczy mel insimul lypieczne 3 extradunt, poddanye alias post daciam mellis incole 5½ gr. extradunt, de lino parato 100 garsczy dant, incole ex utraque villa 1 vitulam pro coquina annuatim dant, avenam incole ibidem 18 klodas extradunt, gallos 30 ibidem extradunt, siliginis ad siminandum pro hieme incole ibidem 1 chorum.

Zyricze villa — in eadem incole areales modo sunt 11, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 5½ marcas et 4 gros. solvunt. Incole ibidem tres custodiales, alias strozewsczyzny, per 6 gros. singuli solvunt, bobrowniecznego incole 8 gros. dant, de dacia

mellis lipczu 1 lypieczna datur, de dacia mellis autumpnalis cum accrescensiis poludze 16 lypieczne dant. Incola ibidem unus mellis bobrowniczego $\frac{1}{2}$ lypieczna dat, poddanye alias post daciam mellis 3 tantum gros., de lino parato 60 garszczy dant. Incole ibidem 6 ex eadem villa tenentur castrum edificare, reformare, laborare quicquid et quamdiu opus est. Incole ibidem una cum villa Zastawy 1 vitulam pro coquina annuatim dant, avenam 12 klodas mensure rathnensis annuatim dant, fenum 60 currus villanos dant, siliginis ad seminandum pro hieme 1 chorum contribunt.

Gluchy villa, in qua incole areales 10, exceptis simul cohabitantes, qui de censu alias poboru 5 marcas modo solvunt; incole ibidem omnes de suo pane custodiales alias strozewszizny singuli per 6 gr. dant, cuius summam 1 sexagenam extradunt; incole ibidem omnes mellis bobrowniczego mediam lypieczna tantum extradunt, post daciam ipsius mellis 2 gros. dant; incole ibidem una cum villis Zamschany et Wyelanca 1 vitulam bonam et porcum pro coquina annuatim dant, avenam 2 klodas annuatim extradunt, gallos 10 annuatim dant, butirum 8 czashek modo dant, fenum tantum 10 currus villanos dant.

Szamarowicze villa, in eadem incole sunt 35, qui nullum laborem ad castrum faciunt, neque aliquid contribuunt, solum per 1 fertonem annuatim solvunt, qui census huius 8 marcas 3 fertones modo extradunt; incole ibidem omnes loco 2 tunnarum mellis 2 sexagenas pecunia ex antiquo solvunt; incole ibidem, dnus capitaneus dum in castro presens non est, tenentur bini et bini in castro presentes esse et cum vicecapitano quo opus est omnes equitare.

Territorium Viothlense, in quo est alter modus et consuetudo et mensura, quam in territorio Rathnensi.

In ipso territorio Viothlensi mensura choreti minor quam in Rathnensi. In ipso territorio daciam mellis non mensura lypieczna, sed viadro mensurare et dare incole solent; in hanc mensuram viadro 4 rączki intrant. Et dum incole ibidem mel habere non possunt, extunc pro viadro per fertonem pecunia ex antiquo solvunt et pro rączka 3 gros. Pochlebne in ipso territorio proventus taliter dictus provenit ex incolis: quando aliquis in area residens plures habens filios divisionem illius aree inter ipsos fecerit, tunc iste proventus pochlebne accrescit, videlicet 2 gros., 2 choros avene, butirum et caseos, prout registra castrensia lacius disponunt.

Incole in ipso territorio super omnibus pratis castrensibus ex omnibus villis fenum disponunt ad castrum. Incole in ipso territorio

ex omnibus villis vecturam alias powoz quo necesse est cum quibuscunque rebus tenentur. Incole in ipso territorio ex omnibus villis castrum edificare, reformare, arbores ducere suis impensis tenentur. Molendinatores castrenses omnes laborem penes edificia castrum tenentur esse, quibus tanquam magistris expensa datur.

Ville Viothlensis territorii sequuntur cum suis proventibus specialiter descriptis:

Sezdrohosez villa — in eadem incole areales 33, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 8 marcas 3 fertones 2 gros. modo extradunt, voszenicze incole omnes 19 gros. dant, bobrowniczego 19 gros. dant, ustwicze ibidem 19 gr. dant, pochlebne 2 fertones et 10 gr. dant, de dacia melis lypczu 15 viader modo incole extradunt, de dacia mellis autumpnalis 47 viadra et $\frac{1}{2}$ rączka extradunt, poddanye alias post daciām mellis tam iulii quam autumpnalis 1 marcam 21 gros. extradunt modo, de lino parato post mellis extraditionem 470 garsezy dant, aspergelos — byelky 19 extradunt, avenam $38\frac{1}{2}$ klodas dant, gallos 48 annuatim extradunt, ancas 19 annuatim dant, butirum 19 czashek, caseos 19 modo extradunt, vitulam ialowicza et porcum pro coquina ad castrum dant; funes de bastis alias vzyseza 10, quodlibet uzisce 50 sąnzon habens, incole ibidem ad retē venale extradunt.

Molendinum ibidem cum 1 rota.

Viothly villa, in qua incole areales 40, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 14 marcas et 16 gros. extradunt, voszeniczego incole 40 gr. modo extradunt, bobrowniczego 40 gr. dant, ustwicze ex incolis 40 gros. componunt, pochlebne 3 fertones extradunt, de dacia mellis lipczu 26 viadra, de dacia mellis autumpnalis 101 viadro dant, poddanye alias post daciām mellis et iulii et autumpnalis 2 marcas 3 fertones 2 gros. incole dant, aspergelos — byelki 37 dant, de lino parato 1110 garsezy dant, avenam $57\frac{1}{2}$ klodas dant, gallos 80 annuatim dant, anctas 74 dant, butirum 36 czashek, caseos 36 extradunt, vitulam ialowicza et 2 porcōs pro coquina annuatim dant, funes de bastis — vzyseza 36, quodlibet vzyseze 50 sąnzon habens, ad rete extradunt.

Molendinum ibidem bonum 2 rotarum.

Ibidem homines liberi alias volniczi 7, qui nihil dant, solum quando opus est, aliquod servicium faciunt.

Radosthow vilia, in eadem areales incole 18, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 18 marcas 3 fertones 8 gros. modo extradunt, voszeniczego 36 gros. extradunt, bobrowniczego 18

gros. dant, vstwicze 18 gros. dant, pochlebne 2 fertones et 8 gr. provenit, de dacia mellis lypezu 12 viadra et 3 rączki, de dacia mellis autumpnalis 46 viadra 1 rączka dant, poddanye alias post daciā mellis et iulii et autumpnalis 5 fertones extradunt, de lino parato 240 garsczy, aspergelos — byelki 18 extradunt, gallos 36 annuatim dant, anctas 18 in vere extradunt, butirum 18 czaschek dant, caseos 18 dant, vitulam et porcum pro coquina dant, funes de bastis vzišcza 18, quodlibet 50 sązon, ad rete venale extradunt.

Ibidem homines liberi volniczi 4, qui nihil dant, solum servicium aliquod faciunt ad castrum, quando necesse est laboris.

Powiecze villa — in eadem incole areales 20, exceptis simul comorantibus, qui de censu alias poboru 8 marcas 10 gros. contribuunt, voszceniczego 20 gros. solvunt, bobrowniczego 20 gr. extradunt, ustwicze 20 gros. dant, pochlebnego 3 fertones 6 gros. modo extradunt, de dacia mellis lypezu 12½ viadra incole modo ibidem dant, de dacia mellis autumpnalis 50 et 1 rączka provenit, poddanye alias post daciā mellis et iulii et autumpnalis 1 marca et 22 gros. provenit, de lino parato 600 garsczy, aspergelos — byelki 20 dant, avenam incole 31 klodas modo dant, gallos 40 extradunt, anctas 18 in vere extradunt, butirum 20 czaschek, caseos 20 extradunt, vitulam et porcum pro coquina annuatim incole extradunt, obirzy de bastis ad rete venale 20 obirzy magnas extradunt.

Molendinum ibidem 1 rote.

Ibidem homines volniczi modo 6, qui nihil dant.

Stagnorum omnium situs et descriptio tam magnorum quam parvorum, nominatim quodlibet:

Primum stagnum Thur magnum et capitale, sub villa Thur iacens, commodosum, in quo sunt multe thonye.

Orzechow — stagnum magnum sub villa Sczodrohoszcz iacens, multum, commodosum, in quo sunt multe tonye.

Orzechowiecz — sub eadem villa, in quo sunt 2 tonye.

Swyanthe — sub eadem villa, in quo sunt 2 thonye.

Dolhe — sub villa Thur situm, in quo sunt 2 thonye.

Vyelechow, sub eadem situm, in quo 1 tonya est.

Swyanthe aliud stagnum, sub eadem villa situm, in quo nuquam segena fit propter impedimenta, alias zawady.

Ibidem sub eadem villa sunt 3 lacus parvi in quibus non prenditur propter impedimenta.

Byele stagnum magnum, sub villa Viothle situm, in quo 20 et magis thonye fieri possunt.

- Thuczne — sub eadem villa, in quo 2 thonye sunt.
 Ploczicze — sub eadem villa situm, in quo 2 thonye sunt.
 Lukye — sub eadem villa, in quo 2 thonye sunt.
 Blyzne — sub villa Sczodrohosez situm, in quo 1 tonya est.
 Mschane stagnum, in quo 4 thonye sunt, a castro non remote.
 Radoczaz — sub Rathno, in quo 4 thonye sunt.
 Thissobol sub Rathno, in quo 4 thonye sunt.
 Czysthe stagnum sub Rathno, in eo 2 thonye.
 Czernsko ibidem, in quo 2 thonye sunt.
 Lukye — sub villa Gluchy situm, in quo 2 thonye.
 Lubyanye — sub villa Zamschane situm, 4 thonye habet.
 Pyseczne sub eadem villa situm, in quo 1 thonya.
 Sinow stagnum, sub villa Sinow situm, in quo 2 thonye.
 Berezno — sub villa Vyelancza situm, in eo 2 thonye.
 Lukye — sub villa Dubyeczno situm, in quo 4 thonye.
 Cremno stagnum, sub villa Cremno situm, in quo 4 thonye.
 Lukye — sub villa Samarowicze, in quo 4 thonye sunt.
 Terebovicz — sub eadem villa, in quo 2 thonye.
 Lubowicz stagnum sub villa Cortilessy in eo 4 thonye.

Sub villa Viothly 2 sunt lacus parvi qui non prenduntur propter impedimenta.

Familia castri eiusdem, sine quibus castrum nullo modo fieri potest, hoc tempore olim dni Syekliczki eiusdem castri capitanei tanto precio fuit provisus: Valvarum custodi — wrothny $1\frac{1}{2}$ marca peccuniarum, et nullo alio magis fuit provisus. Clavigero castri $1\frac{1}{2}$ marca similiter. Braseatori, qui brasea facit, $1\frac{1}{2}$ marca similiter. Item coque 4 florenis. Custodes 3 per 1 marcam cuilibet et per syermyagam et 1 omnes pellicio ad hiemen fuerunt provisus. Magister sagenarum 8 flor. fuit provisus. In predio dwornyk cum muliere $1\frac{1}{2}$ marca fuit provisus. Notarius 8 florenis et panno. Ceteri servi castrenses, alias grodzanye, super suis equis servientes 8 flor. et panno contentabantur, sine equis vero servientes 4 tantum flor.

Summarium capitaneatus Rathnensis:

Villarum omnium sunt numero 18, oppidum unum Rathnense. Theloneum hoc anno arendatum, aliquando et minori precio, marc. 26.

Stagnorum omnium sunt numero 26, ex quibus hoc anno vendita fuerunt 5 pro marcis 100, alia omnia solus capitaneus piscatus est.

Census tocius anni proveniunt marce 163 gr. 14.

Proventus bobrowniczego dicti proveniunt marce 7 gr. 40.

Proventus popdanye dicti proveniunt marce 8 gr. 3.

Proventus pochlebne dicti proveniunt marce 3.

Proventus, qui solvuntur loco mellis, quia ita ex antiquo est, proveniunt marce 2 gr. 40.

Proventus custodie, alias strosznego, dicti marca 1 gr. 30.

Proventus voszenyczego proveniunt marce 2 gr. 1.

Proventus vstwicze dicti proveniunt marce 2 gr. 1.

Homines Laskowczy dicti, sub castro morantes, solvunt annuatim ratione census (et ad nihil aliud faciendum abligantur) marcas 2.

Villa tantummodo una solvit antiquitus ratione czyrwyecz marcam unam.

Dacionis mellis lypczu proveniunt mesure que vocantur lypieczne $19\frac{1}{2}$ et $4\frac{1}{2}$ ciffi, faciunt viader 13.

Eiusdem mellis lypczu proveniunt mesure que vocantur viadra 65 et 1 rączka.

Dacionis mellis antumpnatis proveniunt mesure lypieczne dicte $401\frac{1}{2}$ faciunt viader 267.

Eiusdem mellis autumpnalis proveniunt maiorum mensurarum viader $206\frac{1}{2}$.

Avene ex omnibus villis annuatim proveniunt klody magne 363.

Feni annuatim ex omnibus villis proveniunt currus kmethonales 846.

Vitularum annuatim proveniunt omnium nr. 9.

Porcorum proveniunt omnium numero 10.

Gallorum omnium proveniunt numero 540.

Anctarum omnium proveniunt 129.

Butiri tocius ex villis omnibus proveniunt czaschek non magne $224\frac{1}{2}$.

Aspergelorum omnium proveniunt 153.

Lini tocius mundi proveniunt garsczy 3495.

Canaparum omnium proveniunt garsczy 133.

Fenum alias usyseza et obirzi dictorum ad recia ferarum, et quodlibet usyseze continet in longitudiuem 50 sązenyow, et dantur numero 74.

Molendinarum omnium per 1 rotam habentium, quorum nonnulla non semper molunt, sunt nr. 6.

Molendina per 2 rotas habencia sunt 2.

De macellis opidi Rathno proveniunt annuatim sepi lapides 3.

Isti sunt omnes proventus summarii, ad quorum rationem servandi sunt et castrum in toto providendum.

Siliginis annuatim dantur ex omnibus villis klody $7\frac{1}{2}$.

Predium tantum unum est.

Summa pecuniarum — de censu et aliis proventibus proveniunt marce 191 gr. 33.

Summa pecuniarum pro melle — proveniunt marce $171\frac{1}{2}$.

Ex theloneo pecuniarum proveniunt marce 26 aliquando minus.

Stagna anno preterito 5 vendita erant pro marcis 100.

Summa tocius cum piscibus marce 489 gros. 9.

По сконтрольованю оригінала треба читати на с. 7 рядок 3 знизу зам. Zamszany — Zamszany, на с. 8 ряд. 1 зв. Ulyasz і в інв. 1500 р.; с. 10 р. 19 зв.: 12 gr. numeri polon... gr. 30; на с. 22 р. 2—3 Szczodroszcz woszczenyczego 18... Szczodroszcz; тамъ же р. 8 зв.: 39 den. 9.

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СЕЛЯН

В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІМ СТАРОСТВІ В СЕРЕДИНІ XVI в.

на основі описей королівщин.

I.

Не вважаючи на двовікові роздавання й застави, Перемишльська королівщина виглядала дуже солідно ще й в середині XVI в. Крім stolичного міста Перемишля було тут ще три міста чи місточка — Мостиска, Вишня і Ніжанковці, і звиш п'ятдесяти сел, що тягнули ся широкою смугою з над Вишні над Сян, в околиці Перемишля і звідти над Вягром аж на верхній Стрвяж, де сиділи села Устрицької або Коростенської країни, — отже в теперішніх повітах: Мостиськім¹⁾, Перемишльськім, Добромильськім, Луськім. Таким чином королівщина ся лежала в центрі великої і широкої Перемишльської землі, „котра тягнеть ся від річки Вислоки, що тече під Ряшів, аж по Жидачівський повіт“ (с. 78), що належав вже до Львівської землі. Розглянемоє на сей раз в відомостях про селянство — його економічний стан і оподаткування — спеціально в сій королівщині, виходячи з досить богатих відомостей люстрації, спорядженої, як видно — десь у кінці літа 1565 р. (с. 163 - 5) і користаючи крім того з давніших інвентарів: описей 1494 і 1497 р. (виданих в „Записках Н. товариства ім. Шевченка, т. XIX, особливо важна опись 1497 р.) і докладного та досить богатого інтересними відомостями інвентаря 1553 р., спорядженого Стан. Орликом (на нього поклькуєть не раз і люстрация)²⁾. Сі інвентарі дають нам

¹⁾ Село Сарни вже навіть в Яворівськім.

²⁾ Сей інвентар маю в копії, спорядженій для збірника інвентарів галицьких королівщин XVI в.; він переховуєть ся в варшавськім архіві коронного скарбу від. 54 кн. 37.

можливість слідити за економічною еволюцією, а спеціально інвентар 1497 р., вирізняючи докладно села різних „прав“, дає нам, бодай по часті можливість розрізнати між осадами середини XVI в. оподаткованні різних категорій¹⁾. Тим то в сій околиці можемо собі докладнійше вглянутись в відносини цих категорій, і не обмежуючись лише частиною, можемо дати огляд селянства взагалі. Почнемо з огляду селянського землеволодіння та його розвою.

II.

Околиці Перемишля, країна над Вишнею, Сяном і Вягром, — ключі Девятчицький, Медицький, Мостиський і Гійський, були залюднені густо і від давна. Видко, залюдненє дійшло вже давно до нормального для тодішніх економічних обставин стану і поступало дуже мало. Маючи під руками кілька описей тих самих сел з кінця XV в. (1494—7) і другої половини XVI (1565), бачимо, що в деяких селах за сі сідмдесят літ число господарств зісталось цілком те саме. Напр. в с. Пекулічах 1494 р. було 36 господарів, стільки їх було і в 1565 р.; в Маковії 1497 р. на 13 дворищах сиділо 26 господарств, в р. 1565 на 12 ланах 24 господарства.

В інших число осадників зростає, але число тяглих помножається дуже слабо, витворюється і зростає верства малоземельних — загородників, що мали самі обійстя і лише часом маленькі кусяники поля, отже зростає число осадників майже без розширення площі господарської культури; число тяглих господарств, де воно зростає, зростає не через розширення, а через дроблення вже готових ґрунтів. Побільшення площі господарської культури взагалі тут цілком незначне або й цілком ніяке, тяглі господарства множаться дробленням, а головню зростає число загородників, цілком майже незаних в цих селах при кінці XV в.

Напр. в Вишатичах 1497 р. було 51 тягле господарство, що мало під собою 22½ лана і два неміряні кусі („обшари“), в р. 1565 було 59 господарств, але на тих самих 22½ лані; надвишка утворилась роздробленням, помноженням чвертьланових господарств. В Коровниках 1494—7 р. було 8 тяглих господарств на 7½ дворища, в 1553 було 12 вже на півланках (отже 6 ланів!) і 5 загородників, в 1565 не змінилось число тяглих господарств, але число загородників побільшилось до 9. Село Засянє в 1497 р. мало 41

¹⁾ Де цитую лише сторону — розумію сей II том „Жерел“, де означаю том (I) — є то попередній том, що вийшов в 1895 р. Уживаю термінологію такої самої, як і у вступній розвідці I тома, і туди відсилаю читача за всякими поясненнями.

тягле господарство на яких 22 ланах, стільки-ж було їх і в 1553 р., але крім них бачимо вже 11 загородників, в 1565 р. маємо 49 тяглих і 14 загородників, і люстрація числить під тяглими лише $20\frac{1}{6}$ ланів. В Шегинях 1497 р. було два тяглі господарі, що сиділи на однім спільнім дворичі і три служебні, що мали під собою $1\frac{1}{2}$ дворича; 1553 р. було 8 тяглих господарств і 11 загородників, в 1565 р. 5 тяглих і 24 загородники!

Візьмемо ще кілька прикладів. В Медичі 1497 р. було 27 тяглих господарств і 4 служебні, що мали під собою разом $16\frac{1}{2}$ дворич, крім того кілька було порожніх¹⁾; в 1565 р. було 36 „затяжних“, 3 слуги і 15 загородників; ґрунти, очевидно, зістались без переміни: описи 1553 і 1565 р. не вміють їх обрахувати на лани (osziadlich na ploszach — с. 100), але то були більш-менш однакові ґрунти, бо платилось з них рівно, і порівнявши їх число з числом півдворич 1497 р., побачимо, що воно лишилось без переміни²⁾, значить по обсаженню спустілих дворич 1497 р. даліше осаджувано загородників. В Ольшанах 1497 р. було 16 тяглих господарств на 15 дворичах; виключивши 1 двориче, де сиділо два господарі, решта мало цілі дворича; 1553 року було 14 господарів на півланках і 10 на поодиноких куснях ґрунту („обшарах“) і 5 загородників; 1565 р. було 20 господарів на півланках, 5 на обшарах і 7 загородників, господарі мали під собою тіж 15 дворич, що, значить, поділялись вже між 25 господарями, і крім того з'явилась значна категорія загородників³⁾. Тут, значить, помноження осадників іде без найменшого розширення просторони рілі.

В інших селах бачимо деяке розширення площ і господарства, але воно далеко не дорівнює помноженню господарств. Напр. в Аскманичах 1497 р. бачимо 22 тяглих на 11 дворичах, а $3\frac{1}{2}$ дворича було порожніх: спустіли; в 1553 р. було 31 тяглий і 5 загородників⁴⁾, в 1565 р. 33 тяглих і 11 загородників, всього

1) 2 половини дворича і 3 ґрунти неозначені, що могли бути теж півдворичами, отже разом може $2\frac{1}{2}$.

2) Може бути непевність на 1—2 дворича; як прийняти, що в 1497 р. порожніх було $2\frac{1}{2}$, а слуги 1565 р. сиділи на однакових ґрунтах з затяжними, то різниця буде 1 ґрунт = $\frac{1}{2}$ дворича.

3) Порівняння відомостей про це село показує, що двориче кінця XV в. було рівне ланови: 5 обшарів 1553 р., що платили коло 94 золотих чиншу, становлять (по люстрації 1565 р.) 3 лани; зістались 5 обшарів, що платили 160 гр. і відповідно до сього становили-б яких 5 ланів; отже всього було 15 ланів, тим часом як в 1497 маємо 15 дворич.

4) Інвентар 1553 каже, що люде сидять на чвертках, се, очевидно, помилка, як порівняти число господарств і податки з люстр. 1565: має бути — на півланах.

ґрунту під господарями $16\frac{1}{2}$ лана. Отже й тут витворялись головню загородницькі господарства, а площа обробленого ґрунту побільшилась дуже незначно — на яких два лани = дворища. В Цикові 1497 р. було 6 тяглих, що сиділи на яких 4 (чи трошки більше) дворищах, в 1565 р. було 14 тяглих і 4 загородники, але всього ланів було 5. Одиноке село в сій околиці, де з помноженням тяглих господарств збільшилась значно й площа обробленої землі — се Брилинці, де число тяглих господарств зростає з 15 (1497) на 34, а число дворищ-ланів з $7\frac{1}{2}$ на $17\frac{1}{2}$.

Спеціальну долю мала селянська господарка в селі Гійську. 1497 р. було тут 16 тяглих господарств на цілих дворищах і два на півдворищах; в 1553 р. було 36 тяглих господарів, що сиділи (крім одного цілодворищного) на півдворищах (отже $18\frac{1}{2}$), але крім того мали додатки (обшари, *mersepaе*), судячи по чиншу і люстрації 1565 р. було тих додатків 4—5 дворищ = ланів¹⁾: очевидно, се „новорозроблені“ і обернені під поле ґрунти, та було ще 3 загородники. Але новий староста (краківський каштелян Мартин Зборовський²⁾ по тодішній термінології „покупував тих селян“, себ то сплатив їм певну суму за їх ґрунти, і обернув сю землю на фільварок, „а самих осадив на обістях“ (*zagrodach*). Люстрація каже, що се сталось через самих селян (*yz szami do tego dali prziczinę*), але воно, розуміється, могло статись хіба лише проти волі селян. Лише частина селян по сій реформі зісталась, — половина, може й більша, вийшла з села: по люстрації 1565 р. було загородників 20, що мали і „по троху рілі“; решта, очевидно, пішла шукати нових осад³⁾.

Про щось подібне можемо догадуватись і в вище згаданім селі Шегнях, де між 1553 і 1565 р. упало число тяглих господарств (з 8 на 5) і сильно зросло число загородників (з 11 на 24).

Підраховуючи відомости 1497 і 1565 для сїєї околиці взагалі, дістаємо ось яке порівнянне числа господарств і ланів:

1) Тут знову дворище = лану: в 1565 р. було $24\frac{1}{2}$ лана, в 1553 було $18\frac{1}{2}$ дворищ + обшари, що платили чинш рівний чиншови 5 дворищ (вивести їх число з величини сього чиншу цілком на певне не можна, для того може бути якась непевність в 1—2 дворищах).

2) Люстрація зве його все лише каштеляном краківським; очевидно, се Зборовський, що по Несецькому вмер в тімже 1565 р.

3) Люстрація (с. 120) каже, що було тут до скупки 63 *kmieczy osiadlich*. Порівнявши се з інв. 1553, я цілком певний, що тут помилка — замість 36; з рештою ревізорам не було важно, скільки було тут селян давїйше, і легко могли помилатись.

	Господарства			Л а н и = д в о р и ц я	
	1487	1565		1497	1565
	тягли і служебні	тягли і служебні	загородники		
Засячя	41	40	14	коло 22 л.	20 ¹ / ₆
Пекуличі	36	36		коло 24 л.	22 ⁵ / ₁₂
Вишатичі	51	59		коло 23	коло 23
Циків	6	14	4	коло 4	5
Ольшани	16	25	7	15 дв.	15
Гійсько	18	36 ¹)	3	17 дв.	18 ¹ / ₂
Коровники	8	12	5	7 ¹ / ₂ дв.	6 ¹)
Аскманичі	22	33	11	11 дв. + 3 ¹ / ₂ порож.	16 ¹ / ₂
Медика	31	39	15	16 ¹ / ₄ дв. + коло 2 ¹ / ₂ порож.	коло 19 ¹ / ₂ ³)
Шегині	5	5	25	2 ¹ / ₂ дв.	неозначено
Брилиці руські*)	7	16		3 ¹ / ₂	8
— волоські [†])	8	18		4 дв.	9 ¹ / ₂
Макова	26	24		13 дв.	12

Помінувши Шегині (бо не маємо числа ланів 1553 — 1565 р.) і Брилиці, що становлять виїмок, дістаємо ось які числа в сих 10 селах: 1497 р. було 255 тяглих і служебних господарств, 1565 р. 318 і загородників 59; під ними було 1497 р. дворниц-ланів 145 + покінених 6, 1565 р. 158. Отже надвишка ланів незвичайно мала — 13, а властво 7 (5%), бо порожні лани були оброблені й лише на якийсь час зістались без газди. Надвишка господарств — 63 тяглих і 59 загородницьких з'явилась головно через роздроблення старих ґрунтів і осадженне сільського пролетаряту — малоземельних загородників. Але й роздроблення ґрунтів ішло дуже поволі; в 1565 р. в сих селах пересічно припадало на господарство $\frac{1}{2}$ лана (0,497), в 1497 небагато більше як половина лана-дворища (0,569). Вже тоді (1497) переважали господарства півдворищні (або півланові), хоч

1) До переводу на загороди (відомости 1552 і 1565 р.).

2) Інв. 1553.

3) Про ґрунти в Медичі й Ольшанах див. вище (с. 3).

*) Села „волоські“.

не мало ще було й цілдоворищних, але були вже й третини й чвертки¹⁾. Отже процес роздроблення ґрунтів за сі 70 літ з'їв, взагалі кажучи, головню ту надвишку над півланом, яка була при кінці XV в.; надвишка тяглих господарств потрібувала від старих ґаздівств лише несповна 20 ланів. Розуміть ся, се для натурального приросту людности за 2 покоління незвичайно мало! Натомість почали ви-творятись загородницькі господарства.

Півланове господарство панує не лише в сих селах, а й взагалі в сій околиці в середині XVI в. До переглянутих сел можна додати ще цілий ряд иньших (про які маємо відомости лише з середини XVI в.), де переважав або виключно був лише півлановий ґрунт, напр. с. Рудники (с. 108) — на $8\frac{3}{4}$ лана сидять 16 тяглих і 1 загородник [з того 10 півланових, 3 по $\frac{3}{4}$ лана, 3 по $3\frac{3}{8}$], в Малнові (с. 111) на 29 тяглих (на $14\frac{3}{4}$ ланах) 28 сидять на півланах, крім того 17 загородників; в Малнівській волі на 19 тяглих господарств 17 на півланах, крім того 3 загородники; в Соколій (с. 114) 40 господарств на 20 ланах (всі на півланах — інв. 1553), крім того 10 загородників; в Черняві (с. 117) 29 господарств на $14\frac{1}{2}$ ланах (всі на півланах), крім того 8 загородників. Подібне бачимо і в кількох селах волоського права в сій околиці: в Брилинцях волоських (с. 123) 18 господарств на $9\frac{1}{2}$ ланах (двоє лише по $\frac{3}{4}$), в Тисовій 40 госп. на 20 лан. (всі на півланах). Підрахувавши числа тих сел, де ми маємо величину ґрунтів²⁾, маємо в 26 селах на 361 лані 707 тяглих господарств, отже трошки більше як по півлана на господарство (0,51).

Треба додати, що осаджуючи наново села на волоськім праві на підгір'ю, старостинська адміністрація й тут переводить півлановий тип господарств.

¹⁾ Півдворищні — в Аскманичах (всі), Медика (лише два цілдоворищні, решта на півдворищу або в двох на дворищу), Шегині (всі), Брилинці руські (всі), в Ольшанах (лише три по третині), в Цикові (півланові і по три чверти); в Засяню й Вишатичах півланові переважають, хоч є й ланові, й чверти; в Пекуличах середній учасок — півлан до трох чверток. Цілдоворищні господарства панували в Коровниках (лише 1 півдворищне) і Гійську (де на 16 цілдоворищних було два півдворищних).

²⁾ Окрім вище порохованийх 12-я ще: передмісте Мостиське, Поповці, Поздзя, Рудники, Ляшки, Малнів, Малнівська воля, Соколя, Сарни, Чернява, Титова воля, Боргатин, Тисова, Ямна. Сюди можна бу-б додати ще с. Мораці, але оповідання про нього люстрації (с. 160—170) дає непевність — чи маємо числити тутешні селянські ґрунти на півлани чи на чвертки? Люстрація говорить, що селяне сидять на чвертках, але з неї виходить, що в другім полю селянин має друге стількиж.

Порівнюючи відомости з 1563 і 1565 р. бачимо, що число тяглих господарств, взагалі кажучи, не зростає, за то швидко росте число загородників; варто порівняти сі числа:

	Т я г л і		Загородники	
	1553	1565	1553	1565
Засяне	41	40	11	14
Вишатичі	58	59		
Циків	16	14		4
Ольшани	24	25	5	7
Коровники	12	12	5	5
Аскманичі	31	33	5	11
Медика	37	39	15	15
Шегині	8	5	11	24
Брилинці	35	34		
Макова	26	24		
Селиска	16	16	4	10
Поповці	8	12		5
Поздяч	8	30		1
Рудники	14	16	1	17
Малнів	30	29	1	3
Малнівська воля	21	19		10
Соколя	40	40	2	4
Сарни	32	31		4
Чернява	29	29	6	8
Бортятин	19	19		5
Тисова	40	40		

Отже з сих 21 сел лише в двох зросло число тяглих господарств, але обидва мали свої спеціальні причини: в Поповцях повтікало було перед ревізією 1553 кілька селян (6), що до Поздячи, то тут мусіла вчинити якусь надзвичайну „новину“ старостинська адміністрація: 1553 р. сиділо на 8 цілих ланах 8 господарів, в 1565 р. бачимо на 9 ланах 30, отже наступив якийсь поділ ґрунтів, якась господарська революція. Поминувши сі два села, одержимо от які

числа: в 1553 р. було тяглих господарств 529, 1565 р. 524 + 12 новооселих; загородників в 1553 було 66, в 1565 — 141. Отже за цілих 12 років число тяглих господарств навіть трохи зменшилось, за те число загородників побільшилось більше як у двое.

В цілковитій згоді з сим стоїть ще один факт — дуже цікавий і сам по собі: в сій околиці лише в однім селі — Малнівській волі (с. 112) стрічаємо новооселих, по иньших селах їх нема цілком. Розвій нових тяглих господарств цілковито спинив ся, прибувало лише загородників. Натомісь треба зазначити кілька звісток про втікачку: в Поповцях інв. 1553 р. начислив 6 втікачів з цілого числа 14 господарів. В Моринцях, після того як се село, на обмін, перейшло до Фредрів, число тяглих господарів зменшилось з 20 на 11, про одного сказано що втік, иньших вісім скупулено і вони теж, видно, забрались з села.

Отже виходячи з ріжних фактів, з ріжних порівнянь приходимо до от яких спостережень. Вже з кінця XV в. площа селянської господарської культури, властиво — рілі, можна сказати, цілком не розширяла ся: надвишок такий малий, що його не можна й рахувати — 5%. Число тяглих господарств зростало дуже помалу в порівнянню з нормальним натуральним приростом: за 70 років збільшилось на яких 25%. Одначе й сей незначний приріст тяглих господарств в середній XVI в. (1553—1565 р.) спинив ся, число тяглих господарств стало на мірі і протягом 12 років не помічаємо ніякого зросту. Вище означена надвишка тяглих господарств з'явилась через роздроблення певної частини ґрунтів: в кінці XV в. на господарство пересічно принадлеало трохи більше як півлана, в середній XVI в. як раз пів лана. На сій нормі стала і замерзла на якийсь час еволюція селянського господарства. Натомісь стало зростати число загородників — малоземельних. Від 1553 до 1565 р. зросло воно на 133%!

Спинення в розширенню площі господарської культури в сій околиці можна бодай по части об'яснити розвоєм фільварочного господарства, що власне падає на XVI в. і не лише забрав здатні до оброблення землі, але відбрав у селян — дорогою скуплі — ґрунти вже розроблені й осаджені. Виразний приклад бачимо ми на скуплі ґрунтів в Гійську. Подібних, дрібнійших, певно, було багато; про щось подібне, як в Гійську, можна догадуватись в Шегинях (вище с. 4); якийсь неясний випадок, де двом селянам „propter suspicionem quandam kazano od wszi“, а їх лан позволено викупити війтові, оповідаєть ся про с. Макову — с. 130; в Моранцях дідичі (Фредри) для фільварку скупили кілька селянських госпо-

дарств (с. 169—170); можна вказати численні аналогії про скупованне ґрунтів в ті часи „з розливом сліз“ — non sine effusione lacrimarum (с. 212) їх попередників власників в суєднім Саноцькім старостві: там численні скуплі так кинулись в очі люстратору, що той аж зазначив, що коли так що року будуть скуповувати по кілька селян, то не багато їх зістанеть ся в старостві (с. 233, див. факти с. 232—3, 278, 280, 290). Сей факт по часті може служити теж доказом і вичерпання ґрунтів, здатних для користного в тодішніх господарських обставинах розроблення, а сею останньою причиною теж треба толкувати слабій розвій площі селянського господарства. Самим недбалством старостинського уряду абсолютно неможна сього пояснити: факт сей занадто тривко дає себе чути, а брак новооселих показує, що самі господарські (і певно податкові) обставини були такі, що не могли витворяти нових вигідних осад.

Так само якоюсь лише господарською політикою старостинського уряду не зможемо собі витолкувати, через що розвій тяглих господарств спинив ся і замерз на півлановій величині в середині XVI в. Роздроблення господарств було користне з фіскального погляду. Напр. село Поздяч дає приклад такого наглого роздроблення ґрунтів, що не могло очевидно відбути ся від разу без участі уряду. Роздроблення передо всім побільшало суму панщинної праці, а того дуже пильновали в XVI в., не кажучи за иньше. Коли півланова норма з такою (розмірною) тривкістю держала ся супроти приросту людности, то очевидно — причин треба шукати більш елементарних — себ то економічних: очевидно, дальше дроблення було вже занадто шкідливим. Тож коли бачимо ми села з иньшими ґрунтами¹⁾, то се або треба пояснити лішними господарськими умовами тих сел, або уважати за явище аномальне, за роздроблення надмірне. Напр. коли с. Циків має на 5 ланах 14 тяглих, с. Поздяч (102) має на 9 ланах 30 тяглих (і 5 загородників), Сарни (с. 115) — на 8 ланах 32 тяглих (і 4 загородників); с. Ляшки (с. 110) на 9¹/₄ ланах 35 господарств. Сюдиж належить село Селіпека, де число ланів не подано, але інв. зазначає, що люде сидять „на малих ґрунтах“ (in parvis mercenis)²⁾ — і через те дають малий чинш. Але таких сел розмірно не багато; переважно тримають ся півлана,

¹⁾ Більші ґрунти за те бачимо в с. Борятині (120): на 12 ланах сидить 19 тяглих, крім того 5 загородників, на передмістю Мостиськім (с. 86) — на 29¹/₄ ланах 32 тяглих.

²⁾ Mercena = obszar.

а нові господарства осаджують ся вже на самих „загородах“, з малими або ніякими участками поля. Хто не хотів ставати таким сільським пролетарієм, мусів шукати собі долі де инде. Не треба було доконче йти за нею далеко — новий колонізаційний рух бачимо під боком — на перемишльськiм підгір'ю.

III.

Там було инакше. Воно вже на полудень від Вягра давало себе чути: на полудень від Макової стрічаємо перше новоосаджене село — Ліцину, де ще тільки „копали“ собі ґрунти в лісі. Але аж на верхнім Стрв'язу бачимо се на ширший розмір. Інвентар 1553 р. знає тут лише „десять сел на Стрв'язу“ (Villae decem super fluvium Strffyasch), але в люстрації 1565 р. було їх тут аж 17. Люстрація не завжди означає час заснування села, і для того не можу з цілою певністю сказати, чи всі ці сім сел засновано протягом тих 12 літ, але припускаючи, що може інвентар 1553 щось і упустив (хоч се не дуже імовірно), у всякім разі бачимо великий рух в закладанню нових осад: люстрація зазначає при чотирох селах, що тільки другий рік як вони засновались (Мала Лопушанка, Погоріла, Коростенко, М. Лодинка); иньші три теж були ново-засновані (Катина, Смеречна, Лодина). Розумієть ся, розвій великий, але він в середній ХVІ віка пішов тут увесь на заснування нових сел, в давніше заснованих селах сієї околиці господарів і нових ґрунтів майже не прибувало, як то можна бачити з сієї таблиці:

	Г о с п о д а р с т в а			Дворища-лани ¹⁾		
	1497	1553	1565	1497	1553	1565
Устрики		33	30		25 ¹ / ₄	22 ¹ / ₄
Стебник		9+2 вільн.	9		4 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
Бандрів		33	32+2 вільн.		16 ¹ / ₂	15 ¹ / ₂
Старява	12	40+3 вільн.	41	11	23	21 ¹ / ₂
Лопушниця Стара		24	28		12	14
Смольниця	10	18+2 вільн.	21	5	9	10 ¹ / ₂
Коросво	6	24	25	5 ¹ / ₂	12	12 ¹ / ₂
Лісковате		13+15 вільн.	28		6 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂
Береги		20	22		11	11 ¹ / ₂
Просік		12+6 вільн.	20		6	10
		226+28 вільних.	256+2 вільн.		125 ³ / ₄	135 ³ / ₄

¹⁾ Ґрунти вільні не рахують ся.

Отже в тих трох селах, для котрих маємо звістки з рр. 1497—1553—1565 бачимо за першу половину XVI великий зріст господарств: число їх потроїлось (з 28 на 82+5 вільних), але в середині XVI в. число вже не зростає: в 1553 р. 82+5 новооселих, в 1565 — 87! Я не буду твердити, що в цілій околиці повторилось теж, що і в сих трох селах, хоч припускаючи певні відмінні, зо значною правдоподібністю можна-б і до них прижити се спостереження. Але то факт, що протягом 12 років число господарств в цілій околиці побільшилось (рахуючи разом з вільними) на 4 (2%)! Площа господарської культури за той час не розширилась зовсім (та надвишка — десять ланів, що бачимо 1565, належить ціла до тих новооселих). Отже розширення вже заложених сел спинилось в середині XVI в., і свобідні сили пішли на осадження нових сел. Ґрунти „копали ся“ в лісах, що перед тим служив лише для паші вівцям та свиням, для лісного промислу та бортів (люстр. — с. 142 — зазначає при с. Старяві, що в тих лісах, де бортники мали свої борті, тепер осаджуєть ся село, бо „ліпша користь з села, як з того трошка меду“). Осаджувано села на волоськім праві, де головну ролю мало грати скотарство — годовання овець (в дійсно-сти, як побачимо, воно ледви чи грало її). При їх господарстві взагалі не було місця для загородників — сільського „пішого“ пролетаріату: в селах волоського права їх цілком нема тут¹⁾; осадження на „сировім кореню“ потребувало значної заможности, треба було вложити в те копанне ґрунтів значну масу праці наперед; для ілюстрації сього і по собі ясного факту вкажу на сяноцьку люстрацію, що поясняє на однім місці (с. 280): тому мало людей осіло і мало викопали ґрунтів, бо люде убогі, а ліси там великі. Тож на підгірє — на заснованні нових осад — міг обернутись лише заможнійший елемент в тій природній надвишці людности, що не знаходила вже собі пожаданих ґрунтів в иньших околицях; для незаможних виходом було осідання — на загородах.

І на підгірю середній селянський ґрунт — се пів лана = пів дворища; ще в інвентарі 1553 р. можна бачити трохи більше різнородности, але в люстрації 1565 р. маємо переважно села, де всі селяне сидять однаково на півланах: се загальне явище, де становлять виїмок Устрики: тут господарі мають по три чверти (з виїмкою двох) В с. Ямні (с. 132), на окраїні Брилинської „країни“ теж

¹⁾ Інв. 1553 р згадує лише за загородників брилинського крайника, що осидив їх на власну руку і для себе: вони пішого не платили королеви.

бачимо господарства з трох чверток. Зазначу, що з тих трох сел, про які маємо звістки з 1497—1565 р., в двох цілодворищні за час 1497—1553 роздробились на півдворищні, в третім були від разу півдворищні господарства, але в усіх трох разом з тим розроблено друге тільки нових дворич, отже разом з побільшенням числа господарств ішло розширення площі рілі; те і се спинилось в 1553—1565 р.: господарства стали на півлані. В новозаснованих селах, як згадував я вже, осадники теж розробляють собі півлани (Катина, Лопушанка, Лодина, Ліщина — про иньші не сказано). Але коли півлан уважався нормальним ґрунтом в селах волоського права, де хліборобство мало займати другорядне місце, то сей півлан (в нього не раховались пастевні й луки) очевидно мусів бути трохи за малим для хліборобських сел в околицях Перемишля.

IV.

Ще, щоб покінчити з ґрунтами, скажемо кілька слів про сліди старої, споконвічної нашої господарської форми — дворича¹⁾.

В кінці XV в. вона ще панує в термінології. Лише в селах німецького права селяне сидять на ланах, при тім на лані чи на певній частині його сидить лише один господар. В селах руського права, як також і волоського, все виступав лише двориче. Часом вони збірні: на дворичу сидять по два (не більше) господарі²⁾, часом вони вже розложились: люде сидять на півдворичах або навіть третинах (Ольшани); часом маємо цілодворищні господарства. Чи були вони помірні? На се безпосередньої відповіді не знаходимо, але вище (с. 3 і 4) я подав порівняння дворич 1497 р. з ланами 1565 і се порівнянне промовляє за гадкою — що й сама по собі а ргіогі правдоподібнійша, що маємо перед собою вже дворича помірні, себто заховалась стара назва дворича, що власне вказує на загальне розповсюдження сієї форми в сій околиці, але вже прикладалась до викраяного з неї лана: двориче = лан.

В XVI в. назву дворича прикладає інвентар 1553 р. до сел волоського права над Стрвяхом. Люстрація 1565 р. говорить вже за „лани“ й тут, але подекуди прохоплюєть ся і в ній стара на-

¹⁾ Про двориче дивись вступну статью в I т. с. 7.

²⁾ Брилиці, Макова, Смольниця, Кросно, Медика, Шегині.

³⁾ Ольшани, Яскманічі, Медика.

зва, що очевидно жила в народній мові; розуміть ся, се дворнище цілком тотожне з ланом (z kazdego czalego lanu albo dworziszcza — с. 126, lanow alias dworziszc — с. 137).

V.

Переходимо до селянських податків і робіт. Маємо тут кілька категорій сел і по тим категоріям їх оглянемо.

Інвентар 1497 вичисляє отсі села „руського права“: Брилинці, Ольшани, Гійсько, Коровники, Яекманичі, Медика: до них я зачислив би ще Шегині, судячи по деяким ознакам (дворнища, роздроблені в XVI в. на ріжнородні кусні, як і по иньших селах руського права; присутність в селі слуг). В противність иньшим категоріям сим іменем означились села, що в своїм житю не нормувались якимись пізнійшими схемами, як села на німецькім праві або волоськім, а виходили з руського, губильного звичаю. Сього вже вистане, аби зрозуміти, що уклад відносин в поодиноких селах сїєї категорії не міг визначатись однородністю¹⁾. При кінці XV в. дійсно бачимо значну ріжницю в оподаткованню сих сел: тим часом як в одних платять лише грошовий чинш (Коровники — 15 гр. з дворнища), в других — лише хлібну дань (Медика, Шегині — колода вівса з дворнища), в третіх дають і грошовий чинш і хлібну дань (з дворнища в Брилинцях 8 гр. і колоду вівса, в Ольшанах — 15 гр. і колоду вівса, в Гійську 3 гр. і колоду вівса, в Яекманичах 10 гр. і дві колоди²⁾ вівса). Крім того давали ще кури й яйця, то як частину дани з дворнища (Яекманичі, Медика, Шегині), то як данину на „збір“ (Брилинці, Ольшани), і цілою громадою платили стацію — властиво оплачували „стаційну ялівку“ (30 гр. — Ольшани, Гійсько, 24 — Брилинці, 60 гр. — Яекманичі). Селяне одначе противились перетворенню стації на річний податок, кажучи, що обов'язані платити лише, як приїздить король, і в Яекманичах не платили вже два роки.

Лише панщина — ся найбільш легка до змін, угнітна частина селянських обов'язків вже тоді була зведена „до одного зваменника“: „робити коли скажуть“ (dum et quando mandatur). Се була новина. В Ольшанах казано, що давнійше робили три дні (очевид-

¹⁾ Див. вступні уваги при описах Перемишльського староства 1494 і 1497 р. с. 2.

²⁾ Сі дві колоди виглядають мені дуже неймовірно, мабуть і тут була лише колода; але так в оригіналі.

но — до року), а від недавніх часів роблять „коли скажуть“. В Гійську селяне скаржились на занадто велику панщину (*magnos labores*), тим більше, що приходилось іти до Фільварка за дві милі. Судячи по оплаті одною жінкою панщини подвоєним чиншом (Коровники), можна вивести, що таку роботу „коли скажуть“ старостинський уряд тоді раховав на 15 гр.

Різнородна практика сел руського права, як то й звичайно бувало, не була зведена і в XVI в. до якоїсь норми, противно — розвиваючись в кождім селі з осібно, утворила ще більшу різнородність в оподаткованню. Нам тут головно було б довідатись, як змінялись протягом того часу обовязки селян; порівнявши чинші і хлібну дань (для 1497 р. — з дворища, для 1565 — з лана), бачимо, що в кождім майже селі було що иньше:

	Ч и н ш		Хлібна данина (колоди вівса)	
	1497	1565	1497	1565
Брилиці руські	8	27	1	1/2
Ольшани	15	50	1	1
Гійсько	3	16	1	1
Коровники ¹⁾	15	30		
Якманчі	10	10	2?	1
Медика ¹⁾	„	„	1	1
Шегині ¹⁾	„	„	1	1

Отже хлібна данина більш однаково держалась, чинші мінялись сильніше, позростали подекуди і в двоє і в троє. Але при порівнянню треба пам'ятати, що великі переміни переходили часом в побічних датках. Напр. в Брилицях і Ольшанах в пол. XVI в. бачимо превелику оплату за право користання з королівських лісів — лісне (*leszne, avena silvestris racione excisionis lignorum in silvis* — інв. 1553), що складала ся з колоди вівса з півлана і курей: се лісне більше коштувало, як чинш із хлібною данною разом (лісне 65 гр. з лана, чинш із хлібною данною 45 гр.), так що рахуючи разом з лісним, тут потроїлись і чинш і хлібна данина (приймавши

¹⁾ В сих селах люстр. 1565 не означає великості ґрунтів, але з порівнянни з відомостями 1553 р. можна вивести оплату з лана.

дворище=лан). В дрібні переміни з стацією, з числом курей і яєць etc. нема інтересу входити¹⁾; зазначу лише новий обов'язок — давати по півмірки попілу з господарства на замкову білильню (blech)²⁾.

Панщина ще при кінці XV в., як ми бачили, стилізувалась як необмежений обов'язок роботи „коли скажуть“, тож не можна докладно довідатись, як зростає вона за сей час. Що се „коли і що скажуть“ зростало з часом і забрало у селянина все більше число днів для фільварчаної роботи, видно з того, що тим часом як панщину роботу, як ми бачили, в 1497 р. оплачували 15 гр., в 1565 викупали її двома злотими (Шегні), отже 4 рази дорожше, тим часом як вартість гроша ледви чи зменшилася за той час у двоє. В 1565 р. се необмежена панщина (omnem laborem tenentur) значила теж, як знати, що робити два до трех днів на тиждень.

На німецькім праві в описи 1497 р. маємо з виразним зазначенням три села Вишатичі, Пекуличі, Циків: до них можна прилучити й Засане, бо й тут виступають лани, чого нема в селах руського й волоського права. Селяне давали чинш і хлібну дань, але не однаково:

	Чинш з лана		Хлібна дань (колоди)		П а н щ и н а	
	1497	1565	1497	1565	1497	1565
Вишатичі	48—60 ³⁾	48—60	2 вівса	2 вівса	коли скажуть	3 дні тижнево
Пекуличі	24	24	1 вівса+ 1 жита	1 вівса+ 1 жита	спеціальні роботи	
Циків	24—32	48	$\frac{1}{2}$ вівса	2 вівса	коли скажуть	
Засане	24—30	24—30	1 вівса+ 1 жита ⁴⁾	1 вівса+ 1 жита	спеціальні роботи	

Крім того давали курей, гусей, яйця, сир; в Вишатичах згадується про значну стацію: по $\frac{1}{2}$ колоді вівса з півлана. Порівнюючи податки в сих селах, все таки бачимо більш як не однородности, то бодай подібности, ніж в селах руського права, при кінці XV в., і більше тривкості в сих податках протягом часу

¹⁾ Інтересно було б знати, кілька давали вівса в Гійську на стацію (чого не було в 1497 р.) але сього не каже ані інв. 1553, ані джостр. 1565 р.

²⁾ Се сказано при Брилицях і Ольшанах.

³⁾ Лани були неоднакові: коротші і довші.

⁴⁾ Опись каже: avenam et siliginem, порівнюючи з Пекуличами 1497 р. й відомостями 1565 р.; можна з певною правдоподібністю припустити й тут по колоді вівса й жита.

1497—1565. Се легко собі пояснити: селян осаджувано на ново, на основі привилею, і його норми все мали більше виглядів бути захованими.

Що до панщини, то як бачимо, при кінці XV в. ще тут не було тієї однородности, як в селах руського права; на перешкоді мабуть теж стояли осадчі привилеї. Цікаво, що в тих селах, де давалась дань житня (значно дорожша від вівсяної: в 1565 колода жита коштувала 64 гр., колода вівса 28 гр.), були лише спеціальні роботи, та не необмежена панщина „коли скажуть“: коли приїздив король, возили дрова і сіно скільки потреба, перевозили королівську кухню в один бік до Мостиськ, коли король їхав на Поділе, в другий — до Канчути, коли він їхав з Поділя до Кракова, як до того обов'язані були і перемиські міщане; возили ріще на гати до млина. Правдоподібно, що та житня данина була тут еквівалентом панщини. В серед. XVI в. з сих сел маємо звістку про панщину лише про одно: бачимо що та необмежена панщина „коли скажуть“ зведена тепер була до трох-денної роботи на тиждень, отже мала більш менш однакову долю з панщиною сел руського права.

В середині XVI в. різниця між селами руського і німецького права в Перемишльській королівщині, як і де инде, затерла ся вже до непізнання. Крім тих вище вичислених, відомих нам з XV в., в XVI бачимо кільканадцять сел, які годі зарахувати вже до якоїсь певної категорії. Брак згадок за упривилеюваного вїйта в сих селах вказував би (скільки можна покладатись на *argumentum a silentio*), що маємо тут осадні засновані не за наданням німецького права, але на основі тієї практики, що взагалі утворилась в XVI в. з модифікації німецького права на ґрунті руських звичаїв. Тож тепер перейдемо до огляду оподаткування в середині XVI в. сел сих категорій разом, без різниці що до того — чи се село звістно нам як приналежне до якогось „права“ чи ні. Пригадую лише, що маємо тут все села в обговореній вище околиці Перемишля, бо далі на полудень, на підгір'ю були самі села на волоськім праві.

Насамперед цікаво-б знати, що сама старостинська адміністрація уважала нормальним обов'язком для селян XVI в. Се можна собі вивести. За старостовання Зборовського вже перемиряно на лани й переведено на тяглі обов'язки два конюші села (про них низше). В них обох заведено однакове: з лана платити 48 гр. чиншу, давати колоду вівса (28 гр.), по двох курей, по двох гусей і 15 яць (= 6 гр. 15 ден.), все разом вартости 82 гр. 15 ден., і робити два дні на тиждень (с. 104). Крім того треба розуміти стацію і жеровщину — за право пасти худобу в королів-

ських лісах. Очевидно, її обов'язки адміністрація уважала нормальними. В порівнянні з практикою Перемишльської королівщини вони були середніми — були й більші від нього й менші податки й роботи. Оглянемо власне тепер ці різні оподаткування тяглих господарств, беручи для порівняння податки з лана.

Передовсім маємо одно село Селиска (с. 94, недалеко Медики, на полудень), де тягли господарі наблизились до становища загородників: вони сиділи на маленьких ґрунтах, „in parvis mercenis“ (інв. 1553) і не багато що більше давали від загородників: з господарства $7\frac{1}{2}$ гр. чиншу, дрібних датків і „почти“ на $6\frac{1}{6}$ гр., отже всього $13\frac{2}{3}$ гр. з ґрунту, тим часом як загородники давали (1565 р.) по 6 гр. Тягли господарі робили „на кожний день півдня, окрім понеділка, — торгового дня“, загородники „кожного дня роблять пішо“ (інв. 1553).

В Медиці й Шегинях (коло Медики с. 99—101) не давали, як знаємо, чиншу, лише хлібну данину з дрібними додатками; на господарство припадало стільки-ж, що й у Селисках: вівеа й иншого ціною на $16\frac{1}{2}$ гр., але господарства тут, як знати з комбінації звісток, були півланові. Робили в Шегинях 2 дні на тиждень, в Медиці „обов'язані робити що їм коли скажуть — на фільварку і підводами“, крім того кожний привозив віз дров до перемишльського двора на різдво; в сумі панщинні роботи обох сел виходили, певне, на одно, і інв. 1553 про обидва села каже однаково: „обов'язані до всякої роботи“ (omnem laborem tenentur); сей же інвентар зазначає, що села ці мали вільний вруб у королівських лісах (liberam excisionem lignorum in sylvis m. r. pro sua necessitate), — через те, значить, не платили лісного.

В с. Коровниках (с. 82, на північній Вягру) платили по 30 гр. з лана, більш нічого, але сей малий чинш, здається, нагорожався роботою: селяне „послугують конями і своїми особами і до фільварку, і до замку, коли їм скажуть“, та ще й мають робити коло замкової білильні (в їх селі). Не знати властиво, чи то була панщина, чи якась комбінація панщини з службою (такою як у „слуг“); перше правдоподібніше, бо опис 1497 р. за службу тут не згадує.

Небагато що більші були обов'язки в с. Бортятині (с. 115), одного села в тій околиці (коло Судової Вишні), що належало до Перемишльської королівщини; тут давали з лана 36 гр. чиншу і дрібних датків на $2\frac{2}{3}$ гр. Робили два дні на тиждень на фільварку Мостиськім (а до його було звідти зо дві милі!)

Два села „руського права“ давали в сумі однакові датки, хоч складались вони з різних частин: в Гійську (коло Вягру, на пол. зах. від Ніжанковець, с. 120), було з лана чиншу 16 гр., вівса колода і дрібне, все те разом = $46\frac{2}{3}$, але не знати скільки коштувала стація, що складалась з ялівки і вівса. В другім селі — Яскманичах (на прав. боці Вягра, низше Ніжанковець с. 93) було чиншу 10 гр., вівса з дрібним виходило на $32\frac{2}{3}$ гр., крім того стації (гуси, кури, яйця) на лан припадало $9\frac{2}{3}$, разом $52\frac{1}{3}$ гр. Панщина в Яскманичах в люстр. 1565 р. означена докладно: робити що дня пів дня, крім понеділка, торгового дня, про Гійсько нема; в інв. 1553 р. про обидва села сказано однаково: повинні робити всяку роботу.

В Мостиськім ключу бачимо ряд сел з 48-грошовим чиншом (нормальний чинш); частина їх не давала хлібної данини, лише стацію, частина мала і хлібну (вівсяну) дань. До першої категорії належать: передмістя Мостиське (с. 86), Соколя (с. 114), Чернява (коло Мостиськ, на північ с. 117) і Сарни (на північ від них с. 115); у всіх сих селах дають з лана по 48 гр., лише стація робила ріжницю: в Сарнах і Соколій вона була майже однакова що до ціни — складалась з вівса, ялівки, курей, яець, масла і сирів, на суму звиш 11 зл., але з того, при ріжнім числі ланів, в Соколій припадало на лан коло 17 гр., в Сарнах — 43! В Черняві ціла стація коштувала 45 гр. (30 гр. — очевидно ціна ялівки і 230 яець — мабуть по 20 з лана), так що на лан припадало коло 3 гр.! При передмістю Мостиськім за стацію зовсім не згадано. Таким чином з тим усім Мостиське передмістя й Чернява належали до низше оподаткованих, а в Сарнах платили вище середнього.

Про панщину в сих селах маємо докладні відомости: з Мостиського передмістя робили кожного дня до полудня крім торгового дня, по інших — два дні на тиждень; в Соколій крім того жінки прями по чотири лікті пряжі з панського прядива.

В трох селах Мостиського ключа, близько скуплених (на північ від Мостиськ) — Рудниках, Годині й Титовій волі (тепер незвітна, вона тісно присиділа до Годині — с. 109, 118—9) крім 48-грошового чиншу давали хлібну дань — по колоді вівса і дрібне (кури і яйця). Таким чином маємо те нормальне оподаткування, що старостинська адміністрація заводила в конюших селах; але в Годині й Титовій волі була значна стація, що підносила податки тутешні на яких 30 гр. з лана!

Мушу зазначити, що при Титовій волі показано податки з господарства без означення числа ланів, та порівнюючи то з податками сусідньої Годинії (обидва села навіть стацию разом складали), не тяжко догадатись, що в Титовій волі господарства мали по третині лана.

Про панщину виразно сказано лише при Годинії; тут робили три цілі дні на тиждень, або на кожний день півдня, крім торгового дня очевидно, теж панщина була і в Титовій волі, про Рудники інв. 1553 р. каже, що „роблять всяку роботу“.

48-грошовий чинш бачимо ще в кількох селах з більшою (подвійною) хлібною даниною, що належать до вище оподаткованих (Титова воля і Годиня одначе цілком зрівнюють з ними через оту велику стацию); вони належали вже до Девятчицького ключа: Поповці, Циків (обидва на полудень від Медики — с. 96—8) і части Вишатичі (на лівім березі Сяну с. 93), де крім 48-грошового були й більші чинші — до 64 зл., і загальна сума податку вагалась між 112 і 124 гр. з лана, тим часом як у Поповцях і Цикові не переходили за $110\frac{1}{2}$ і $113\frac{1}{2}$ (разом із стациєю).

Такуж суму давали податки і в с. Поздяху, Медицького ключа (на північ від Медики, с. 102), де одначе чинш був вийший — 78 гр. і хлібна дань обмежалась одною колодою віса.

Що до панщини, то докладне означення маємо лише для Вишатич — тут робили три дні на тиждень. Про Поздях сказано, що селяне роблять певні дні на фільварку і виправляють підводи. При Цикові зауважено, що крім панщини на королівськім фільварку потягає селян до робіт дідичний війт.

Найвищий чинш — 96 гр. (дві гривні) знаходимо в двох селах Мостиського ключа: Ляшках (коло Мостиськ, с. 110) і Малнові (с. 111 — на північ від Мостиськ); одначе вийші податки в сих селах були значно відмінні: в Ляшках давали хлібну дань, в Малнові значну стацию, що своїм складом пригадує стацию в Соколій та Годинії. В заложеним під Малновом новім селі — Малнівській волі (правдоподібно — на ґрунтах Малнова) бачимо низший чинш — може з огляду на нове осадження, але при тім хлібну данину. В сумі маємо числа: 126 (Ляшки), $108\frac{2}{3}$ (Малнів), $94\frac{2}{3}$ (Малнівська воля).

Ми переходимо тепер до найвище оподаткованих; правда, Ляшки і Вишатичі (частина) зі своїми податками роблять сей перехід не дуже примітним.

Два села руського права належали до сієї категорії завдяки бічному податку: в Брилинцях руських (с. 121, на полуд. зах. від Перемишля) платили чиншу $36\frac{1}{3}$ гр. і лише пів колоди вівса, в Ольшанах 50 і колоду, стація була незначна, але велике „лісне“, за право „врубку“ — 60 гр. з лана, підносило загальну суму до $121\frac{1}{2}$ і 144 гр. з лана. Крім того давали півмірки попелу до білильні. Що до панщини, то інв. 1553 знає в Ольшанах роботу що дня від полудня, люстрація 1565 р. в Брилинцях — роботу „коли скажуть“.

В двох селах Засаню під Перемишлем (с. 79) і Пекуличах (с. 83 — над Вягром, недалеко Перемишля) ціла вага лежала в великій хлібній данині, зложеної з колоди жита й колоди вівса, що коштували разом 92 гр., тим часом як чинш був 24—30 гр. (в Пекуличах платили половину королеви, половину війтови); загальна сума досягала $130\frac{2}{3}$ і $131\frac{2}{3}$ — $136\frac{2}{3}$ гр. Що до панщини, то безпосередніх вказівок не маємо, але що в Засаню 1553 р. відкупали панщину по 60 гр. від господарства, як се ми бачили і в Шегинях, де „робили всяку роботу“, то, очевидно, якась подібна панщина мусіла бути й тут.

Крім сих загальних податків були ще деякі спеціальні; про них обмежимось короткою згадкою. В поодиноких селах стрічаємо селян, що при хліборобстві займались бортництвом¹⁾ і давали з своїх бортних „уходів“ по певній мірі меду — ціна сього данного меду в ріжних селах вагається між 36 і 120 гр. з бортника.

В деяких селах пасли свиней і овець в королівських лісах і платили від свиней двадцятину, вівсяну дань або $1\frac{1}{2}$ гр. від свині, а з овець давали за літню пашу двадцятину, за зимову — на ієміюле — грошеву плату. Люстрація (с. 157) подає дохід від свиней для деяких сел (подаю її на таблиці в рубриці лісне, в скобках, не враховуючи в загальну суму податку, бо се оплата від поодиноких господарів); бачимо, що на господарство її припадало 5—25 гр.

Для лекшого перегляду оподаткування подаю таблицку (всі податки на ній означено в грошовій ціні (в грошах), з лана; села розміщено групами в прогресії суми податків; взято лише ті, в котрих можна переложити податки на лан:

¹⁾ В Ляшках (4), Малнові (9), Соколій (3), Сарвах (3), Черняві (6). Не вирізняю їх в особну категорію, бо сі бортники заразом мали і рілі і платили та робили з них однаково з иньшими.

	Чинш	Хліб- на дань	Дрібні датки	Ста- ція	Лісне	В с ь о г о	Панщина
Коровники	30					30	„послуга“ на фільварку, білильні і до замку.
Медика } Шегині }		28	5			33	що скажуть
Бортятин	36		$2\frac{2}{3}$			$38\frac{2}{3}$	два дні на тиждень
Гійсько	16	28	$2\frac{2}{3}$			$46\frac{2}{3}$	
Аскманічі	10	28	$4\frac{2}{3}$			$52\frac{2}{3}$	що дня пів дня те саме
Передм. Мостиське	48					48	
Чернява	48			3	(25)	51	два дні на тиждень
Соколя	48			17	(4 $\frac{3}{4}$)	65	те саме те саме
Сарни	48			43	(19)	91	
Буців } Торки }	48	28	$6\frac{5}{6}$			$82\frac{5}{6}$	два дні на тиждень
Титова воля	48	28	3	$30\frac{4}{5}$	(5)	$109\frac{4}{5}$	
Година	48	28	$12\frac{2}{3}$	$30\frac{4}{5}$		$118\frac{1}{2}$	
Малнівська воля	60	28	$6\frac{2}{3}$		(13)	$94\frac{2}{3}$	
Малнів	96		$12\frac{2}{3}$		(8)	$108\frac{2}{3}$	
Поздич	78	28	$4\frac{5}{6}$			$110\frac{5}{6}$	певні дні і підводи
Циків	48	56	$6\frac{2}{3}$			$110\frac{2}{3}$	
Поповці	48	56	$4\frac{2}{3}$	$4\frac{5}{6}$		$113\frac{1}{2}$	
Вишатичі	48—60	56	$8\frac{2}{3}$			$112\frac{2}{3}$ — $124\frac{2}{3}$	три дні на тиждень
Ляшки	96	28	2		(8)	126	
Брилинці	$36\frac{1}{3}$	14	2+по- піл	$2\frac{1}{2}$	60	$121\frac{1}{2}$	що скажуть
Пекуличі	24	92	$4\frac{2}{3}$			$130\frac{2}{3}$	
Засяве	24—30	92	$7\frac{2}{3}$			$131\frac{1}{2}$ — $136\frac{2}{3}$	
Ольшани	50	28	8	$3\frac{1}{3}$	60	$149\frac{1}{2}$	що два від полудня

Бачимо, що податок в найвище оподаткованих перевищує більш як 4 рази податок в найнижше оподаткованих селах. Податок, що, як то маємо причину думати, уважала нормальним сама старостинська адміністрація, є середній: він $= 82^{5/6}$, а взявши середній між двома найвище і двома найнижше оподаткованими селами (і поминувши Коровники, бо тут може урівноважувала панщина), маємо $89^{1/2}$. Причиною такої різниці були великі відміни в чиншах (від 10 до 99), хлібній данині (14 до 92), тим часом як в деяких селах то того то сеї зовсім не було, і побічні датки що подекуди грали головну роль. Се незвичайне вагання податків, скільки можна собі помітити, не урівноважувала звичайно й панщина. Правда, не скрізь ми її знаємо докладно, далі — робота „коли скажуть“ обо обовязок всякої роботи (*omnem laborem subire*) давав поле для значних відмін і вагань, одначе як звернути увагу, що в селах низше оподаткованих бачимо дводенну тижневу панщину, а в вище оподаткованих — і щодня від полудня або навіть три дні на тиждень, то очевидно, що панщина не стояла в звязи з великостю иньших податків, себ то не урівноважувала їх. Рівень панщини взагалі дуже (як на таку різнородність иньших обовязків) однородний: два дні на тиждень — що дня пів дня, крім торгового дня — три дні на тиждень; робота „що скажуть“ і „всяка робота“, очевидно, більш менш стояли на однім рівеню з сїєю дводенно-трєденною панщиною. Як відбувалась панщина, про се докладно каже люстр. 1565 р. при селі Вишатичах (с. 92—3): „повинні на кождий тиждень робити на фільварку в Десятчихах три дні: коли худобою, то з кождого лана один віз або теж один плуг, а коли пішо — тоді з півлана роблять три дні на тиждень“. Отже з лана вислали віз або плуг або двох робітників; що в селі сиділи переважно на півланах і чвертках, тож, очевидно, спрягались, а чвертники — вислали одного робітника з двох чверток, чергуючись. Чи сього порядку тримались скрізь, не знати; принаймні в Засяню (інв. 1553 р.) викупали панщину однаково 2 зл. і ті що сиділи на півлані, і ті що мали три чверти. Рахунок полєкшав ся там, де господарства були все півланові, що бачимо в переважній більшості сел.

Про два села знаємо, що там роботу викупали 60 грошами: в Шегинях. де иньші робили „що їм скажуть“, і в Засяню, де великість панщини нам незвісна. Як взяти сї 60 гр. за середню ціну панщини з господарства, а за середню ціну податків з півлана 45 гр. то загальна сума доходів і робіт з півлана — себ то середнього селяньського ґрунту в середині XVI в., винесла-б 105 гр. середнього оподаткування, 78 гр. в низько оподаткованих, 131 гр. в найвище

оподаткованих. Цікаво, що старі села „руського права“ подибуємо на двох протилежних кінцях сїєї скалі; старі села німецького права всі належать до вище оподаткованих.

Було-б інтересно ще дослідити на основі порівняння відомостей з 1553 і 1565 р., як трималась великість податків в середній XVI в., одначе утрудняє справу те, що відомости інвентаря не всюди так докладні, як ми-б того собі ждали.

В десяти селах маємо цілком тіж податки, що й 1565 р.¹⁾. Сюди-ж можна додати ще чотири: в трех²⁾ інв. 1553 обраховує вівсяну дань на ціле село разом, і виходить число відмінне, але правдоподібно — на лан припадало стількож, бо тут не було дрібних відмін, рахувалось на колоди; в четвертім ріжниця занадто дрібна, аби на неї зважати (в курах, яйцях, сирі).

Поза тим найдеть ся лише 4 села з значнійшими змінами. В Поздязчу давали той самий чинш, але „нічого иньшого окрім чиншу не дають, через подводи, і возять дрова до перемишльського замку, коли треба“; тим часом 1565 р. крім панщини й підвод (може в меншій мірі) давали вони й хлібну данину. В Бортятині платили з лану чиншу 27 гр., а не 36, як 1565 р.; в Черняві 35 (а не 48, як 1565 р.). В Брилинцях інв. 1553 р. показує з чвертки (се, очевидно, помилка — замість півлана) 13 гр., корець вівса і яйця (крім лісного), 1565 р. платили 18 гр.

Отже на 18 сел, для яких маємо повійші звістки, можемо констатувати в чотирох збільшенне податків в р. 1553 — 1565 (побільшало на 9, 10, 13, 32 гр. з лана).

Що до панщини, то інв. 1553 р. майже цілком не дає матеріялу для порівняння. Він майже виключно обмежує ся загальними виразами: *tenentur omnes labores subire* (Яскманічі), *labores omnes necessarios obeunt* (Селиска), *labores omnes tenentur subire et in convocatoria tenentur, dum necesse est* (Сарни) і т. п.; коли натомісь в люстр. 1565 р. стрічаємо докладнійші означення панщинних обовязків, то зістаєть ся непевним — чи ми тут маємо діло з докладнійшим поясненнем, чи з певною переміною (заміною пан-

¹⁾ Коровняки, Яскманічі, Селиска, Поповці, Медика, Шегині, Малнів, Соколя, Сарни, Гійсько.

²⁾ В Рудниках давали з цілого села 6 колод, в Ольшанах овес обраховано на гроші (10 зл. 5 гр.), в Вишатичах давали 45 колод, чинші тут означено з ріжних часток, скільки можна судити — вони зійдуть ся з обчисленнем 1565 р., тай тут чинші стояли незмінно ще з к. XV в. (див вище).

³⁾ В Малнівській волі — 1553 р. давали по 6 яєць і 1 курці з господарства.

щини „коли скажуть“ на певні дні). Такі загальні означення знаходимо в інв. 1553 р. ще напр. для с. Бортятина, Рудник, Малнівської волі. Для Ольшан маємо докладнішу відомість: *laborem omnem tenentur subire, sed a meridie*, але знов люстр. 1565 не каже нічого і не дає можливості порівняти; можемо лише зазначити, що щоденна (південна) панщина вже подекуди існувала і в 1553 р. На останку — в с.Шегинях, здається, маємо викуп панщини: тим часом як датки інших = 15 гр., кілька селян платили по 48 і 60 гр.

Порівнюючи оподаткування сел Перемишльщини сих категорій з іншими староствами Галичини (що оглянули ми давніше), бачимо, що вона що до розміру і вагання чиншів найближче підходить до Снятинщини й Дрогобиччини. Відомости про панщину, найчастіше даючи 2 до 3 днів з півдворища-лана, ближче підходять до відомостей про Галицьке старство; з ним багато подібности бачимо й що до великості селянських ґрунтів (найчастіше півлана, хоч у Галицькім є ще чимало і цілодворищних), тим часом як в сусідніх старостах — Самбірськім, Стрийськім, Дрогобичькім середній ґрунт вже не дорівнює половині лана.

VI.

Опись 1497 р. має в собі отсі села волоського права: Брилинці волоські, Макова (над Вягром, коло Риботич), Стариаву, Смольницю й Коросно (всі над Стрвяжом). Перші дві належали до тієї з давня залюдненої околиці Перемишля, хоч лежали вже на її закраїні, остатні три — до того підгір'я, що аж у серед. XVI в. густіше залюднювалось. Хто-б мав які небудь непевности що до етнографічного складу селянства сих сел, нехай перегляне поіменні реєстри; ріжниця була лише в способі господарства — переважно або виключно пастушого, скотарського в сих селах, в організації управи і оподаткування, люд в волоських селах був руський.

В кінці XV в. пастуше господарство в них ще цілковито панує, бодай на зверх виглядає так: лише в Брилинцях давали хлібну дань — по колоді віса з дворища, по інших сього не було, данину давали майже виключно продуктами скотарства. Поруч з годівлею овець, що становила спеціальність сього „волоського“ господарства, в тутешніх лісах розвинулось годовання свиней.

З часом, очевидно, сей характер господарства зміняв ся, се видно з оподаткування: овеча данина зменьшується, данина свин-

ми стає далеко важнішою від неї, грошовий чинш стає загальним явищем; з люстрації 1565 р. довідуємось, що чимало господарів не мало ані овець ані свиней (так каже люстрація — с. 123, принаймні се значить: не мало більшого числа їх) і оплачувало овечу й свинячу данину грошима по зниженій ціні (за барана замість 12 гр.—8, а за кабана замість 33 гр.—16): люстратор числить лише на половину таких, що дадуть сю данину натурою. Ще виразнійше се показуєть ся на овечій двадцятині, що оплачувалась за право пасти вівці в королівських лісах; як поясняє люстрація, її давали всі, „хто лише вівці має“, і от як вона виглядає:

	господарств	двадцятини	прійшло
Брилинці	18	3	барана
Тисова	40	5	„
Макова	24	2	„
Ямна	24	3	„
Устрики	30	3 і 1	ягня, що рахувалось за пів барана
Стебник	9	1	„
Старява	41	3 і 1	яг.
Лопушниця Стара	28	1	„
Лісковате	28	3 і 1	яг.

В кількох селах¹⁾ зовсім не показано цієї двадцятини; поминувши їх, в вище поданих девяти на 242 господарства припадає 24½ барана, отже вийшло-б пересічно по два барани на господарство в дійсности. Навіть не ймовірно!

Оподаткування сел волоського права (з дворища) можна бачити на отсій таблиці:

	Чинш ¹⁾		Овес (колоди)		Дань овеча		Свині		Сири		Сума в грошах (числячи на ціни 1565 р.)	
	1497	1565	1497	1565	1497	1565			1497	1565	1497	1565
Брилинці		45	1	1½ + 2 лісного	4	2	2	2	2		158	271
Макова		80 ^{2/3}		2 лісного	5	2	2	2	4		158	230 ^{2/3}
Старява		71			5	2	1	2	2		109	161
Смольниця		58			5	2	1	2	4		125	148
Коросо		71			5	2	1	2	4		125	161

¹⁾ Бандрів, Смольниця, Коросо, Береги, Просік.

²⁾ При вирахованню чиншів 1565 р. відтнуто ті спеціальні оплати (кінне, кухонне, почта etc.), що існували і в XV в.

З цієї таблиці можна бачити, що обов'язки сел волоського права кінця XV в., в порівнянні з селами на праві руським і німецьким, визначались значною рівномірністю оподаткування. Три села над Стрвяхом мають майже цілком однакові податки: по 5 овець живцем (*super pedibus*) і 1 свині з дворища, ріжниця заходить лише в числі сирів (2—4). В двох селах з над Вягру податки були трохи вищі: давали по дві свині, а в Брилинцях ще й замість одної вівці — колоду вівса, що мусіла коштувати значно дорожше (може бути, що се була свіжа новина, бо в 1497 р. дають у всіх селах однаково по 5 овець з дворища). Крім того давали по „попрузі (*porrak, porrag, singula, succinctorium*) з дворища (ціна $\frac{1}{2}$ до 1 гр.), двадцятину від свиней (або по грошу від свині) за право пасти в королівських лісах, коли зродить „жер“, від бартів мед, хто їх мав, і спеціальні оплати з цілої громади — *straga* (*struga*) 1—2 гривни, кінне (*equum*) коло 1 гривни, стація. Про панщину сказано лише при с. Брилинцях: „сеяне обов'язані жати оден день в рік, а другий косити; рубають дерево, коли скажуть, але при тім їх просять на толоку (отже частують), також їздять зо старостою або його урядником, коли скажуть“. Тіж самі обов'язки, мабуть, були і в тім однім дворищі волоського права в Олшанах, що „правом належало“ до Брилинець, і в Маковій, що по інв. 1497 р. „все робить і платить подібно як і волоська половина Брилинець“. Що до сел над Стрвяхом, то тут навіть в середині XVI в. тільки починались фільварчаві роботи, тож і в кінці XV в. не було певне панщинних робіт, хіба постачали дерево (як в XVI в.) або що.

Протягом першої пол. XVI в. податки в волоських селах, як я згадував, позміннялись. Взнявши лише ті головні податки, бачимо, що в селах над Вягром і в Старяві зросли вони о половину і навіть більше, в двох інших менше — на четвертину або п'ятину; при тім одначе роблено ріжницю між богатшими і біднішими господарствами: бідніші, як згадано, не маючи худоби, не платили цілої вартості її, а менше: за барана замість 11 гр.—8, а за кабана замість 33 гр.—12, таким чином вони платили на 15 гр. менше. Назва *straga* прикладалась тепер до овечої двадцятини (інакше *dań od liku, liczne* — с. 124, 118, 136), що бралась за право пасти вівці на королівських ґрунтах і мов би заступила місце свинячої двадцятини (в дійсності свиняча двадцятинна могла замінитись даванням другого кабана з дворища, а овеча двадцятинна з'явилась при зменшенню числа овець). Сю даннну з овець і свиней вибирали „слуги“ і старостинські урядники; інв. 1553 р. заува-

жав, що селянин не має права ані бити ані продавати свиней, доки не дасть свого податку. Нарешті — особно давали медову дань, хто мав борті (бортники) — ціна сієї дани ріжна (12—36 гр.)¹⁾.

Панщина в околиці Вягру зросла: в Брилинцях робили вже 10 днів на королівськiм фільварку (інв. 1553 р. се означає: *labores omnes subeunt*), але окрім того ще робили князеви чи крайникови (князь с. Брилинець був zarazом крайником сієї „країни“, як видко з інв. 1553 р.) пять днів на рік (інв. 1553) (в люстр. с. 124 — *wedlie potrzeby iego*), за що той платив королеви 24 злот. річно! (робило з Брилинець 16 господарів, так що праця кожного коштувала-б 45 гр., оцінка завадто висока як на се: мабуть се була оплата за панщину з сел цілої брилинської країни?) Додам, що zarazом довідуємось, які селяне давали датки „на ралець“ крайникови: на Великдень по 30 яєць курячих і 4 гусячих і 2 колача (*tortas*), на Різтво по курці і колачу; се може теж належить до цілої брилинської країни (сказано при Брилинцях — інв. 1553). Про иньші села що до панщини маємо лише загальні вказівки: в Маковій повинні робити „звичайну роботу“ до фільварка (с. 131), в Титовій „роблять, що скажуть“ (інв. 1553), в Ямні *laborem omnem subeunt* (інв. 1553 р.).

Роботи селян з над Стрвляжу докладно описує інв. 1553 р.:

„Насамперед обовязані жати озиме жито оден день на рік і звозити колоди (гобога) на будову перемишльського замку.

Кождий селянин з півлана мусить зробити дві копи гонтів і привезти до перемишльського замку.

Кождий селянин з тих десяти сел мусить дати на сьвято св. Михайла 2 гр. на білильню“.

В люстр. 1565 р. маємо поясненне деяких з тих обовязків: кождий селянин обовязаний спустити Стрвляжом по одній колоді до тартака над Стрвляжом, що недавно перед тим (очевидно після 1553 р.) був збудований, різав дошки і иньше з тих панщинних колод на будову замкових будинків і продажу (с. 163). Що до білильні, то люстр. 1565 р. поясняє: з півлана давали по півмірки попїлу до білильні (сей даток існував і в селах над Вягром, не згадуєть ся лише в Тисовій), а від кого не брали попїлу, бо був безпотрібний — давав натомісь 2 гр.; се було й по новоосаджених селах (с. 158).

¹⁾ Макова, Ямна, Старява, Коросно, Лісковате, Береги, в інв. 1553 р. — Устрики, Стебник.

Взагалі селянські обов'язки з дворища-лана переложені на гроші в селах волоського права виглядають так:

	Чинш	Барани	Кабани	Овес	Лісне	Дрібне: стація, під. кури	Всього	Панщина
Брилинці	61 ¹ / ₃	24	66	54	64	8	237 ¹ / ₇	15 днів до року що скажуть (інв. 1553) звичайна робота 1 день жнуть, поставляють дерево
Тисова	60	24	66	28	60	8	246	
Макова	54	24	66		60	9	215	
Ямна	72	24	66		49	9 ² / ₃	204 ² / ₃	
Устрики	88 ¹ / ₄	24	66			10 ² / ₃	178 ² / ₃	
Стебник	79	24	66			4	173	
Бандрів	79	24	66			4	173	
Старява	76	24	66			7	163	
Лоцушниця Стара	77	24	66			5	172	
Смольниця	79	24	66				173	
Коросно	79	24	66				173	
Лісковате	79	24	66			4	173	
Береги	79	24	66			4	173	
Просік	79	24	66			4	173	

Як бачимо, податки гірських сел над Стрвямом визначають ся великою рівномірністю й подібністю. Чинш майже однаковий; його постійність ще більш кинеть ся у вічі, коли зауважимо, що в Устриках господарства мають по три чверти, а в Стебнику — по дворищу-лану, а плата з лану виходить однакова. В склад чиншу входить подекуди оплата і різних спеціальних податків волоського права: кінного, кухонного і більш загальних — почти, стації, одначе вони, як бачимо, не впливають на великість чинша (кінного було тут звичайно 45 гр., кухонного 30—31 гр. з громади, стація і почта — різні). Баран і кабан і півмірка попілу з півлана є загальним податком.

В кінці сума податку сих сел: 81—89 гр. з півлана — цілком підходить до середнього оподаткування господарства в селах русько-німецького права, але велика різниця була в панщині: в сих

волоських селах її ледви можна числити на кілька грошів, в селах русько-німецького права її цінили на 60 гр., і разом се взявши — села з над Стрвяжу відповідають селам низше оподаткованим з околиць Перемишля.

Се поясняє нам і приплив сюди нових осадників. Не для всіх нових осад маємо докладні вказівки про обовязки, що мали наступити по скінченню „свободи“. Про деякі (Катина, Смеречна, Коростенко) сказано, що там обовязки мали бути такіж як у Старяві. В трох (Лодина, Лодинка і новоосаджена не далеко Вягру Ліщина) маємо лекші податки: з півлана 30 гр. чиншу, 6 гр. воєщини, 1 сир волоський (= 8 гр.), „попруг“ (= 2 гр.), десятину з свиней і двадцятину овечу; покликунанне на привилей показує, що се не були лише тимчасові податки. При тім період свободи був значний (десять років — як бачимо — с. 145); даванне данн від худоби наставало тільки з часом — після пяти років напр. (с. 145). Про обовязки деяких новоосаджених сел нічого не сказано (Мала Лопушанка, Погоріла).

Значно вище були оподатковані чотири села волоського права в околиці Вягру. Одначе тутейші податки більше ріжнились між собою: чинш вагаєть ся між 54 і 72 гр., ще значнійшу ріжницю робила хлібна дань, що була не всюди, і лісне. Податки з півдворища в сумі вагають ся між 102 і 123 грошами. Панщина теж була значно більша — докладне означенне маємо правда лише в однім селі (Брилиці), й її відповідно до оцінки в селах руського або німецького права можна б оцінити на яких 8 гр. Порівнюючи єї обовязки з обовязками тих сел русько-німецького права, бачимо, що хоч податки й переважають навіть найвище оподатковані, але взявши в рахубу панщину — стають в ряд лише з середно оподаткованими.

В середині XVI в. єї обовязки селян волоського права установили ся вже міцно, як видко з порівнання інв. 1553 та люстрації 1565 р.: скрізь бачимо ми, взагалі кажучи, те саме. Відомости про Старяву 1553 р. не сходять ся з відомостями 1565 р. (чинш більший — 48 замість 38), але се чи не помилка, бо сусідня Лопушниця, що платила 1565 р. стільки, скільки Старява, і 1553 р. платила стількиж, що й 1565 р.

Зауважу ще про Брилиці. Се село складало ся з двох частин — одна сиділа на руськім праві, друга — на волоськім, і кожда була, відповідно до того, організована инакше. В кінці XV в. кожда половина платить цілком иньші податки, в серед. XVI в. єї податки в значній мірі приподоблюють ся до себе:

Брилинці руські (з господарства) 1553 р.: 13 гр. + 1 корець вівса + 30 яць + лїсне + почта; 1565: $18\frac{1}{6}$ гр. + 1 кор. вівса + 2 курей + лїсне + почта і стація + попіл.

Брилинці волоські — 1553: $12\frac{1}{2}$ + $17\frac{1}{2}$ гр. + 1 кор. вівса + лїсне + дані з худоби; 1565: $18\frac{1}{6}$ + $12\frac{1}{2}$ гр. + 1 кор. вівса + 2 курей + лїсне + straga + попіл.

Надвипшка податків „волоської“ части (дань з худоби) урівноважувалась більшою панщиною в „руській“ частині.

VII.

Дуже архаїчним і через те — дуже інтересним пережитком в середині XVI в. були конюші села: „села, що служать і стережуть королівське стадо, звані конюхами“ (інв. 1553). Се королівське стадо плекало ся в Медиці, але конюші села, числом сім, розкидані були на значнім просторі, по обох боках Сяна, деякі й за дві милі від Медики: Бучів (на схід від Медики), Торки (на північ від неї), Витошинці, Даровичі (за Сяном, на полуд. зах. від Медики), Батичі, Малковичі, Мацковичі (за Сяном, на північ. зах. від неї). Люстрація так каже за них (с. 104): „з тих сел люде звикли були не відбувати ніякої панщини (zaczleg) ані не давати ніяких податків, мали роботу коло королівського стада: на певних луках косили траву і збирали сіно, що накошували за три, а найбільше за чотири дні, і ніяких інших обовязків не хотіли нести“, тим часом „зайняли великі простори для нив і лук“ (с. 103—4). Ся остання увага одначе не дуже потверджуєть ся фактами: коли розмірено на лани с. Бучів, показалось, що тут сиділо 18 господарств на девяти ланах, при тім деякі господарства були не одиночні: на 8 півланах виразно зазначено по два господарі (с. 105), отже на підставі самої отсієї вказівки пересічно припадало-б на господарство лише $\frac{1}{3}$ лана. В Торках показалось 11 ланів, і на них сиділо 37 господарств, так що переважна більшість (30) мали лише по $\frac{1}{4}$ лана. Отже обидва села стоять низше середньої великості селянських ґрунтів. А що староста мав інтерес почати вимірку з найбільш богатих ґрунтами сел, то в інших селах ми не можемо думати за більші ґрунти, противно — може ще менші; докладнійших відомостей за них не маємо, не знаємо навіть числа осадників, лише в інв. 1553 сказано, що в Витошинцях було 18 господарів конюхів, а в Мацковичах, що були перед тим в державі Косецького, було лише „кілька слуг, що обовязані стерегти королівське стадо“.

Підвієши дуже великі вигоди конюхів, старостинські урядники знов за мало сказали про їх обовязки, обмежившись неясним на-тяком: з дальших слів самої люстрації та з інв. 1553 видно, що вони не обмежались приготуванням сїна (ще урядники казали, що вони збирали гниле сїно, „бо їх ніхто не доглядав“ — *пуе goskazował*): конюхи пасли й стерегли стадо по дню і в ночі, відбували всяку службу коло нього, вправляли лошат і т. и. (с. 107). Рівнож замовчують вони, що крім того в деяких селах існували чи були запроваджені й деякі побічні роботи.

За всім тим обовязки конюхів у другій пол. XVI в. були не-звичайно легкі в порівнянню з иньшими селянами. Розумієть ся, вони були пережитком давних обставин, давних норм, що припад-ково зацілїли тут завдяки захованню королївського конюшого дво-ра в Медиці, а сей двір сягав може тих часів, як ще руські князі сидїли в Перемишлї й осадили сих „княжих конюхів“ (Руська Прав-да). Можна догадуватись, що сї легкі обовязки з часом стали дуже притягати осадників (в ролї приймаків і потужників), що й привело з одного боку — до такого роздроблення ґрунтів, а з другого боку — до зменшення тієї роботи коло коней, що припадала на кожного з осібна до тієї норми, що так дражила старостинський уряд. Слїд дворичного устрою зїстав ся в однім з помірянних сел (Бучів) в існо-ванню подвійних господарств на спільнім півланї; про иньші не маємо відомостей.

Хоч у справах оподаткування взагалї виходили з звичаю, старини й не похваляли „новин“, але такої низької норми обовязків в конюшних селах не могла переболіти старостинська адміністрація. З інв. 1553 р. бачимо, що вже тоді існували деякі побічні роботи й обовязки: в с. Бучові відбували „веї потрібні работа“ на фільварку в Медиці, привозили по возу дров до замку в Перемишль і — розумієть ся — давали „почту“ (кури й яйця) та „лісний“ овес; в Торках обяза-зані були робити 12 днів на рік на фільварку в Медиці і приво-зити на замок до Перемишля по возу дров; в Витошвицях возили теж по возу дров до Перемишля; в Батичах, Малковичах і Даро-вичах жалы ячмінь оден день на рік на фільварку в Медиці. Хоч ся остатня спеціалїзація — жати не що як ячмінь і вказувала-б на звязок сих робіт з конюшими обовязками, за всім тим вони взагалї виглядають новинами, і коли люстрація починає заявою, що сї села „давнійше нічого не даючи, анї роблячи, служили коло стада“, то ледво чи не є то відгомон лише давнійшого дійсного стану їх; а коли інвентар 1553 р. підносить приналежність сих сел до пере-

мишльського замкового присуда¹⁾, що вони обов'язані ставати до суду тут, і йому підлягати, — то чи не було се давнійше одиноким обов'язком крім служби при стаді — та давання стації старості, коли приїде до Медики „звиклим обичаєм“ (с. 107).

Новий староста — каштелян краківський Зборовський не обмеживсь тими роботами — „новинами“ правдоподібно — які бачимо за старостовання П. Кмити (інв. 1553). Люстрація поясняє, що новий староста, уважаючи на недостачу панщинної роботи на фільварках в Медиці й Бақунчичах, часто упоминав сі громади, аби робили кілька день на рік на сих фільварках, але вони ніяким чином на се не приставали“ — очевидно, покликуючись на „старину“; тоді староста, не вважаючи на се, звернувся до короля з мотивами, що до тієї роботи коло королівського стада не потрібно аж стільки людей, і спровадив комісію, „з вини (за рзісзіна) їх самих“ (!) Комісари постановили, що досить зіставити для служби коло стада два або три села, а в иньших аби ґрунти поміряти на лани й оподаткувати на ново: з лана 48 гр. чвишу, колоду вівса (28 гр.), по 2 курей, по 2 гусей, 15 яєць і робити два дні на тиждень. Сю постанову потвердив король, і на її основі в двох селах — Буцеві й Торках перемеріано ґрунти й запроваджено новоустановлені податки й панщину — дводенну тижневу й окрім того направляє греблі коло млина. В иньших пяти селах до 1565 р. ще не перемеріано було ґрунтів і вони „за ласкою старости“ (!) сиділи на старих умовах: окрім служби коло стада (вони відбували тепер тіж роботи, що давнійше робили всі сім сел) вони давали стацію, возили по возу дров на замок до Перемишля на Різдво й хаць на перемишльську греблю разом з иньшими селами і робили шість днів на рік на фільварку в Медиці. Крім того всі сім, як і иньші села, давали овес — колоду від десятка свиней за право пасти в королівських лісах „коли жер уродить“.

Сі конюші села по характеру своему, очевидно належали до служебних, лише тут давні служебні обов'язки, задля своєї спеціалізації, законсервувались сильнійше й стали в XVI в. сильним архаїзмом. Иньші категорії слуг вже здавна притягнуто до ріжних по-

¹⁾ Villa Torki — haec villa occasione servitiorum circa equiream m. r. prestitorum nihil pendet, sed sub obedientia castrі Premisliensis residet. Barticze-Koniuchi, Malkowiczi Koniuchi, Darowicze Koniuchi: hae tres villae census nullos pendunt neque labores exercent, preterquam in anno una die metunt siliginem in predio Medicensi et pro administranda iustitia ad castrum Premisliense confugere tenentur.

датків або зведено до того числа, яке було доконче потрібне для замку.

В описи 1497 р. маємо одно ціле служебне село Негребку і по кілька слуг в Медиці й Шегинях. В Негребці (над півніжнім Вягром) було десять дворич, на кождім по одному господарству; панщини вони не робили, лише „служили коли і де скаже їм староста або його урядник“, але окрім того давали ще по колоді вівса і двоє курей, „і се зветь ся празничне“; порівнюючи з иньшими селами руського права, бачимо, що тут служба заступала чинш+панщину. Ся служебна осада заховалась і в XVI в., але тоді вже з сих слуг троє встигли вибороти собі трохи вище становище: люстр. 1565 р. зве їх „земянами, що здавна служать перемишльському замку“ — отже се була та посередня верства бояр-земян, що вибившись над рівень слуг-селян, не встигли ще зрівнятись з шляхтою; досить рідкі в Галицькій Русі, вони в значній масі виступають на сусіднім Поділю¹⁾. Вони мали своїх селян — пять господарств, що давали ті датки, які припадали на їх панів, а за панами особисто, як бачимо, зісталась давна замкова служба. Службу негребецьких слуг люстр. 1565 р. описує так: вони сидять на повсечасній (ustawiczney) замковій службі, їздять на своїх конях з листами, куди звелять“; з інв. 1553 р. бачимо, що крім того „Негребчане стережуть сіножати й хліб“ (фільварчаний). Сиділи вони вже на півланах, але з півлана давали давній цілродворищний податок: по колоді вівса і курці, та ще крім того давали лісне, так що загальна сума податків з лана досягала 158 гр.! Отже село належало до вище оподаткованих, а й прийнявши, що тутешня служба була значно лекша від панщини, все оподаткованне буде ніяк не низше середнього.

Про слуг в Медиці й Шегинях опись 1497 р. не дає таких докладних відомостей; в Медиці було чотири служебні господарства; з них лише при двох означено, що дворища дають 2 колоди вівса і двоє курей (податок дуже значний!), при иньших — нічого. В Шегинях лише зазначено, що слуги (їх було два господарства) не роблять панщини. Може більш заняті службою цілком нічого не давали, а той високий податок давали ті, що лише числились між слугами, але дійсної служби не мали? В люстр. 1565 бачимо лише в Медиці трох слуг (с. 100), вони „нічого не дають, бо все пробувають на замковій службі: їздять, куди їм скажуть, стережуть промит, збирають баранів (податкових) в гірських селах і т. и.“

¹⁾ Див. Барское староство, гл. V.

VIII.

В вище сказанім не раз була мова про верству загородників, випадает тепер близше застановити ся коло них. Як сказано було, при кінці XV в. ми їх властиво як не бачимо: є в селі Гійську один загородник, він платив з обійстя (*de orto*) 6 гр., але zarazом тримав і пів дворища тяглого, з нього платив осібно і відбував панщину. Та ще є катеґорія перемишльських передміщан загородників: *ortulani dicti psarceze* і *ortulani subcastrensens alii*, що платили чинші і відбували панщину, або заміняли її вищим чиншом. По селах загородницька верства розвивається вже в XVI, і то в селах русько-німецького права: в селах волоського права їх нема ніде. Швидкий зріст сїєї верстви в середині XVI в. виказано вище: протягом 12-и років в тих 18 селах, з яких мали ми відомости з 1553 і 1565 р., число загородників зросло на 133%. Додавши до того відомости з решти сел, заведених в люстр. 1565:

	тяглих	загородників
Пекулнчі	36	—
Мостиське передм.	32	—
Гійсько (1565)	—	20
Ляшки	35	3
Титова воля	41	—
Годиня	10	8

маємо загальне число загородників 172, що на 678 тяглих господарств дає 1 : 4, число розмірно велике (з иньших оглянених нами староств близько підходить до сього лише Галицьке староство), і як бачили ми — воно стало приберати більші розміри в серед. XVI в.

Обовязки загородників — як звичайно: панщина або чинш сам оден чи сполучений з панщиною. При порівняннях бракує нам такої одиниці, якою для тяглих господарств служить лан: ґрунти загородників могли бути дуже не однакові, подекуди вони мали кусники рілі; все се значно утрудняє справу. Можна порівняти лише датки й обовязки з загородницького господарства взагалі.

В кількох селах маємо дводенну панщину на фільварку (Поповці, Шегині, Поздяч), в однім — одnodенну (Циків); в иньших загальні означення: „роблять на фільварку що буде треба, коли їм скажуть“ (Сарни с. 116), „повинні робити пішо, коли їм скажуть“ (Медика с. 100), *posluge szinia* (Ляшки с. 110); в Бортятині (с. 114): пасуть худобу, що загаяють з Мостиськ“.

В с. Годині деякі загородники давали по 48 гр. чиншу і не робили нічого, знов иньші лише робили на фільварку, без чиншу

(с. 120). Таким чином тут загородницька робота цїнилась на 48 гр.; оцїнка дуже, виїмково висока!

В с Коровниках деякі загородники платили по 6 гр. і робили на замковій білильнї; иньші платили по 12 гр., а один — 30 гр., їх натомість обернули до повсечасної роботи (na robotę ustawiczną) до білильнї; отже тут повсечасна робота заступила чинш 12 і 30 гр., але може загородники щось дістали до того?

Шостигрошовий чинш загородників був досить розповсюднений, стрічаємо його в кількох селах (Ольшани, Гійсько, Селиска); ще частїйше 12-грошовий (Малнів, Малнівська воля, Соколя, Чернява, Засане); в поодиноких селах маємо 5, 10, 16 грошовий для всіх чинш (Ольшани, Яскманвчі, Рудники). Одначе бували й неоднакові чинші в тїм самім селї (Малнів, Засане, Коровники), що залежало або від неоднакової панщини, або — ще скорше — від неоднакової великості ґрунтів.

На тїм тїм часом кінчаю.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

100 EAST SOUTH EAST STREET, CHICAGO, ILL. 60607

TEL: 773-936-3700 FAX: 773-936-3701

WWW.CHICAGO.LIBRARY.EDU

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

CHICAGO LIBRARY

Надання маґдебурського права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р.

Низше поданий документ належить до численної серії фундацій обронних містечок на полудневих границях української кольтонізації при кінці XVI і на початку XVII в. „для убезпеченя от неприятеля“ (про них див. в моїй розвідці про українські замки в серед. XVI в. с. 5). Урочище Дідово, згадане в сїм документі, в описи маєтностей Печерського монастиря, спорядженій при передачі їх архим. Никифору Туру 1593 р., зветь ся *siolo Dołscik, przezywaiące sie Dziadowo*, po obodwoch stronach rzeki Rpenia (Архивъ Югозап. Рос. ч. I, т. 1, с. 387); отже на тїм місці було вже село, Тур старавсь тільки про міські привілеї. Справжнього міста одначе з того села не вийшло. Пізнійше відібрала його уніятська київська митрополія і воно віставалось у неї аж до кінця Річи Посполитої (Архив ч. I, т. IV, с. 643). Тепер се досить велике село Дідовщина, на лівім боці Ірпеня, в Сквирьскім повіті (Похилевичъ Сказанія о насел. мѣстахъ Кіев. губ. с. 194, Рудіковскій в *Słowni'ku geograficz'nim* під сл. *Didowszczyzna*).

Із умов сього привілея звернемо увагу на заборону міщанам ходити „на Запороги и в Дикіе поля“ за границу без відомости коронного гетьмана, постачати туди живність, олово і порохи, або висилати туди своїх „половників“ — спільників, підсудків: се останне натякає на те, як обминали соймову конституцію 1590 р. (Vol. legum II. 310).

Фундація права маґдебурського містечку Дідову в архимандритстві киевському.

Жыкгимонт третій.

Ознаймуемы тымъ листом нашим всимъ воецъ и кождому зособна, кому то ведати належит, нинешнимъ и на потомъ будучимъ. Далъ намъ справу велебный Никиеор Туръ, архимандрит киевскій монастыра на-

шого Печерского, ижъ онъ на власномъ кгрунте церковномъ монастыра Печерского в земли Киевской лежачого, надъ рекою Репенемъ, на врочисчу называемомъ Дѣдовою, ку пожитку своему и для ubezпеченя отъ неприятеля, такоже и инымъ многимъ именьямъ и селамъ нашимъ, и тежъ князескимъ, панскимъ и шляхетскимъ и всему оному краю ку великому ubezпеченью отъ неприятеля, хочеть заложити и збудовати коштомъ и накладомъ своимъ замок и при немъ место осадити безъ уближеня иныхъ местъ нашихъ. И билъ намъ чоломъ, абыхмо ему в томъ ласку нашу королевскую оказали, а ему того позволивши, ярмарки торги и корчмы волные надали.

А такъ мы, бачечи то, же онъ такъ для пожитку своего яко и для обороны тому краю а лепшому способеню и ubezпеченью подданныхъ своихъ власныхъ, также именей нашихъ власныхъ и шляхетскихъ оный замокъ коштомъ своимъ збудовати хочет, а особливе хочечи добра церковные розмножити и ку осаженю людми кгрунты неоселые привести и спосебити, на то смы позволили, якож и тымъ листомъ нашимъ позволяемъ и допускаемъ на томъ то кгрунте власномъ церковномъ монастыра Печерского в земли Киевской лежачомъ надъ рекою Репенемъ на име у Дѣдови замокъ збудовати и при немъ мѣсто людми волными и иными всякими прихожими и ремесники осадити. В которомъ то месте у Дѣдове тымъ всеимъ людемъ, которые тамъ осадуть, надаемы волности местьские права майдеборского водлугъ звычайу и порядку места нашего Киевского надаемы; тежъ в томъ же месте ярмарокъ в кождый годъ на день и свято...¹⁾, который ярмарокъ маетъ быти волнымъ отъ всякихъ податковъ нашихъ власныхъ черезъ две недѣли. Постановлямы тежъ в томъ же месте торгъ в кождый тыждень...²⁾. И даемы волность в томъ месте тымъ всеимъ людемъ, которые тамъ осадуть, корчмы будовати и в нихъ всякимъ питемъ и трунками ку питю належачими шинковать и всякимъ купецствомъ ся обходити и пожитки себе всякие в томъ месте розмножати. А на почизивъ (sic) с тыхъ корчмы и месчанъ до скарбу нашего давати и жадныхъ повинностей з нихъ полнити опъ самъ и по немъ будучие архимандритове киевские не маютъ и не будутъ повинныи. А тое волности отъ насъ в томъ месте вышей мененомъ наданое такъже того замку и места зо всеми его пожитки и доходы теперешний архимандритъ Киевский Никиторъ Туръ и по немъ будучие архимандритове киевские за тымъ листомъ нашимъ мають уживати вечными часы по тому, яко иные князи, панове обыватели панствъ нашихъ и тое земли Киевское таковыхъ волностей з ласки нашею уживають.

¹⁾ Пропуски в книзі.

²⁾ Повторено.

А ведъже в томъ мѣсте Дѣдове новой осаде люде такыя не мають бывать и тамъ оседати, которымъ права и привилея коронныя забороняты. Мѣсчане тежъ того мѣста на Запороги и в Дикіе поля за границу бывать и ходити безъ воли и ведомости гетмана коронного, также и живности, олову и пороховъ додати не мають. Тежъ половниковъ в Дикіе поля и за границы выправовати не мають подъ винами и караньемъ в праве описаными.

И на то дали есмо Никифору Туру архимандриту киевскому и по немъ будучимъ архимандритомъ киевскимъ монастыря нашего Печерского тотъ нашъ листъ, подписавши его власною рукою нашою, до которого на большую твердост и печать нашу коронную притиснути розказали смы. Писанъ у Варшаве лѣта Божого нароженя тисеча пять сотъ девять-десять шостого мѣсяца сѣнтябра десятого дня а панованья королевствъ нашихъ польского девятого, а шведского року третего. Sigismundus rex. Florian Olieszko.

Коронна Метрика Московского Архиву Міністерства Справедливости I В. кн. 11 л. 91—2.

До історії „руського обряду“ в старій Польщі.

Подаю із збірки актів Дрогобицького старіства, зладженої 1568 р. (Московський архив міністерства справедливости, відділ Литовської Метрики IV В N. 22), цікаву грамоту кор. Жигмонта, де він у відповідь на петицію дрогобицьких міщан-католиків, що бояли ся, аби місцеві Русини не виставили собі церкви в місті, і запевняли, що там ніколи руської церкви не бувало, — постановляє, що Русинам не вільно буде ставити своєї церкви, коли перед тим ніколи там її не було.

Як ні цікавий сам по собі сей документ для історії „руського обряду“ в старій Польщі, можна пожалувати, що король не умотивовав при тім сю справу докладнійше. Діло в тім, що питання про будову нових православних церков в землях давньої Польщі не вияснено докладно до тепер. Звістна річ, як в кн. литовський Олександр не згожувався поставити православному церкву для своєї жінки Олени, доньки Івана III московського, покликуючись на постанови „своїх предків, батька і свої власні“, що число „церков грецького закона“ не вільно помножати. Недавно отсе др. Папе опублікував уривок з листу якогось ксіондза

з Перемищини з 90-х рр. XV в.; де той, доносячи своєму єпископу про поставленнє нової православної церкви, підносить, що православні се вчинили противзаконно: *illud statutum iuris terrestris, quod disponit nullam sinagogam de cetero in partibus Russiae edificare, solum proximam casui aut ruine reformare, non attendendo* (Wiadomość o archiwach węgierskich — Archiwum komisji historycznej т. VIII с. 451). В своїй грамоті Жигмонт, як бачимо, не припускає можливости заборонити Русинам ставити церкву, коли вона була вже коли небудь перед тим, а й свою заяву наче б то уважає спеціальною ласкою (*libertas*) для міщан-латинників.

Король Жигмонт обіцяє дрогобицьким католикам, що ніколи не дозволить збудувати в Дрогобичи руської церкви, 21 квітня 1540 р.

Ne sinagoga rutenica in oppido aedificetur.

Sigismundus, Dei gratia, rex Poloniae, magnus dux Lithwaniae, Russiae, Prussiae ac Masouiae etc. dominus et haeres.

Significamus tenore praesentium quibus expedit universis, quia oppidani nostri drohobicenses, metuentes, ne homines rittus rutenici, illud oppidum incolentes, sinagogam ibidem extruerent seu aedificarent, supplicarunt nobis, ne praefatis Rutenis aedificandi ipsam synagogam potestatem faceremus, allegando nunquam antehac eam ipsam illic in ipso fuisse oppido. Quorum supplicationibus ut iustis benigne annuentes, ita quidem, si praefata synagoga in eodem oppido Drohobycz nunquam antehac fuit, illos circa ipsam libertatem et usum conseruauimus et conseruamus, nec eisdem Rutenis aedificandam synagogam praedictam admittimus, insuper quo praesentes litteras ex cancellaria nostra extradi illic mandauimus, quibus in testimonium sigillum nostrum praesentibus est subappensum. Datum Cracouiae feria quarta proxima post dominicam Iubilate anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo, regni uero nostri trigesimo quarto. Relatio Magnifici Pauli de Volia r. P. cancellarij, burgrabij crac. et capitanei gostinen. Paulus de Volia cancellarius scett.

Примітки до історії козачини

з поводу книжки: *Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12^о.*

Написав **М. Грушевський**.

I.

Може кого здивує, що я присвячую спеціальну статтю в науковій часописі невеличкій популярній книжці. Але є велика різниця між популярною компіляцією, позбавленою всякої оригінальності, й зробленою спеціалістом популяризацією наскрізь самостійних результатів його власних студій, хоч би вони були й подані в як найпопулярній формі. Таку популяризацию маємо отсе перед собою; маємо в ній результат наукових студій ученого і мусимо числити ся з нею не менше, як би вони були висловлені не в книжці на 10 аркушів 12-ки, а в грубих волюмінах.

В своїх замітках я не маю заміру запускатись в полеміку з впов. автором; в такій мало ще обробленій справі як історія козачини протягом трох століть (XVI—XVIII в.) багато ще суперечних питань, котрі можна ріжним способом рішати, з ріжних боків на них дивитись. Деякі спростовання похибок, як я переконаний — не залежних від самого автора, я подам по дорозі. Тепер застановлюсь над кількома з численних питань, порушених книжкою автора, а мої уваги прошу впов. автера прийняти як доказ моєї уваги до його праці й поважання до його наукових студій.

Автор починає генезою козачини; він виводить її з заходів пограничних старост коло оборони; за браком воєнного (боярсько-шляхетського) стану старости почали роздавати „служби“ громадам, а не одиницям упривілейованого стану, громади зобов'язались ставити з кожної „служби“ одного вояка, зате адміністрація не мішалась до їх управи; „таким робом виник громадсько-вічевий устрій. Отсе правдоподібно і є те зерно, що стало початком козачини“. Перші звістки про нього автор бачить в згадці Бельського під 1489 (в книжці хибно 1481 р.) в повстанню Мухи і згадці київського привілея 1499 р. З початку XVI в. козаки займають вже значну територію, стрічасмо їх по староствах: Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерковському, Винницькому, Хмельницькому і ин. (с. 14—15¹). Шан. автор сей свій погляд зв'язує з поглядом пок. Максимовича і між заступниками його називає й мене (с. 13); се дає повід мені до деяких пояснень.

Як і неб. Максимович, я дійсно уважаю вихідною точкою в сій справі колонізаційні обставини. Покійний історик писав в своїм Огляді полків і сотень: „в ті часи неможна було мірковати про більшу користь від хліборобства ніж від козачини, бо треба було воювати для самого хліборобства. Наслідком такого життя хліборобської людности України було не тільки сформованне козацької Запорозької Січи, для віднору кримській Ордї, але й розвиток в цілім українськїм народї козачини, як осібного військового стану, що відділив ся від хліборобського посіпльства для оборони йогож. Зрештою козак в домашнім житю був такий же хлібороб“ (Собр. соч. I, с. 655—6). Сей погляд цілком справедливий в своїй основі, хоч генеза козачини в дійсности далеко більшь скомплікована, а не так дуже проста. Поясню се як можна коротше, в границях своєї короткої замітки.

Пограниче лісової й степової України від початку турецького натіску (поч. X в.) жило все житєм повним небезпечности і тривоги, і до неї цілої можна прикласти славну характеристику Курян в Слові о полку Ігоревім: „подъ трубами повити, подъ шеломи възлелѣяни, конецъ копия въскормлени, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, дуци у нихъ напяржены, тули отворени, сабли изострени“. І слово козак, що приходить вже

¹) Тут є lapsus calami: староства Білоцерковське й Переяславське з'явились значно пізнійше, на початку XVI в. їх не було.

в звістнім „Половецьким словнику“ 1303 р. (Codex cumanicus, ed. Kuip, s. 118) в значінню „сторожа“, може бути цілком приложено до сїєї передової сторожі України. Але поруч з сим гартованнем і воєвничістю муєїв в парі йти розвій індивідуальности, свободолюбности; самі дбаючи про себе, віддалені від центрів князівсько-дружинного устрою, сї пограничники, певно, мало дбали про князівську власть і нерадо приймали її претенсії; а князі знову муєїли толеровати сю дуже потрібну для них граничну людність. В XIII в. пограничні Побожане, Болоховці, Чернятинці за помочию Татар виломлюють ся зпід княжої власти і завзято борють ся; сї пограничні вороги князівсько-дружинного устрою — то прототип козачини, а політика „людей Татарських“ випереджує змагання козацьких вождів від Косинського до Орлика — оперти ся на татарсько-турецьких силах в боротьбі з ворожим державним устроєм — польським і московським.

В таких же повних небезпечности й грози обставинах жила Україна почавши від 80-х рр. XV в., коли кримська орда стала в ворожі відносини до Литви й Польщі. Ціла колонізація тих пограничних земель була зметена, заціїли тільки кілька міст під захистом своїх замків, і в них тулилаєь ціла погранична людність: селяне пересиджували по містах і звідти виходили на роботу. Весь край жив на воєнній стопі, не тільки воєнний стан, але й міщанство й селянство: міщане й селяне в пограничних місцевостях зобовязують ся брати участь в обороні краю, тримати коней, „проти людей неприятельських... повинни конно, збройно бývати“ (люстр. Канівського староства 1552 р.), та й із власного інтересу муєїли призвичаюватись до зброї, „рушницї мати і стрїяти добре умїти“ (житомирські міщане 1552 р.). Хліборобство, рибальство, взагалї господарство поза стїнами міст муєїли вони провадити оружною рукою, як Лясота описує воїнського селянина при кінці XVI в.: „їдучи на роботу, несе на плечі рушницю, а до боку чепляє шаблю або меч“¹⁾. Невичерпані, незвичайні природні богатства по обох боках Дніпра тим часом вабили людність з ріжних країв і виводили їх далеко від замків, на „уходи“ рибальські, пасїчницькі, ловецькі і ин., де треба було перемешкувати довгі часи і для оборони лучити ся в збройні ватаги. Але оборона непримїтно пе-

¹⁾ Див. відомости зібрані в моїй брошурі: Южнорусские господарские замки с. 29.

реходила в зачіпки з ворогами, в напади на таких же уходників противного, татарського боку, на „лупленне татарських чабанів“ (технічний вираз), обопільні напади. Що весни погранична людність розлазилась по тих „уходах“ на десятки миль (так черкаські уходи сягали порогів на полудень, були на Вореклі, Орелі, Самарі, Тясмину, Інгулу й Інгульцю), тут жила вона цілі місяці, віддана сама собі, не знаючи ніякої власти над собою, вертаючись до замку тільки на зиму. Ся рухлива, неосела, загартована, воєнно-промислова людність і становить основу козачини.

Імя козака вперше з'являється в 90-х рр. XV в.¹⁾; воно лише з часом здобуло собі право горожанства, з початку-ж уживалось для означення певного зайняття, і то, здається, — з певним відтінком погорди або посьміху, в усякім разі не означало якоїсь верстви або стану; з початку — се люде різних верств, що бавлять ся козацтвом, а не козаца верства. Розуміється, таке козакування для більшости не бувало повсячасним зайняттям, ним бавились якийсь час, особливо за молоду, щоб потім перейти до інших зайнять (пор. поручення 1603 р. „аби отцове синовъ своихъ на козацтво не выпускали“)²⁾; з офіційного боку воно означало господарські промисли в „диких“ степах, неофіційно — юнацькі походи на Татар, лупленне чабанів і всяких переїзжих, і з сям двоїстим характером виступає вже в перших згадках — 1492 і 1499 р.³⁾

Серед сих степових авантюристів мусіли траплятись люде всякого стану і національності; польські письменники XVI в. (Папроцький, Гайденштайн і ин.) кажуть, що козачина була воєнною школою для молодих шляхтичів; але головні і найбільш сталі континенти давали всеюди і завжди пограничне українське поспільство і міщанство, найбільш загартовані і витривалі на ту страшну нужду і прикрости, звязані з козакуванням.

¹⁾ Звістка Бельского під 1489 р. може бути ретроспективною: сучасну йому назву міг він прикласти до давніших подій, як Стрийковський уживає сієї назви в оповіданню про події XIV в., тим більше, що під 1516 р. Бельский каже, що „тоді почали ся у нас козаки“ (с. 991). Що до Мухи, то його повстання тільки авальогічне з пізнішою боротьбою козачини з польсько-литовським устроєм, але не козачина.

²⁾ Куліш — Матеріяли с. 26.

³⁾ Акты Зап. Россіи I, с. 194, Пулаский — *Stosunki Polski z tatarszczyzną* с. 223.

Завдяки такому характеру козацької назви, з початку в урядових актах козацьке імя стрічаєть ся досить рідко, і тим часом як на Україні повно того козацтва, в урядових актах не можна тих козаків домагати¹⁾. Для прикладу вкажу на Барщину: се одно з козацьких гнізд в середині XVI в. — за часів походів Претвича; Сверчовский між своїми „козаками“ мав 200 Барян; Кошицкий, що був ініціатором козацького походу на Волощину 1577 р., „бувши улюбленцем козаків, бо з ними двадцять років перебував“ (Бельский с. 1431), був теж бареським шляхтичем²⁾. А тим часом перешукавши численні документи Барського староства, не знайшов я тут і сліду козацької верстви: в дійсности „козаковала“ тут дрібна шляхта, переважно руська. Такі гнізда дрібної руської шляхти-бояр сиділи коло Хмельника, Браслава, Винниці, і вони разом з міщанами мусіли грати головну ролю в „козацьких“ нападах, що виходили з сих повітів, де так само, як і в Барщині, в середині XVI в. не знаходимо спеціальної козацької верстви. Як бояре в сих повітах, в наддніпрянських, де боярства майже не було, в ролі козаків виступало міщанство; в урядових актах, як напр. в грамоті 1541 р. до київського воєводи³⁾, козаки розуміють ся під загальною назвою міщан, і ще на початку XVII в. козаки — се значить „непослушні“ міщане. Треба було довшого процесу, намноження людей, що спеціалізувались в козакованню, аби козацтво відокремилось в особну групу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви призначне урядом і самими козаками імя.

В середині XVI в. сей процес ще йно в початках: в найбільшому центрі козачини — Черкасах найшло ся 1552 р. яких півтрети ста козаків. Із зростом колонізації Браславської й Київської України в другій половині XVI в., викликаним в значній мірі успіхом козацької боротьби з Татарами, число їх мусіло зростати значно, але незвичайно скорий численний й територіяльний зріст козачини й сформованне її в особну верству настає аж тоді, як виробляєть ся ідея козацького імунитету: що козак із своїм ґрунтом виключаєть ся із всякого адміністра-

¹⁾ Для прикладу можна вказати на працю проф. В. — Буданова про колонізацію України перед Люблинською унією, де він шукає й незважаючи козаків догадуєть ся про їх знищення — с. 160 і далі.

²⁾ Див. Акты Барського стар. I, с. 292—3.

³⁾ Акты Зап. Росії II, 354.

тивного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції.

Се знову явище досить скоміліковане, де відіграли свою роль вічні суперечки козаків із старостинськими й міщанськими урядами, протегування козаків урядниками задля своєї власної користі (на се неустанно і даремно нарікає центральне правительство почавши від другої чверти XVI в.)¹⁾, проби правительства організувати козаків, а головню — почуте власної сили у самої козачини. Хронологічно треба сей процес покласти на останок XVI в. і початки XVII в., та я вже не буду над ним тут застановлятися.

II.

Шан. автор „Бесід“ приймає Баторієву реформу в її традиційній формі (6-тисячний реєстр, поділений на 6 полків, вибірний старший — гетьман); шан. автор при тім не згадує про попередні й пізніші проби регуляції козачини, так що Баторієва реформа приберася й у нього те епохальне значіння в історії козачини, яке вона мала в пізнійшій козачій традиції, але якого не мала в дійсности. Я не буду застановлятися над цікавою історією сієї традиції; що до самої річи, то видані дотепер матеріали для Баторієвої реформи дають досить ясно знати, в чім вона полягала і яке місце займає в історії козачини, і я мушу тут коротко згадати про се, не зрекаючись надії перейти колинебудь сю справу глибоше й основнійше.

Передо всім Баторієва реформа стає перед нашими очима як одна з численних проб польського правительства урегулювати козацьку справу. Сі заходи мають цілком ріжну мету на початку XVI в. і пізнійше: до середини XVI в. поки в. кн. Литовське і Польща ще не зневірилися в можливости відбити ся від Татарів і Турків, ті заходи мають на меті зміцнити козацьку силу й використати її як найбільше против „бусурмана“; коли в другій чверти стала ся радикальна переміна в литовсько-польській політиці і вона, залишивши боротьбу, стала купувати собі спокій дарунками та всякими уступками, всі заходи цен-

¹⁾ Що до даремности, то див. ще документ виданий недавно в Записках т. XIX, Miscellanea.

трального правительства ідуть до того, аби здержати козаків від боротьби з Татарами й Турками, що провадили вони далі, не питаючись, як перед тим так і тепер, про погляди Виленського чи Краківського двору. Центральне правительство виходило в сих плянах з місцевої практики: почавши від перших років і потім протягом цілого століття бачимо, як пограничні старости й інші урядники уживають на державні потреби відділи, зложені з козаків¹⁾. 1524 р. в. кн. литовський з огляду на прислуги, які робили козаки в боротьбі з Татарами, поручав своїй „раді“ зайнятись організацією регулярного корпусу з козаків: в. князь проєктував набербовати тисячу або дві козаків, видавши їм сукна і грошей і сформувати з них залоги по Дніпру²⁾; але сей плян в. князя, як і попередні його поручення про мобілізацію козаків, що він при тім згадує, очевидно, зістались без результату. Бельський згадує, що 1533 р. черкаський староста Дашкович виступив з анальоґічним проєктом на соймі, але з того нічого не вийшло³⁾. 1541 р. той самий в. князь, вже для повздержання козаків від нападів на Татар, вислав був свого дворянина, аби всіх козаків київських, канівських і черкаських переписав на реєстр для контролі, й поручив старостам пильновати їх⁴⁾, але при тодішнім значінню козацтва спорядженне реєстра було річею і неможливою і безпотрібною: хто не бавив ся козацтвом при нагоді! Можемо бути певні, що й з того „нічого не вийшло“.

Новий в. князь Жіґмонт Август, коли турецько-татарські відносини примусили його задуматись над козацькою справою, вернув ся до давнього проєкту свого батька: зорганізувати козаків і взяти їх на плату, з тою ріжницею, що тим вже хотів повздержати їх від нападів.

Сей плян був заповіджений вже 1568 р.⁵⁾, а слідом Ж. Август поручив коронному гетьману набербовати з поміж

1) Козацькі роти в документі Архива Ю.-Зап. Росії III, I N. 1, походи О. Дашковича, П. Лявцковського, Претвича, козацька ватага з 64 мужа при Сенявскім 1566 р. — *Historya jazdy polskiej*, Гурского с. 25 etc.

2) Документи Московскаго архива юстиції I, с. 523.

3) Вид. Туровского с. 1059. Звіетка Бельского варта довіря: один сучасний дневник (*Monumenta Poloniae hist.* V, с. 899) дійсно нотує, що на той сойм приїздив Eustachius Daschkowicz vir bello et militia clarus, хоч і не оповідає ближше нічого про самий сойм.

4) Акты Юж. і Зап. Р. I, N. 105.

5) Архивъ Юго-Западной Росіи III, I, N. 37.

козаків „певний почет“ на королівську службу і платню; гетьман дійсно й набрав такий козацький полк, а король „виняв“ цих козаків з під власти й юрисдикції всяких урядів, настановивши (1570) спеціального „старшого і судю над всіми козаками низовими“¹⁾. Судячи по пізнішим виказам — 1575—6 р. (перед т. зв. реформою Баторія), козацький полк, набраний Язловецьким, числив 300 мужа, що поберали по 10 золотих на рік і сукно²⁾, але се була тільки частина козачини, і перейняте на королівську службу сеї вибраної части нічого не перемінило в відносинах. 1577 р. 600 своєвільних козаків, як рахує Бельський, ходили під проводом Шаха в Волощину і навели на Польщу нові клопоти. Та найліпше ілюзоричність Житмонтової реформи показуєть ся з заходів Баторія.

По козацькім поході 1577 р. Татари пометились нападом на Україну (1578) й обложивши Острог привели Острозького до приреченя, що козаків буде вигнано з Низу; королеви теж було поставлено від Турків і Татар доконечною умовою, аби козаків приборкано; при тім татарський посол радив королеви з одного боку — ужити репресій проти козаків, а з другого — „przedniejszych z nich“ взяти на свою королівську службу³⁾. Баторій, зайнятий війною з Іданськом, а маючи плян московської війни, до котрої хотів ужити й Татар, поспішивсь показати велику охоту задоволити турецько-татарські жадання, хоч вперед застеріг ся, що не сподієть ся від них пожаданого успіху: він пригадує Острозькому, аби йшов на Низ — ловити й виганяти козаків, видає драконські розпорядження проти них, обіцяє спробувати взяти козаків на службу, але zarazом заявляє ханови, що приборкати козаків неможливо ані репресіями ані службою: пильновати козаків в їх пустинях неможливо, і вони завсіди найдуть захист в Московській державі⁴⁾. При такім (дуже оправданім) скептицизмі всі заходи Баторія, хоч як ніби енергічні, виглядають на роботу ut aliquid fecisse videatur.

1) Акты Южной Зап. Россіи II, с. 176.

2) Górski Historya piechoty p. 35 i 242, Historza jazdy p. 323: 1575 — super Kozacy Niżowe N. 300, excepto panno per 2½ fl. facit 7500 fl. 1576 — super Cosacos Niżowych 300 per fl. 2½.

3) Acta Stephani Batorei (Biblioteka ordynacyi Kraszińskich — Muzeum K. Świdzińskiego, т. V—VI) N. 23, 25, 26, Bielski p. 1425, 1441, Гайденштайн (вид. Спасовича) I, с. 286.

4) Acta S. Batorei N. 26.

Про репресії й слідства Бельський каже, що з них нічого не вийшло (с. 1361). Що до служби, то в осени 1578 р. уложена у Львові така умова з козацькими відпоручниками:

козаки мають бути послухні своєму „найвищому справці“ черкаському й київському старості М. Вишневецькому, іменованому королем на місце неб. Язловецького, і зложать йому присягу в тім, що будуть послухні і додержать умов; вони не будуть воювати Волощини, кримських земель, округів Білгорода, Тегині й иньшим не позволять, а непослушних будуть гамовати; правила, уложені з козаками неб. Язловецьким що до невільників і иньшого, заховують ся на далі;

кождий козак дістає річної плати по 6 кін литовських і сукно за весь час московської війни, а по війні ту платню, яка була за Жигмонта Августа (себто 10 зл. і сукно)¹⁾.

Сю умову доповнює ескарбова записка 1579 р.²⁾, з котрої довідуємось, що служба козакам визначена була з кінцем 1578 р. (від съвята св. Миколая), в числі 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини лїонського сукна; що служити вони мали при обороні держави від Татар і в війні з Московою, що крім головного начальника М. Вишневецького був при них поручник (*superintendens*) Ян Оришовський з прибічною ротою 30 мужа і Янчи Бетер писар (він був посередником короля в сих його зносинах з козаками, що привели до

¹⁾ Acta S. Batorei N 160, пор. N. 189.

²⁾ Ся записка видрукована у Гурького *Historia piechoty* с. 242 (порівняти *Żródła IX*, 2 с. 209), тож не від річи буде подати з неї що цікавійше:

Militibus Boristhenis Nizovii dictis anno 1579.

Tam ad custodiendum fines Regni, ab incursionibus Tartarorum, quam ad bellum contra ducem Moschorum susceptis; quorum dux supremus per S. R. M. datus generosus Michael Wiśniowiecki, castellanus Braclaviensis et capitaneus Circasiensis, sub eius regimine servitia sua prestare S. R. M. et regno iuramento astrili esse tenentur.

Servitium eisdem indictum est per S. R. M. a festo sancti Nicolai 1578 in personis 500, in quamlibet pro anno integro per 15 flor. et panni Lundinensis cuilibet per ars. litv. 4.

Yanczi Bagier, notario eorundem Nizoviorum ratione stipendii illius super officium notariati, ad litteras S. M. R. data Cracoviae 29 Octobris 1578, flor. 50.

Joanni Oriszowski superintendenti eorundem Nizoviorum in personis N. 30, cuilibet pro anno dimidio per flor. 7/15 et pannum Lundinense.

сїєї умови)¹⁾. Крім того з інших джерел — з пізніших згадок знаємо, що Баторий надав козакам на військовий шпиталь м. Терехтемиров²⁾. Отсе й є т. зв. Баторисва реформа.

З вище поданих звісток бачимо передо всім, що переведена Баторием козацька організація була безпосереднім продовженням організації, що вже існувала перед тим, за часи Жигмонта Августа й по його смерті. Не ясно, чи новий відділ, організований Баторием, заступав місце того козацького полку, що ми бачили в 1575—6 р., чи існував поруч його; перше здасть ся мені правдоподібнішим, бо про той попередній полк нема звісток в умові (хоч в московській війні стрічалося полк з 300 козаків, але се мабуть випадкове повторення числа); я-б висловив здогад, що під час козацьких походів в Волощину ті взяті на королівську службу козаки теж замішались до них, виїшли з послухности, й організація розпалась; не без впливу на сю дезорганізацію могла зістатись і смерть гетьмана Язловецького († 1575)³⁾. Скептичні погляди на можливість котрою небудь дорогою приборкати козаків, висловлені Баторием тогож 1578 р., і поясненне скарбової записки і самої умови, що козаків взято на службу для війни з Московщиною, наводять на гадку (я-б її уважав майже певною), що організуючи новий козацький полк, в трохи більшим, ніж попередній, числі, Баторий мав передовсім на меті придбати добру силу для нової війни з Московщиною, на другім пляні стояла оборона полудневих границь і на решті — задоволення Татар і Турків тою пробою приборкання козаків.

Зорганізований козацький полк з 500 мужа, під проводом Оришовського, дійсно виступає в московській кампанії в 1579—80 р.; з попису його, спорядженого весною 1581 р., коли він, видно, вернувся з походу, бачимо, що він складався з 50 десятків, кождий під проводом отамана (десятого); крім того було 50 мужа, що становили роту поручника; підчас походу багато повстувало до полку чужинців — мабуть на місце побитих — Білорусинів і ріжних зайд (Лотинів, „Москвитинів“ etc.). Сей полк (500 люда) — видно пішаки⁴⁾. Крім нього брали участь в кам-

1) Źródła dziejowe т. IX, ч. 1, с. 216.

2) Лясота в Мемуарах вид. Антоновичом I, с. 161.

3) Ся думка була піднесена в диспуті над сим рефератом на засіданню Н. Товариства ім. Шевченка.

4) Źródła dziejowe XX, с. 155, пор. Górski Historia piechoty с. 243, Źródła IX, 2 с. 216.

панії кілька інших, менших полків козацьких: в рахунках 1579—80 р. крім згаданого 500-ного козацького полку, при старості оршанським Филоні Кмитичу було ще сто кінних козаків; при воєводі полоцьким Дорогостайським в Полоцьку було 300 піших і 100 кінних козаків, при якімсь Івані Новельським 100 піших, в Лівонії було 270 кінних козаків¹⁾; правдоподібно, се були полки, що не входили в організацію, переведену самим Баторієм, зорганізовані поодинокими особами; власне вже на сю, останню чверть XVI в. можемо покласти початки тих панських рот козацьких, чи зорганізованих по козацьки, з котрими стрічаємось на кождім кроці в XVII в.²⁾ Властиве ресетрове козацтво, уживаючи пізнішого терміна, організоване Баторієм — то тих 500 мужа під близишим проводом Оришевского, і всі оповідання про 6000-ний Баторієвий ресетр, то сильний анахронізм.

Тим часом як певну частину *przedwiejszych* козаків вербовано на королівську службу, на „*lotrowstwo*“ Баторій далі вигадував різні репресії (соймові постанови з грудня 1579 р. й універсал з січня 1580 р.)³⁾, а ті, оправдуючи королівський скептицизм до сих заходів, далі вели свої зачіпки з землями Турецької держави, піддержуючи різних кандидатів на волоське господарство (1579—80)⁴⁾, а супроти репресійних заходів Баторія дійсно шукали собі опори у Московській державі⁵⁾. Гайденштайн (II. 361) каже, що з кінцем Московської війни (1582) в ряд козаків прибуло багато відзвичасних від спокійного життя вояків; але й без них козачина мусіла бути дуже численна (1590 р. раховали їх, як каже Бельський, на 20 тис. — с. 1644). Козацький полк на королівській службі, під проводом Оришевского, істнував далі — маємо звістку з 1583—4, і пізійше⁶⁾, але сей полк „послушних“ з кілька сот люда цілком тратить

1) Źródła dziejowe IX 2 с. 215—8, Górski Hist. jazdy с. 23.

2) Див. пописи козацьких рот з 1589—90 р. у Гурьского *Historia jazdy* с. 316—7.

3) *Volumina legum* II с. 206, Архивъ Юго-Зап. Р. III, I N. 5.

4) *Acta S. Batorei* N. 81—7, 187—193.

5) Маємо факти пізнійші, 380-х рр. Соловйов VII, с. 609, с. 35 і 243 і далі (вид. 1894 р.).

6) Górski Hist. piechoty (w roku 1583 liczyło się ich na służbie 600, a obowiązki starszego pełnił Oryszowski — джерел на жаль не подано) Архивъ Ю.-Зап. Р. III. I N 6.

ся серед маси вільного козацтва, з цілим рядом гетьманів, що виступають саме тепер, в 1585—9 р.: Михайло й Кирик Ружинські, Богдан Микошинський (1586), Лукія Чернинський (1587), якийсь Кудлага (1589) і т. ин.; похід за походом ідуть на турецькі й татарські землі, поки польське правительство, перестрашене перспективою турецької війни не забралось на ново (1590 р.) до репресій з одного боку й організованя реєстрового козацтва з другого; Мик. Язловецькому поручено набрати 1000 люда „на погамованне українного своєвільства“, а разом з огляду на перспективу турецької війни взято на службу 3000 козаків¹⁾. Одно слово, се було знов цілковите повторенне того, що вже мало місце за Жигмонта Августа й Баторія.

Я не можу тут ширше розводитись, але і з сказаного на сей раз, здасть ся, виходить ясно, що Баторієві заходи коло козаків не мали зовсім якогось епохального значіння для них, що сі заходи нічим особливим не відрізнялись від інших (тільки з часом все більші маси козацтва притягались на коронну службу) і як і всі інші впливали на еволюцію козачини — не більше.

III.

Моя друга примітка одначе зайняла за багато місця; коли-б я схотів робити такі примітки і дальше, мусів би написати цілу книжку. Я обмежувь дальше тільки загальнішими увагами.

Звичайно відрізняють повстанне Косинського і Наливайка, як два осібні рухи; в дійсности Україна від виступлення Косинського і до кінця лубенської кампанії була в неустаннім руху, що часами заостряв ся, але все не переривав ся.

В діяльности Сагайдачного треба остро відрізнати фактичні здобутки козацтва від правно санкціонованих; як перші були великі, так незначні були другі. Політика Сагайдачного, як і богатьох його наступників, власне характеризуєть ся сею про око безграничною податливістю перед неможливими жаданями польського уряду, тим часом як всі надії покладалсь на те, що в дійсности сі уступки не перейдуть в жите і козачина фактично буде мати чи зараз чи трохи згодом повну свободу. Ся умірко-

¹⁾ Górski Hist. piechoty с. 243.

вана політика одначе знаходить опозицію у більш радикальних елементів козачини, і ся боротьба двох напрямів — дуже інтересна сторона сього періоду, від Сагайдачного до Острянина (тай перед Сагайдачним вже маємо напр. цілком в такім стилу боротьбу 1598 р. між уміркованими, під проводом Байбузи, і радикальнішими Полоусовцями¹⁾); в останніх роках власне прибули деякі дуже цікаві матеріали для ілюстрації цієї боротьби (як напр. боротьба Петражицького-Кулаги з радикальнішими противниками, що закінчила ся його смертю).

Про Хмельничину не буду тут говорити: я про неї спеціально поговорю незадовго й висловлю свій погляд. В часи т. зв. Руїни поза ріжними партіями — московськими, польськими, турецько-татарськими не треба тратити з ока того що є властивий *spiritus movens* — автономічні змагання старшини і соціально-економічна опозиція проти старшини (дуків) народних мас і їх репрезентанта — Запорожа; від Б. Хмельницького і до Дорошенка автономісти готові хапати ся разом і за Московщину, і за Польщу і за Туречину для осягнення свого політичного ідеалу, тим часом як ріжні шнекулянти смажуть свою печеню при огні народньої опозиції. Виговський і Дорошенко се не заступники двох ріжних напрямів, а люде з одного кружка. І пізніше ще довго живуть єї політичні, автономічні змагання. Сказати, як автор Бесід, що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономічні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалізації серед старшини (с. 106), — буде за багато. Були між нею еґоїсти й запроданці, але закинути їй в цілости повний брак політичних ідеалів не можна. Процес продажі політичних змагань за ціну суспільно-економічних вигід (загарбання земель і закріпощення люду та придбання дідичного упривилейованого становища) ішов довго, почавшись ще з третьої чверти XVII, ціле століте, вказаною російським правительством стежкою, а славна комісія 1767 р. ще дуже недвозначно показала, що під дворянським попілом ще тліли автономічні недогарки.

Аґонію козацького устрою в Гетьманщині можна-б було оповісти трошки ширше і докладніше. Треба відріжнати Малоросійську колестію заведену 1722 р. і зложеноу з самих Великоросіян, що мала *de jure* тільки служити апеляційним трибуналом і мати контролю над управою, що (кажу — *de jure*) мала

1) Listy S. Żółkiewskiego с. 86—90.

зіставались в руках генеральної старшини, від пізнійшої, зорганізованої по смерті Д. Апостола, що мала сама правити і була зложена вже нарівно з Великоросіян і українських старшин.

При виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до *statu quo ante* Полтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівнянні навіть з практикою останніх років Скоропадського, і т. и.

Ще два слова про саму форму. Книжка дає догадуватись, що ми маємо виклади списані рукою слухача; взагалі при таким записованню не одно неусть ся: затрачуєть ся початкова перспектива, другорядне заступає головне і т. ин., а в сій книжці, де, як сказано на вступі, історія козачини мала бути оглянена з „теоретично-філософського погляду“ (с. 7), се особливо дає себе відчувати: що загальнійше трактуєть ся річ, тим тоньше мусить бути обробленне; було-б пожаданим, аби при новім виданню автор сам переробив книжку; при тім могли-б бути деякі усунені *lapsus calami*, а деякі занадто короткі огляди поширені. Мова теж повинна-б бути дїпша.

У Львові, 24/І (5/ІІ) 1898.

Хмельницький і Хмельницщина.

ІСТОРИЧНИЙ ЕСКІЗ

Михайла Грушевського.

I.

Двіста п'ятьдесят літ минуло від часу, як покривджений чигиринський сотник підняв на Україні рух, що привів до цілковитого перевороту політичну систему східньої Європи і надав своєму проводиреві розголос, який ні перед тим ні потім не випадав на долю політичним діячам нашого народу. В середині січня („за три тижні до сирної неділі“)¹⁾ підняв він Запороже „королівськими листами“, в грудні (17 с. с.)²⁾ в'їздив він з тріумфом в Київ, в апогеї своєї слави. І які ж різнородні почуття викликала ся слава у сучасників-земляків. „Мойсеєм, хранителем, спасителем, свободителем народа від людської неволі і на знак того „Богданом“ названим“ величав його православний Київ, витаючи в своїх мурах. Zdrajca, zbójca, rozbójnik, bezbożny arcy-tyran, i morderca — титулує його в своїх мемуарах православний український шляхтич, пересиджуючи в мурах Печерської лаври народній рух. Що вже казати за чужих! Але й за двіста літ від того великого руху суд про Хмельницького і Хмельницщину не прийшов до якоїсь одностайности навіть в українсько-руській

¹⁾ Акты Московскаго государства II с. 357; сирна неділя була 5 с. с. лютого.

²⁾ Єрлича Latopisiec I р. 72.

науці. Пригадати собі хоч би Максимовича з його ентузіазмом для Хмельницького і гострі, повні ненависти, нападки на Хмельницького у Куліша! Очевидно, за тих двіста літ справа Хмельнищини не передавнилась, — се ясно показує пристрастний характер, який не раз прибирають суперечки з поводу її.

Вона й не могла передавнитись. Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б — антикваричне значінне; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворяють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боевим прапором для віків, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветь ся епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельнищина. Її можна порівняти з значенем реформації для німецького народу, французької революції для Західньої Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельнищиною; ті ідеї, що двигнули нарід тоді, зістають ся в значній мірі досі народними desiderata'ми, перейнятими й поступовою інтелігенцією; з оцінкою того руху звязана така чи иньша оцінка й народньої програми.

І одначе се все не виключає можливости, а властиво обовязка для нас, потомків народу, що счинив той великий рух, об'єктивного суду над ним рухом, тим більше що справедлива оцінка й зрозумінне його дає нам розумінне цілого періода нашого народнього життя, дає ключ до пізнання не одного й у попередніх часах. І теперішня річниця дає повід засгановитись на Хмельнищиною та її ініціатором і провідником.

II.

Приступаючи до оцінки діяльности Хмельницького, ми передо всім мусимо вперед залишити думку, що маємо перед собою якийсь план, наперед передуманий і уложений; правда, що й взагалі в історичній дійсности не часто можна стрінутись з такими наперед уложеними планами. Сам Хмельницький зовсім не кривсь з тим, що його діяльність лише принадково прибрала такі грандіозні розміри. Можна-б сказати, що він, противно, удавав з себе несьвідомого, спихав з себе всяку відповідальність за свою роботу, але сама аналіза його поступовання показує, що маємо тут діяльність, котрої план виробляв ся під час її розвитку, а мета була підсунена вже її результатами. Ми можемо

прийняти за щирий висказ, кинений Хмельницьким під час, коли його думки найвище винесли ся — в розмовах з польськими послами на початку 1649 р.: „я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досі я воював за свою шкodu і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“¹).

Все поступованне Хмельницького в 1648 р. доводить, що він справді „доказував, про що ніколи не думав“, і ми можемо йому повірити на слово, що власні кривди і шкоди подвигнули його до того виступу. Тільки сї кривди і шкоди, будши його власними, були разом і козацькими взагалі.

Як ні зростає в людині зі зростом культури можливість об'єктивности (сю можливість можна-б уважати одним з ознаки культурности), вона зістає ся все глибоко суб'єктивною істотою. Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нічим не звязаних з його особою. Аж свої власні сильні вражіння дають чоловіку ключ до розуміння, до відчування чужих, власне горе і кривду звязує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюють ся в горнилі великого серця в той біль, котрим великі душі за весь мир горюють.

Можна Хмельницького не зачисляти до таких „великих душ“, але то був чоловік висших здібностей і визначного характера. Своім родом, одідищеною заможністю визначений серед земляків, здобув він своєю освітою й здібностями висше становище в козацькій ерархії: до повстання 1638 р. був він військовим писарем. Під час повстання 1637 р. бачимо його в козацьких рядах, — не побояв ся він тоді поставити на карту, що мав; під час повстання 1638 р. його не стрічаємо; не належав він, здаєть ся, до невеликого числа льойальних, що „з свосвольством не лучились“, але в усякім разі зістав ся в вищій верстві козацької старшини яко чигиринський сотник²). Тим прикріпше мусів він відчутти те цілковите пригноблене козачого стану, його безправність і безрадность супроти усяких кривд і надужитъ польської зверхности. І його, заслуженого козака, не шановано при тім (звістна його скарга, що за

¹) Księga pamiętnicza I. Michałowskiego p. 375 (теж в Źródłaх Грабовского і Пшездєцкого I с. 9. і в Памятникахъ изданныхъ кievскою комиссією I с. 332); далі означено се жерело Ks.

²) Okolski Diariusz вид. Туровского с. 68 і 193 - 4.

два роки перед повстанням забрано в нього ніби за поволощину, котрої козак і не повинний був платити, його походного коня, тим часом як він відвозив взятих ним в неволю Татар (Кс. 5). До сього прилучилась та славнозвісна його суперечка с підстаростою Чаплинським, відібранне маєтності (формально правне), наїзд, убийство сина, арешти і похвалки на жите... Хмельницький разом почув своє жите вибитим з його колеї і не маючи до кого „шукати оборони“, удав ся на Низ „до иньших, подібно як він покривджених“, щоб разом доходити своїх „шкод і кривд“ — кривд козацького стану.

Се був звичайний початок одної з численних козацьких рухавок, що тягнуть ся через ціле півстоліте, від кінця XVI в. Тільки та відміна, що все далі з часом сї козацькі рухи втягали в рух все більші маси народу, а друга — що Хмельницькому удалось осягнути те, чого пробували і не могли осягнути иньші козацькі ватажки почавши від Косинського — помочи з-за границі.

Річ несполита польська ціле століте — від середини XVI в. пробувала з козацтва зробити тісно обмежену верству, півупривилейовану, якусь під-шляхту. Сю верству обчислювано на 500, 1000, 2000, 6000, maximum — 8000 (перед повстанем 1637 р.), та замкнути її рішучо не вдавалось. Вигоди, які показовало сій верстві польське правительство, були по части ілюзоричні і в усякім разі не могли рівняти ся з тими, які собі козак прибрав фактично; тож козацтво, не валячись на ролю ограниченої верстви, навпаки — широко розкривало двері до себе народнім масам, в сій численности і силі своїй бачучи найліпшу іврантию свого стану володіння. Сю політику полекшав і уряд, в часах потреби заохочуючи козаків, аби як найчисленнійше виступали, і закликаючи „охочих людей“ іти в козаки¹⁾. До 1638 р. реєстр, хоч часто переводив ся, в дійсности, можна сказати, ніколи не був переведений в жите, козаки числились не на тисячи, а на десятки тисяч, але ще важнійше, що ціла „українна“ просторонь в полудневій Київщині і в Задніпрянщині була нічим як оселим козацтвом Основні жадання козаків: права на ірунти, незалежність від усяких податків і обовязків чи на дідича чи на ко-

¹⁾ Реляція 1632 р. в Актах Москов. госуд. т. I N 336: „а иныхъ де охочихъ людей в литовскихъ городкѣхъ навликають, чтобъ всякіе охочіе люди писались вновѣ в казаки“.

ролівських державців і незалежність від доміняльної і всякої иньшої юрисдикції — були також жаданнями вьсього свого люду, що для осягнення їх готовий був кождої хвилі перейти під козацькпй присуд, аби лише се вільно було, тим більше що побутові обставини з кождого хлібороба робили вояка і держали його озброєним. Єя солідарність інтересів козацтва і селянства давала ширше значінне козацькій верстві, що в дійсности нічим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селянство usque ad infinitum (хоч ніколи не ставила задачею еманципації селянства як такого); сей власне звязок дав жизненну силу козацьким рухам, і зі зростом кольонізації на українних ґрунтах зростала і єя сила. Польська шляхта, забігаючи дорогу народній кольонізації та уловляючи осадника на „свої“ ґрунти на Україні, „зберала розпалене уголе на свою голову“.

І Хмельницький, як типовий козак, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати — виключно, козацької верстви. Як би його смитати, коли він виступав з Запорожа, чого він хоче? — ледви чи зажадав би він більше як знесення конституції 1638 р. і привернення, стану quo ante. Але обставини зложились так, що він міг і муєів зажадати більше.

III.

Причина, що дала руху Хмельницького нечувані в історії козацьких війн успіхи, була передо всім — спілка з Татарами. Почавши від Косинського ріжні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма — відомо се напр. про Павлюка (1637). Хмельницькому удалось притягнути до себе Татар (хан був загніваний на Польщу за невивпачений харач, а орда потребувала війни, бо був в Криму голод¹⁾). Єя спілка забезпечала козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти Польське військо, а тим опановати терен повстання. Се було незвичайно важно, особливо як пригадати, що в попередніх повстаннях Поляки часто навіть не давали козацькому війську „вигребтись з Низу на волость“. Тепер козацьке військо не тільки „вигреблось“, але і стало „на волости“ в ролі необорного ворога польських сил.

¹⁾ Акты Москов. госуд. II N. 338, Акты Южной и Зап. Рос. III с. 180.

Се одно разом перенесло в ряди повстання всю народню масу. Ми не знаємо докладно, яких заходів уживали козаки для підймання народа (вікомі доси універсали Хмельницького в їх теперішній формі не автентичні), але можемо тільки сказати, що він властиво і не потребував жадних заходів: досить було, що зникли всі перешкоди до переходу народа під козацький присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної і правної залежности від польського пана і урядника, і побіди Хмельницького подавали надію, що сей козацький присуд удержить ся супроти польсько-шляхетської верстви. А заразом підіймались і приставали до руху окрім селян і иньші елементи незадоволені польським режимом, подразнені своїм національним пониженням — з міщан, духовенства, особливо низшого, навіть з руських шляхтичів, хоч радикальний характер селянського руху і був в ґрунті річи противний їм (послухати наприклад такого речника „статочних людей“ як Самовидець).

Розпорочивши польське військо, опановавши подніпровські краї і навівши страшенну паніку не тільки на українську шляхту, але й на всю Польщу, Хмельницький марнує час, безпотрібно стоїть в Київщині і з під Білої церкви пише свої листи, де виправдуєть ся і просить оборони козацтва від утисків, та висилає петиції від війська, що зводять ся до отсих desiderat'iv: побільшенне реєстра до 12000 (козаки обіцяють над той реєстр нікого не приймати), заплаченне невиплаченого гроша і зміна ординації 1638 р. що до старшини (Кs. N. 40). Тільки всього!

Се виглядає страшно дивно, як дивити ся на Хмельницького, як на народнього вождя, що виступив для визволення України „з під ига лядського єгипетського“, але в дійсности Хмельницькому тоді ані снилось бути народним вождом і увільняти когось з під лядської кормиги. Йому треба було знести ординацію 1638 р. і для того зробити відповідну демонстрацію правительству. Удар, ним зроблений, показав ся занадто сильним, і Хмельницький став в ролі чоловіка, що хотів когось настрашити, а натомісь збив з ніг. Він не хоче безпотрібно задерати Поляків дальшою війною — скільки не воюй, метою зістаєть ся нова козака ординація, а всяка побіда лише викликає жаданне реванжу. Він стоїть, тільки нарід громадить — своєю силу опорну, не починаючи нічого, і висилає свої desiderat'и. Вони дуже малі (дванадцятитисячний реєстр мав замір завести Володислав в своїх плянах війни з Турками), але Хмельницький з козацької історії знав, що Річ Посполита дуже неохоча до

уступок на папері: головна річ, щоб бути козакам панами ситуації на Україні і не допустити до переведення в жите ординації. Але король умер, сойм не полагоджує жадань; нові польські воеводи попросту провокують Хмельницького, і се приводить до нової катастрофи під Пилявцями. Силою інерції, щоб не дати розпасться згромадженню наоколо нього силам (як деякі звістки кажуть — проти власної волі), посуваєть ся Хмельницький на захід, стоїть під Львовом, кидает облогу за марну контрибуцію, марнує час під Замостем, і нарешті дочекавшись листу від нового, ним пощраного короля з обіцянками, рушає назад (падолист 1648 р.).

Але в Києві стрічає Хмельницького православна Русь з нечуваною честію й ентузіазмом¹⁾; православна єрархія витає як свого патрона; єрусалимський патріарх веде з ним довгі інтимні розмови (Ks. 377.). Нові горизонти, новий круг ідей розкриваєть ся перед очима „козацького батька“; його гадки вийшли за тісний обрій козацьких інтересів. „Досі я воював за свою шкodu і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“, каже він в лютім 1649 р.

То був незвичайно важний момент в житті Хмельницького; перемену в нім запримітили²⁾, і він сам заявляв про неї (Ks. с. 375); в Польщі об'ясняли її впливом патріарха³⁾, і се можливо. По части тим треба пояснити і введенє релігійної спрови в програму Хмельницького, кажу по части, бо оборона православня була введена в круг козацької політики ще від Сагайдачного: вже тоді проводирі козацтва чули потребу, навіть у своїх власних інтересах, дати ширше значінне козацькому руху. Не здужуючи піднятись до ідеалів національних, всеукраїнських, і соціальних — визволення всеї маси українського люду, сі проводирі, замість того щоб поставити козацький рух на ґрунті національним або соціальним, дали йому релігійну закраску, що заступала місце національної, звязувала інтереси козацькі з інтересами інших верстов і крім того приодягала низових лицарів релігійною авреолью — оборонців церкви. Сею дорогою пішов і Хмельницький.

¹⁾ Сьвідок Єрлич злобно потує, що Княпе Хмельницькому „два або й десять разів більше“ були раді, ніж коли воеводам, і честь більшу показували — *Latopisiec I* с. 72.

²⁾ *Podniosła się tém bestya*, зауважає сьвідок Мясковський — *Księga* с. 377.

³⁾ Акты Южной и Зап. России III с. 304, *Księga* с. 364.

Але гадки Хмельницького ішли тепер ще далі. Перед мисленими його очами ставали — не скажу пляни — а якісь мрії можливости, перспективи подвигнення цілої Русі, цілковитого знищення польського пановання на руській території і якогось нового пнакшого жита на Русі, під охороною і зверхністю козацького війська. Сі фантазії вилились в звістних, дорогодінних для розуміння особи Хмельницького його бесідах, записаних — здасть ся, дуже вірно, бодай в головнійшій¹⁾ — польським комісаром Мясковским (лютий 1649 р.).

„Я вже доказав, чоґо не думав ніколи, тепер докажу, чо надумав. Вибую з лядської неволі руський нарід, увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможе мині в тім вся чернь, по Люблин, по Краків, котра не відступає її (віри), і я її (черни) не відступлю, бо то права рука наша. Аби знов ви, знісши селянство (chłoptwo), не вдарили нако заків, мати му 200000, 300000 своїх, орду всю при тім.

„За границю на війну не піду, шаблі на Турчина і Татар не підійму! Досить маю на Україні, Поділю і Волини тепер, досить вчасу, достатку і пожитку в землі й князівстві моім по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть, Ляхи! І дуків і князів туди загоню; а як будуть і за Вислою брикати, — знайду я їх там певно. Не стане в мене і ноги жадного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліба їсти, нехай війську Запорозькому буде послушний, а на короля не брикає.

„Лядська земля згине, а Русь буде панувати, того ж року, дуже скоро.

„Правда, чо я малій, незначний (liczy) чоловік, але Біг мині то дав, чо я став одновладцем, самодержцем руським“.

Многоважні слова! лет гадок — орлиний як на ті часи! Кілько віків не чули ми нічоґо такого від політичних діячів на Русі — ідея одности українсько-руського народу в його етноґрафічних границях (мусимо пам'ятати, чо етноґрафічні границі Русі вели ся під Краків та на Люблин не тільки Русинами

¹⁾ В верзиях дневника, друкованих у Грабовского, в книзі Міхаловского і в Памятниках є певні відмінні, але другорядні; я виберав з них лише варіантів те, чо здавалось мені найбільш правдоподібним.

але й Поляками¹⁾, і се відповідає дійсно історії рускої кольонізації) і політичної свободи для цілого українсько-руського народу!

Тільки ж самі єї бесіди, коли до них приглянутись, показують, як то неясні були єї мрії (годї назвати їх инакше!), як тут бракувало чогось конкретного, чогось подібного до плану, певної мети. Панованне руського народу й одновладність Хмельницького ідуть в парі з мрією про безмагнатеську, безшляхетську Польщу, з необмеженою властю короля (Хмельницький, як і козацтво, вірили, що все зле йде від панів, а король до козацтва прихильний); визволення руського народу з лядської неволі в парі з перспективою шляхти на Україні під зверхністю козацького війська і без претенсій на участь в управі держави (але певно з захованнем своїх дідичних прав, бо який би вона инакше „хліб їла?“); українсько-руський нарід виступає лише яко зняряде в руках козацтва; з рештою моглоб правительство той селянський рух знести — ціла вага в тім, аби козацтво устоялось, і для того має бути велике військо. Одинокa конкретна точка, що додасть ся до козацької програми, — то православна віра, і дійсно Хмельницький додержує сього.

Цікаві з сього погляду ті жадання, які поставив після тих високолетних бесід Хмельницький на проханне польських комісарів. Викинувши жадання тимчасові на час перемиря (щоб коронне військо не переходило демаркаційної лінії, і шляхта не верталась до своїх маєтностей), маємо властиво дві важніші точки: знесення унії, сенаторське крісло для митрополита і православні сенатори для Київського воєводства²⁾. Правда, що Хмельницький ставив єї жадання, аби відчепитись, ніякої угоди з Поляками не хотів укладати і найважнішу справу — великість реєстра не хотів нічим ограничити („нема чого писати, буде, кілька схоче“ — Ks. p. 378), та все воно цікаво, що як раз лише єї точки найшли собі якусь більш конкретну форму. Ще важніший з сього погляду зміст Зборівської умови — про нього будемо говорити низше.

1) Кілька інтересних текстів зібрано в старій праці Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation* с. 17. і далі.

2) *Księga* p. 380, тут сполучені проєкти видруковані під NN 101—2, N 102 той самий що у Єрлича I с. 93, де є підпись.

Та хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, вони мають своє значінне в історії розвитку політичної свідомости на Україні. Треба було аж Хмельнищини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазії про своє князівство втілились в проєкт великого князівства Руського, якеб воно не було — шляхетсько-козацьке, без селянства, і тільки з частиною етнографічної території України-Руси. Ідеї, як і все инше в природі, потрібують часу для свого зросту.

IV.

Як ні фантастичні, невипразні були нові замисли Хмельницького, але, як бачимо — на початку 1649 р. утворилось в нім переконання, що не досить настрашити панські круги, які правили Польщею, а треба хильнути цілою тією шляхетською будовою, аби здобути можливість упорядковатись собі відповідно своїм бажанням на Україні; з тим мусіла йти свідомість, що сили на то є. Хмельницький покладав ся цілковито на татарську поміч, крім того побільшені (як потім показалось) надії могли викликати в нім навазані тоді зносини з иншими державами — Московю, Туречиною, Семигородом. Безперечно, що й у народі, особливо між козацтвом була сильна охота рішучо обраховати ся з польсько-шляхетським режимом; сучасники зауважають, що Хмельницький хоч би й хотів годитись з Польщею, то не може; від козаків чули зарок, що „перше язик людські обернуть ся назад, ніж Ляхи будуть пановати над нами“, „або знести шляхту, або згинуть“ (Ks. p. 387, 389). Україна напружила свої сили на знесенне „лядської неволі“.

Зрада Татар в рішучу хвилю, під Зборовом, все розбила. Намість того аби подиктовати свої жадання польському правительству, Хмельницький мусів іти на компромис, маючи проти себе хана¹⁾. Нема ніякої непевности, що Хмельницький поневолі, в біди пристав на згоду з Польщею і що зборівські статі не можна уважати вповні мірою його жадань. Але й за тим всім годі не признати, що Зборівський трактат не тільки служить дуже сумним епільоґом сієї війни, але й дає сумне свідоцтво

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 395.

про самого Хмельницького (розуміть ся — як брати його незалежно від тієї веретви, до котрої він належав).

Зборівські статі зводять ся до отсих головних точок: козацький реєстр з 40 тисяч, на території воєводств: Київського, Чернігівського і Браславського; коронне військо не може входити на сю козачу територію; Жиди не можуть на ній мешкати. Всі не вписані в реєстр мають підлягати своїм панам і королівським урядникам. Кривди православній вірі мають бути поладжені (ся статя була стилізована так двозначно Киселем супроти вимагання Хмельницького, аби унію знесено): митрополит здобував сенаторське крісло; руські школи заховувались на далі; єзуїти не могли мешкати в вище названих воєводствах; сенатори тих воєводств мали бути православні.

Порівнявши, бачимо, що зборовські статі становлять сполучення, де в чім розширене, петицій 1648 р. з жаданнями, поставленими Хмельницьким комісарам на початку 1649 р. Сей факт наводить на гадку, що хоч Хмельницький не з власної волі, під натиском обставин укладав зборовські статі, вони не далеко відійшли від його бажань. Але в то трудно входити.

Бачимо, що семи статями були забезпечені дві справи — козацька і релігійна; їх інтересам присвячено цілий ряд точок, і умова входить в такі деталі, як право козаків курити собі горівку, або заховання прав руських шкіл. Натомість ніякого натяку про той „руський нарід“, що Хмельницький хотів вибити з лядської неволі і прирікав, що його не відступить: його не тільки поминено, але статя про послухність дідичам і урядам зазначила, що Хмельницький відрікаєть ся від нього, вертає його в *statum quo ante* і з'обов'язуєть ся змусити його до сього повороту, бо коли коронне військо не мало вступу на територію тих трох воєводств, то тим самим езекутиву мав перейняти Хмельницький (як воно й дійсно було). Лише в статях про заборону Жидам жити на тій території, а жовнірам перебувати (і значить — ставати на квартири, консистенціями) можна бачити певну полегкість для місцевого селянства, але дуже непевно, чи як раз його інтереси сї статі мали на меті.

Хмельницький й його прибічники виставляли Зборівську угоду як свій тріумф¹⁾. Дійсно, з узько козацького становища, як порівняти сї статі з козацькими петиціями 1648 р., то се могло здаватись тріумфом. Але в дійности рух давно зійшов

¹⁾ Акты Южной и Зап. России VIII с. 316, 349.

з того узько казацького становища, прибрав характер народній, і навіть в теорії Хмельницький, як ми бачили, на початку року хотів зійти з пробитої стежки пактовань про великість реєстра, говорив за визволення руського народа в етнографічних границях. Як ні неясно се все було, в усякім разі Зборівська умова по тім усім була дуже сумним закінченем, і се по части залежало від нещасливих обставин, по части від провідників самого руху.

Народні маси на Україні се відчули. Можна сказати, що із Зборівською умовою Хмельницький і козачина тратять свою ролю проводирів народа, народньої війни; хоч і дальше значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависти до Поляків, то під натиском обставин, ба навіть часом і примусу.

Народні маси зовсім не мали охоти до воєнного промисла; коли піднята з напруженнем всіх народніх сил війна 1648—9 р. не привела до здійснення надій, почуте розчаровання, утоми муєло обняти люд. Не треба його представляти собі якимсь „гайдамацьким табором“. Під грім козацьких гармат в війні з Поляками в козацькій кореспонденції з Москвою йдуть безконечні суперечки за зайняті Українцями на пограничу ґрунти під оранку¹⁾, а миргородський полковник з товариством займав ся будовою церкви „коштом великим“ і вислав післанців до Москви по всяку „матерію“. Постороннього свідка антиохійського архидиякона Павла, що переїздив Україну літом 1654 р., Україна здивувала своєю кутьтурністю і особливо інтезивний зріст української культури він кладе на часи Хмельницького, очевидно на підставі оповідань самих Українців. Число письменних (широке росповсюдження письменности дуже здивовало Макарія), по його словам, особливо зросло від часу визволення від Поляків, маса церков побудовано теж в сїм часі: побудовали церкви, поробили гарні ікони, іконостаси, корогви, навіть сільські церкви одна одної ліпші; люди запалились до своєї віри і стали особливо віддаватись науці, читанню і церковному співу. На місцях колишніх панських лісів обробляла ся земля під рілю і т. п.²⁾. Пізнійший культурний упадок зовсім не був результатом самих народніх рухів, тільки безрадної політичної ситуації, в якій опинилась Україна.

1) Акты Южной и Запад. России III с. 337, 339, 360 і т. п.

2) Путешествіе патр. Макарія, пер. Муркоса, II с. 2, 15, 16, 28, 20.

V.

Московські агенти доносили, що на Україні було сильне обурення між народом на Хмельницького за Зборівську умову¹⁾; грозили ся скинути його; з'явивсь був навіть на Запорожжю претендент на булаву. Одною з важних причин обурення проти Хмельницького було те, що Татари по Зборівській кампанії забрали масу невільників з України. Призвіл на се дав не Хмельницький, ино король (хоч в текст умови з ханом сеї ганебної статі не завели, але призвіл на вільне грабовання був даний)²⁾, але на Україні вину за се (і о стільки справедливо, що в його волі було спинити сеї спустошення) зложили на Хмельницького; на Україні говорили: Хмельницький послав козаків відпровадити Татар (Акты III с. 343), а нарід запечатав свій прокляти в звісній піснї — „бодай тебе, Хмельниченьку, перша куля не минула...“

Хмельницький сам дуже добре відчував незвичайно трудне положення, утворене Зборівською умовою. Як ми бачили, вже він був прийшов до переконання, що справу з Польщею треба вести до краю, і тепер дуже добре розумів, що Зборівський компромис зовсім не заповідає усталення якихось тривких відносин. В Польщі обурились ним за великі уступки, на Україні народня маса просто не хотіла на нього годитись і або дальше вела свою боротьбу або тікала на схід, за Дніпро, в московську Україну. Хмельницький хоч дививсь на сю масу, як на своє знаряде, але розумів, що йому тратити сієї „правої руки“ ніяк не можна, бо „знісши селянство, Польща ударила-б на козаків“. Він всякими способами тягне той переходовий стан, протягає з уложенем і запровадженем в жите реєстра, не пускає на Україну шляхти аж до соймового затвердження Зборівської умови, а пізнійше радить, щоб самі пани не приїздили, а присилали урядників-Русинів і взагалі були вирозумілими з народом³⁾. Але тягнути без кінця не можна було, не зриваючи умови, а зривати він не відважавсь. Реєстр списано (має дату 16 жовтня

¹⁾ Акты Ю. і З. Р. III с. 401, 404.

²⁾ Kubala Szkice I т. с. 181, вид. 1880, пор. Акты Ю. и З. Р. III с. 396.

³⁾ Витяг з документів Петербурської бібліотеки у Косгомарова Богдан Хмельницький III с. 226, вид. 1884 р.

1649 р.), але ніхто його, розумієть ся, не міг в дійсности перевести¹⁾, і дійсне число козаків зіставалось секретом Хмельницького²⁾. Кисіль в ролі київського воєводи в'їзав в Київ (на початку падолиста) і тут переведено першу езекуцію — четвертовано кількох убійників шл. Голуба³⁾, за нею пішло кілька пньших езекуцій від Хмельницького для заспокоєння шляхти. Маємо його універсал з осені 1650 р. (20/IX), де він поручає самим панам, за помочю козацьких полковників, „на горлі“ карати своєвільних і бунтівників⁴⁾.

За всім тим за рік по укладі Зборівської умови і з польської і з козацької сторони назбирало ся стільки обоїльного незадоволення, що розрив ставав неминучим. Чи передчував се Хмельницький задалегідь? У всякім разі його заходи — удати з себе льояльного виконавця зборівських статей не відвернули сього розриву, хіба тільки дорешти зневірили до нього нарід.

Можна догадуватись, що розірваний союз з Татарами був причиною нерішучости Хмельницького; він налагодив його десь при кінці 1650 р., не без впливу Турції, що признала Хмельницького своїм васалом (грудень 1650 р.). Незвичайно характерна реча в політиці Хмельницького, що він ніколи не відважав ся оперти ся на сам лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якого стороннього союзника. Се йшло в парі з нерозуміннем народніх інтересів і з знеохоченнем народу до Хмельницького.

Кампанія 1651 р. закінчила ся ще сумнійше ніж 1649, знов завдяки татарській зрадї. Обкросні зборівські статї в формі Білоцерковської умови не могли утворити тривкої згоди, коли не могли зробити сього в своїй повній формі. На сей раз трудно, аби Хмельницький мав якісь ілюзії на можливість устанлення якогось *modus vivendi*, тим більше, що Білоцерковська умова навіть зісталась без соймового затвердження. Але знов він не відважавсь на розрив, уважаючи на страшенне ослабленне

¹⁾ Знаємо, що до повороту послів, висланих з реєстром і заразом — з петиціями, Хмельницький не переводив в жите реєстра, значить приваймні до осені 1650 р. (Кс. с. 549), а зимою 1650 р. відносини були настільки вже поповсані, що не було причини Хмельницькому вступуватись перед Польщею.

²⁾ Порівняти Грабянки с. 93.

³⁾ Єрлич I. 110.

⁴⁾ Памятники II с. 61.

й апатию народа і не маючи союзника; знов політикування, гіпокризія, списованне реєстра, кари смерті над непослушним селянством, що не хотіло мпритись ані з поворотом панів ані з жовнірськими „консистенціями“ (признаними Білоцорковскою умовою), тероризованне маси, і нарешті за кілька місяців — знова війна, невимовно тяжка, найгірша з можливих: обидві сторони гонили останніми силами, без надії на ліпше, але з сьвідомостію неможливости теперішности, надробляючи брак сил нелюдськістю: під Батогом козаки стинали невільників, по Батогу з сторони Поляків виступив вождем звістний Чарнецький, що подавав надію „й на лікарство не зіставити Русинів“ (Ks. p. 151); з козацького боку теж панувала безнадійна рішучість довести справу з Польщею до краю¹⁾. Ні сі ні ті не відважали ся взятись до рішучої битви, і кампанія тягла ся безконечно, поки її знову не закінчила пова зрада Татар (під Жванцем, грудень 1653 р.). Але сим не скінчила ся козацько-польська війна: Хмельницькому Татари не були важні, він здобув нову карту, котрої пильновав цілу гру — московську поміч.

VI.

Союз, чи як то кажуть — прилученне України до Москви було лише одною з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу. Опріч Крима, з котрого почалась отся система заграничних союзів, і Москви, входили в плян Хмельницького ще Турція, Волощина, Семигород і на останку — Швеція. З Турцією пішло досить гладко, і при кінці 1650 р. Україна признана була васальною державою Турції, з обовязком плати дани, а Порта натомісь обіцяла її поміч свого васала — кримського хана. Сама Порта від всякої реальної участі в війні усувалась, одним збудотком сього союзу був вплив через Константинополь на хана, але й се було важно, тому Хмельницький так пильновав своїх відносин до Турції й пізнійше, хоч хан і не показовав ніколи особливої пильности в виконанню султанських роспоряджень.

Важнійша з сього погляду була Москва, але з нею йшло дуже тяжко. Хмельницький зараз же на початку свого повстання

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III с. 484, Księga p. 672.

постарався навязати зносини з нею і всякими способами пробовав втягнути її в свою війну з Польщею, то звабляючи її своїм заміром піддатись „під руку“ московського царя, то показуючи йому перспективи Царгорода і навіть Єрусалима, котрі брався для Москви завойовати, то страхаючи, що піде инакше війною на неї. Дарма. Москва дуже інтересовалась рухом Хмельницького, але більше, щоб так сказати — негативно: щоб Хмельницький не звернувся проти неї, як то стільки разів вже було протягом XVII в. з українськими козаками. Коли показалось, що Хмельницький навпаки шукає опори в Москві, Москва заспокоїлась, не жалувала йому компліментів і соболів, „милоствиво похваляла“ за його афекти, але не хотіла, бояла ся зривати „вічну згоду“ з Польщею, і ніякі улещовання Хмельницького, ніякі перспективи Царгорода і Єрусалима не могли її звабити.

Але зараз по Зборівській умові Польща стала укладати пляни — напустити козаків з Татарами на Москву. Хмельницькому сей плян був дуже ненавчливий: не маючи певності, що з Польщею дійде ладу, не хотів він позбавляти себе союзника in spe і дійсно дуже зручно викрутився; але Москву мусіло се дуже занепокоїти. Коли перед тим Хмельницький страхав Москву, що буде її воювати, Москва не уважала на се, знаючи, що вона Хмельницькому потрібна; тепер Хмельницький запевняв її в своїх симпатіях, але московські політики мусіли себе спитати: а що буде, як Хмельницький стратить можливість опиратись намаганням Польщі і ся страшна коаліція — Польщі, України й Криму впаде на Москву? Берестецька катастрофа показала дуже ясно можливість такого кінця і, безперечно, сильно вплинула на зміну московської політики. До сього, розуміється, причинилась не мало ще й надія, користаючи з цілковитого ослаблення Польщі, щось здобути від неї. Вже 1650 р. Москва почала торгуватись з Польщею, покликуючись, що козаки хочуть прилучитись до Москви; три роки треба було, аби справа перейшла через всі митарства обережної і формалістичної московської дипломатії. Нарешті надумавши і відкинувши кілька проєктів задоволення козаків без розриву з Польщею (як переселення їх на землі Московської держави і под.), а діставши відмову від Польщі на свої жадання, Москва рішилась зривати з Польщею. Формальним оправданнем виставлено, що утисками православия король порушив своє приречення в *tracta conventa* — мати в опіці всі релігії під умовою увільнення від присяги,

і козаки стали вільні від присяги¹⁾. Тим задовольнялось, з формального боку, жадання, аби козаки стали наперед, перед своїм прийняттям під московську протекцію, „вольними людьми“, і московський земський собор, признавши їх тепер такими, постановив прийняти „гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й землями“ (початок надоліста 1653 р.), і для переведення сього вислано на Україну велике посольство.

Москва представляла собі союз з Україною в формі прилучення її до Московської держави, під руку московського царя. Як собі представляв то Хмельницький? Може бути, що ніяк, себто не застановляв ся над сям. Як вправний і оборотний дипломат (не політик) він не давав жадної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої річи. Для нього, як я вже ска ав, Москва була одним з найважнійших елементів, які він хотів втягнути в свою боротьбу з Польщею, і він не жаловав заходів, аби її втягнути. Щоб втягнути Турцію, він признав себе її васалом і муєв прийняти обовязок плати харачу. Москва хотіла прилучення, признання власти московського царя — *sit tibi!* він готовий присягати московському царю на підданство. Але при тім він пильнує заховати попередні відносини з своїм сюзереном — султаном, і по присязі Москві запевняє його, що ніякої переміни в його відносинах до Порти не стало ся; очевидно — він однаково не надавав значіння ані тому васальству, ані тому підданству що до самої річи. Головна річ, аби втягнути Москву в війну з Польщею. В 1653 р., по зневіренню народа, по спустошенню краю, по утраті Волощини, при цілковитій непевности Татарів і браку иньшого сильного союзника, то була річ незвичайно важна і потрібна для нього. І він показовав Москві як найвигіднійші сторони в її протекції Україні, не думаючи, що тим сотворює собі необорні перешкови на будучність. Що в них, коли він зовсім не застановляв ся над утавленнем відносин до Москви на будучність, а пильновав моментальної потреби — помочи в тій хвилі.

¹⁾ В 1649 р. цар, відповідаючи Хмельницькому на його заяву, що бажає прилучитись до Москви, ставив умовою: „а будетъ королевское величество тебя гетьмана и все войско Запорожское учинить свободныхъ“; з початку тут було написано: „а будетъ... учинитесь свободны“ — і поправлено; поправка дуже характерна (Акты Ю. и З. Р. III, с. 321).

VII.

Оглядаючи відносини Хмельницького до Польщі, бачимо, що дві лише точки тут були поставлені ясно: права козацького стану і православної віри. Крім того в свідомість входила гадка, що компроміси великих козацьких ординацій не можуть довести до ладу, і треба раз справу з Польщею довести до кінця: перевернути її шкерберть, аби забезпечити козацький стан володіння; але се було скорше невиразне почуте, інстинкт, ніж продуманий плян. На нарід дивили ся тільки як на знаряде в руках козацтва. Що до якогось осібногo „Руського князівства“, то се була ще цілком мрія в повітрі. Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найблизша прибічна старшина в тій хвилі ще не визволили ся від погляду на себе як заступників самої тісної козачої верстви, не дійшли до ідеї репрезентації цілого народу чи краю: інші верстви зіставались в безпосередніх відносинах з державою, поза козачим устроєм, і козацькі умови їх майже не дотикались.

Правда, в самій ідеї козачини, з шляхотсько-польського погляду лежав зародок такої репрезентації. Козацька старшина, як і взагалі українська інтелігенція, виховувалась в польсько-шляхетських політичних поглядах, а в сих поглядах шляхетська верства репрезентувала собою цілий нарід, польський нарід — шляхетський нарід. Козачину само польське правительство довгий час привчило дивитись на себе як на шляхту *sui generis*, стан лицарський, упривілейований, і вона собі присвоїла сей погляд, а тим способом козацтво, що ніколи не переставало бути лише суспільною верствою, ставало репрезентантом цілого народу, всіх верств, а наслідком того терміни: нарід козацький, нарід козако-руський, і заміна понять козацтва і українсько-руського народу — се річ широко розповсюджена в другій половині XVII і XVIII віках.

Певний зародок ідеї „Руського князівства“ був, хоч — думаю — цілком несвідомо ще, вже в Зборівській умові, де вступає вже козацька територія на просторони трох воєводств, з православними сенаторами і з винятковими правами (свобода від жовнірів, заборона мешкати Жидам etc.). В 1657 р. стрічаємо ся вже з формальним „Руським князівством“; хоч які кардинальні хиби мало воно в своїм устрою, але тут вже стрічаємо початки репрезентації цілого краю в виді „руського гетьмана“,

вибраного трома станами князівства, а за кілька місяців бачимо проєкт поправки, що хотіла розтягнути сей устрій на цілу етнографічну територію України-Руси. Треба взагалі признати, що козацька старшина, позбавлена всякого попереднього політичного досьвіду, кинена на бистру воду самостійного політичного життя, дуже швидко поступала по дорозі політичного розвою, і великим нещастем було, що її нерозумінне, ба навіть суперечність з жаданнями народніх мас, з другого боку — шкідний вплив московської політики, загальмував і звів на нінащо сі початки політичної еволюції.

VIII.

Хапаючись як скорше ввести Москву в свою боротьбу з Польщею, Хмельницький, як я сказав, відразу зробив деякі сильні помилки. В осени 1653 р. він просив Москву прислати до Києва й до иньших міст своїх воєвод з військом „хоч би тисяч зо три“¹⁾. Далі виправляючи від себе Бутурліна, Хмельницький просив, щоб цар зберав на себе доходи з міст і сел, доходи королівські, панські і латинського духовенства, але зіставив в цілости мастности козацькі та православного духовенства²⁾. Сими заявами він наперед звязав себе по руках і по ногах.

Невіджалована шкода, що ми не маємо якоїсь автентичної описи пертракцій козацької старшини з московськими послами в Переяславі, при складанню присяги; маємо московське справозданне, а знаємо, що того рода справоздання неодному давали осьвітленне невідповідне, а крім того в оповіданню про козацькі ради само справозданне операсть ся на Виговським, джерелі не завсіди певнім в його реляциях Москві; але й у нїм знайдемо дещо дуже характерне.

Під час попередніх переговорів з Москвою Хмельницький не виступав з ніякими умовами чи застереженнями; навпаки — висовав лише те, що могло Москву звабити; тепер прийшов крайній час виступити з жаданнями. Їх висловив Хмельницький перед тим, нїм присягати цареві: московське справозданне так резюмує сі жадання: аби цареві їх — гетьмана і все військо запорозьке королеви не видавати, і за ними обставати, і вільностей не порушати, і хто був шляхтичом чи козаком чи міща-

¹⁾ Іб. с. 236.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. X с. 15, 236.

нином і в яким небудь стані, і які мав маєтности, аби то все було по давньому, і на маєтности були видані царські грамоти¹⁾. В тім у посла Бутурліна жадали присяги в імени царя; Бутурлін відмовив, бо цар мовляв не присягає підданним. Тут стрінулось два політичних сьвітогляда: козацький — по теперішньому сказати конституційний, і московський автократичний; козацька старшина скоро зміркувала се і відступила від жадання. Взагалі в формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали сих уступок, тут теж можна додати й вплив політичного виховання в порядках Польської корони. Виріши в державі без езекутивної влади, де закон і суд не мав сили, особливо „яко на Україні“, козака старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини і на них лише покладаючись, і се легковаженне перенесло в нові відносини з державою цілком иншого типа, з сильною езекутивною, з дрібязковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати, розумієть ся, вийшли дуже нещасливі.

Вертаюсь до козацьких жадань. Крім вище поданого резюме бажань, висловлених перед присягою, маємо ще згадані вище жадання перед відїздом посольства і нарешті московські „статї“; в усіх них ми стрічаємось з тими самими головними моментами, і се сьвідчить нам за певною автентичністю переданих в московських справозданнях звісток.

В переговорах з Бутурліним Хмельницький висловив жадання, аби стани шляхетський, козацький і духовний зістались непорушно („шляхтич був шляхтичом, козак козаком, міщанин міщанином“); козаки заховують свої вільности, право свого суда, свободу від мит, мостового і перевозу, родини їх мають права на козаці маєтности; реєстр 60000. За православним духовенством заховують ся його маєтности²⁾.

В петиції висловленій до Москви через послів (март 1654) жадало ся³⁾: привилеї станів заховують ся, теж і маєтности шляхти (що зложить присягу), духовенства і козаків (і сї передають їх своїм родинам); старшина з'обов'язуєть ся пильновати, аби ріжні стани зіставались при своїм і не узурповали собі прав:

¹⁾ Акты X с. 225.

²⁾ Акты X с. 438 і далі.

³⁾ Акты X с. 236, 243.

„хто козак, той буде собі мати козацьку вільність, а хто селянин, той повинний нести обовязки на царя, як і давнійше“.

Доходи аби віддавались московському правительству певною сумою (себто замінилися на річну данину); як би так, то доневнятись, аби не було ніяких воєвод, хіба з Українців, бо чужий „ламав“ би права. По містах мають вибиратись урядники з місцевих людей. Козаків має бути 60.000, вони заховують право свого суду; гетьмана вибирають, лише сповіщаючи царя про вибір; він має право приймати послів від чужих держав, тільки сповіщаючи в разі потреби царя. Детально обговорене удержання поодиноких козацьких старшин; осібні, мабуть пізнійше додані статі доневняють ся плати козацькому війську.

Крім того устно¹⁾ послі обговорювали ріжні евентуальности в адміністрації: щоб царські воєводи були з Українців, а як ні — то бодай збір доходів був поручений тубильцям; щоб воєводи були лише в Києві і Чернигові, в такім разі гетьман „по давньому“ мав би в своїй управі иньші міста, віддаючи доходи цареві.

Приглядаючись до сих петицій, доходимо до цікавих спостережень. Передо всім — ідеї автономії народу, края нема тут, як і в попередніх умовах з Польщею. Жадаєть ся і здобуваєть ся автономія для козачини, козачої верстви, що вже в Польщі давно стала фактично *status in statu*, і тепер се становище її було санкціоновано новим правительством московським. Иньші еуспільні верстви введені в безпосередні відносини і залежність від московського уряду. Віддаючи йому (в січні) збиранне доходів з усіх давнійших королівщин, панських і духовних (латинських) маєностей, Хмельницький тим самим зрік ся права цілим краєм правити і віддав його Москві.

Але вже тепер, коли перед очима стала ся московська адміністрація в конкретних формах, в образі похопливо присланих з Москви у Київ воєвод, коли прийшлося прощатись з фактично уставленою за сі роки загальною над всіми верствами і всім краєм властю гетьмана і старшини, старшинні стало омкно, і от виникають проекти, аби зіставити адміністрацію в руках гетьмана, наложивши на нього певну річну данину (щось подібне, як Хмельницький мав платити Порті — послі навіть покликувались на приклад турецьких васалів), або бодай — виїнявши Київ і Чернигів — заховати його власть в иньших округах

¹⁾ Акты X с. 438 і далі.

України. Московський уряд не пристав на її жадання, але по своїй обережності не відваживсь і перевести свого пляна против жадань козаків; збирання і шафование доходами (і в звязку з тим — загальна адміністрація) зіставлено, як особлива ласка, на разі у гетьмана¹⁾, потім се зісталось і до смерти Хмельницького, і дальше певний час.

Впливом фактичних обставин була й гетьманська опіка над цілим краєм; в ролі такого опікуна виступає він в сих петиціях, просячи потвердження прав для иньших верств. З сих верств гетьман спеціально просить за православну єрархію, за православну шляхту, трошки за міщанство. Одначе всі її точки мають другорядне значіння; на першій місці стоїть козацька справа, вона обговорюєть ся детально, широко. Справою плати війську (сеї плати необережно зрік ся був Хмельницький перед Бутурліном, допевняючись розширення реєстра до 60000) опікувались послі далеко більш як всім иньшим, навіть як адмініструванням доходів. Взагалі, не вважаючи на автономічні моменти, насунені, як я вказав, самими фактичними обставинами, і в переговорах 1654 р. старшина ще виступає з сильно зазначеним характером верстви.

Взявши, бодай по трошку, в свою опіку иньші верстви, козацтво поминуло тільки „свою праву руку“ — селянство, „посполство“: воно зіставлялось при давнійших обовязках, змінивши лише де в чім власника. Петиція, аби шляхтичі (що присягли цареві) „добра свои и волности имѣли, какъ при королехъ полскихъ бывало“, аби се й иньших прихилило до московського підданства, очевидно містила в собі й заховання домініяльних прав; а самі послі — Зарудний і Тетеря, випрошуючи собі маєтности, просили, аби в грамотах було виразно зазначено: „чтобы есми были волны въ своихъ подданныхъ, какъ хоти ими урезати и обладати... также чтобъ намъ волно было на тѣхъ земляхъ своихъ... людей селить, какъ которые будутъ приходить, мельницы ставити... всякія питья для своихъ же подданныхъ держати, вино курити...“ і т. и. Як бачимо, проводирі козачини не мали ані в гадках якоїсь соціальної революції.

IX.

Мартовські „статї“, себто рішення московського уряду що до предложених йому гетманських петицій, стали підвалиною су-

¹⁾ Акты X с. 569.

спільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією по теперішньому.

Московський уряд признав повну автономію козацтва, уведеного в 60-ти тисячний реєстр, навіть гетьман мав деякі суверенні права, як право заграничних зносин, хоч і з обмеженнями. Козацьку петицію, аби за гетьманом заховано було на далі збирання і шафование українськими доходами, Москва не прийняла, але, як особливу ласку за заслуги Хмельницького, зіставила йому се наразі, і се право в дійсности не було відібрано якийсь час і по його смерті. Таким чином адміністративні права гетьмана розтягались і на інші верстви, хоч ці верстви властиво йому не мали підлягати, а безпосередно залежали від Москви. З них духовенство, шляхта і міщанство мали свою верстову самоуправу і залежали від гетьмана в справах фінансових і загально адміністративних — на скільки гетьман був головною езекутивною інстанцією в краю. Поспільство залежало почасти від дідичів, почасти від гетьманського правительства. Тим фактично утворили ся на Україні такі обставини, що вона стояла в відносинах до Москви як осібна держава, звязана з нею персональною унією, як кваліфікують се сучасні історики права¹⁾. А хоч се були обставини чисто фактичні, одначе під сю будову підводила фундаменти вказана вище, перейнята теорія „козацького = шляхетського“ народа (верства української шляхти дуже скоро зливається з козакою старшиною), ідея репрезентації всього народа автономною козакою верствою, і на ній стоять потім козацькі автономісти.

Тільки-ж ся конституція не мала ніякої певности. Московське правительство одно не признавши, лише до часу зіставило, а і признане почало обкромовати, розпочинаючи попросту аукціон (ліцитацію) українських прав при кожній переміні гетьмана.

Та рішучим моментом було ще не се, а та суперечність, в якій стояла партія автономістів козацько-шляхетського народа з справжнім українським народом в громадсько-економічній сфері. Перейнявши суспільно-політичний погляд шляхетський, козацька старшина прийняла й його поділ народу на всемоцних панів і безправних підданих, і як бачили ми з вище наведених петицій, мала охоту прикладати його на практиці по можности й у нових обставинах. Се відчули народні маси дуже скоро,

---

¹⁾ Сергєєвич — Лекції по історії руссаго права, вид. 1890, с. 98.

і зараз по смерті Виговського вже виразно бачимо партію „панську“ і народню.

Опинившись в сій позиції, козацька старшина не мала на кім опертись з своїми автономічними змаганнями: нарід був против неї й лучив ся з Москвою против її автономічних плянів, з ненависти проти її соціяльно-економічних аспірацій. Сі аспірації — то була та внутрішня гангрена, що полекшила Москві її деструкційну роботу на Україні. І скінчилось на тім, що козацько-шляхетський нарід продав свої політично-національні, автономічні пляни ціною забезпечення своїх економічних змагань — закріпощення народа, а нарід, послуживши Москві за знарядє проти політики козацької старшини, відданий нею старшині на всеожраннє — мурин зробив свою роботу.

X.

Але ми зайшли на перед. Вернімось до Хмельницького.

Вся його московська політика, як я сказав, була тільки одною з карт в його зручній і скомплікованій політичній грі, і одначе ця карта так йому помилувала гру, що зручний грець зайшовев у голову.

Скільки років Хмельницький спонукав Москву до війни з Польщею, на які способи для того брав ся — а тепер залишає боротьбу з Москвою, впадає в якусь апатію, марнує час, і Москва ніяк не може його спонукати до енергічнійшої боротьби з Польщею. Плян спільного похода московських і козацьких військ пропав, бо Хмельницький не пішов в похід, і Москва докоряла йому за те. По битві під Охматовим він дає розбитому польському війську спокійно відступати і залишає йти за ним. Не користає він з останньої біди Польщі і в 1655 р. Дюпервалітом рушив він в похід разом з московським військом, але й то якось млаво — обложили Каменець і кинули, Львів — і обмежились окупом, а Хмельницький, покинувши московське військо рушив назад, і знову потім цілий рік (1656) просидів спокійно.

Причиною сієї наглої зміни в поводженню Хмельницького була безперечно Москва. Союз з нею привів цілий ряд наслідків, яких Хмельницький певно не передчував. В Києві, в центрі України засів (ним же випрошений) московський воєвода з сильною залогою і пильно слідив за Хмельницьким і козачиною. Показалось, що Москва зовсім не мала заміру служити плянам

Хмельницького, мала свої (її головно хотіло ся забрати білоруські землі), для них вона хотіла розпоряджати Хмельницьким і козацькими військами, відобрала у гетьмана право зносити з Польщею і Турцією й хотіла на кождім кроці його контролювати, а сама мала охоту розпоряджати долею України, навіть її не питаючись (при переговорах з Польщею 1655—6 р.). До того може й скорше міг Хмельницький помітити те, що ми помічаємо в однім епізоді 1657 р.: козацьке військо під час походу на Польщу піднялось проти своєї старшини і здивавши московського післанця, поручало донести цареві, що вони не слухають ся старшини, бо вона пішла в похід без царської волі¹⁾ — отже й тоді вже всякі незадоволені старшиною елементи пробовавши оперти ся на Москві.

Хмельницький відчув, який нерозважний крок зробив він, звязавши себе з Москвою, і став шукати нових опорних точок. Залишивши війну з Польщею (зносини з нею не переривались увесь той час) він відновляє свій союз з Портою (1655), а потім із Кримом; при кінці 1656 р. уложено союз з семигородським князем Ракочи (Раковци); але головна річ, що нарешті відносини його з Швецією (навязані по довгих пробах 1653 р.²⁾) стали приберати важнійше значінне з початком шведсько-польської війни. Таким чином Хмельницький потроху сотворяв собі нову політичну систему. Тут його політика пішла зовсім на переріз московській: між Москвою й Швецією виникла суперечка за польські землі, і в результаті Москва помирилася з Польщею та звернула ся проти Швеції, тим часом як Хмельницький при кінці 1656 р. уложив плян коаліційної війни, разом з Ракочи і Швецією, проти Польщі. Розрив між Москвою й Україною був неминучий.

Старшина й гетьман були дуже роздраженні на Москву. Під час спільного походу на Львів Хмельницький поріжнив ся з Бутурліним, і Виговський умовляв Львовян, аби не заводили жад-

¹⁾ Русская историческая библиотека т. VIII, с. 1267—8, пор. 1263—4.

²⁾ Путешествіє патр. Макарія II с. 66; шведський посол, котрого застав Макарій в Києві 1654 р., казав, що перед ним Поляки переловили двох післанців кор. Християни, і він діставсь на Україну через Царгород.

них зноси з московським військом¹). Політиці московській не вірили і боялись, що Москва видасть Україну Польщі. До того дражнила старшину внутрішня політика: Москва забрала ся знести ті уступки, які зроблені були в 1654 р. *de facto* (воєводи не прислані, доходи зіставлені в руках гетьмана), тим часом як старшина все більше й більше приходила до свідомости своїх автономічних потреб і не мала охоти упускати з рук те, що фактично мала.

На початку 1657 р. уложено між Хмельницьким, Ракочи і Карлом Шведським умову про розділ Польщі (Ракочи при тім хотів польської корони, а її мав обіцяну у Поляків Московський цар). Проти волі московського царя розпочато війну з Польщею, і Хмельницький заявив, що союзу з Швецією не розірве. Для ситуації на Україні характерний диплом, виданий (в червні 1657 р.) гетьманом пинській шляхті, що після московської окупації 1655 р. піддала ся під його протекцію: Хмельницький надає її справжню конституційну хартию, як голова держави, і вона може служити добрим показником дійсних його замірів. Він обіцяє за себе і за своїх наступників спокій і оборону від всяких нападів, свободу католицтву (унія й „иньші секти“ мають бути знищені), виборні земські урядники мають затверджуватись гетьманом, а иньших він сам має іменовати; маєтности заховують ся на далі за шляхтичами, що зложать присягу, кому — не сказано, але найменшого натяку нема на московське правительство²). Сей диплом можемо поставити в безпосередній звязок з пляном української держави, забезпеченим умовою з Карлом і Ракочи³). А Москва як раз тим часом знову зачіпала дражливу справу прислання воєвод і передачі їм доходів, себ то повного обмеження української автономії⁴).

Смерть Хмельницького перервала сі напружені відносини і зіставила Україну звязаною з Московщиною.

1) Supplementum ad historica Russiae monumenta с. 201.

2) Памятники изд. Киев. комиссією III N 35, с. 145.

3) Акты Ю. и З. Р. XI с. 738, і III с. 557.

4) Акты до посольства Бутурліна в Актах Ю. і З. Р. т. III і XI.

XI.

Ми закінчили свій огляд Хмельнищини.

Великий політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки, що замірами своїми не виходив за інтереси тісної верстви, до котрої належав. Над розваленням Польщі працювали люде, що виховались на суспільно-політичних ідеях самоїж Польщі й не представляли собі инакшого суспільного устрою. Довершено радикальної соціальної революції — против замірів самих її ніби проводирів, що своїми поглядами солідаризувались не з тими, кого вели, лише з тими, против кого вели, — кажу за старшину. Нарід був лише знарядем, і війна мала дійсно народній характер тільки на початку, поки козача старшина не видала того народа при першій нагоді цілковито. В результаті приготував ся конфлікт між народом і його проводирями, і в сій боротьбі пішли прахом здобутки Хмельнищини — соціальні і політичні.

Хмельнищина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Москвою; але в тім моменті вмер Хмельницький, зіставивши все в непевности. В результаті його наступники по черзі попробовали опертись проти Москви на всі елементи, які входили в політичну систему Хмельницького — Польщу, Турцію, Швецію, і всі сі проби не мали успіху, головно — через ту позицію, яку зайняла Москва у внутрішніх відносинах: в боротьбі старшини з посольством. Після шведської історії загал старшини зайняв ся реалізацією спроданих політичних аспірацій, і ми можемо потім бачити тільки легенькі епізоди протеста (як справа Подуботка, вибори в комісію 1767 р., проєкт Капніста)¹⁾. З політичного союзу, що мав для його автора лише тимчасове, хвильове значінне, утворили ся політичні відносини на довгі віки.

Хмельнищина на полі політичним і соціальним мала повне фіаско.

І всетаки, уважаючи, з чим виступив Хмельницький і в яких обставинах робив, не можемо не дивуватись його здібностям. Найліпшою мірою може бути для нього порівнянне з пізнішими заступниками козачини: ми не стрічаємо тут чоловіка, щоб хоч

¹⁾ Про нього див. Записки т. IX, miscellanea с. 7—9; розвідка проф. Дембінського — *Przegląd Polski* 189, III.

в приближенню дорівняв йому. Се був чоловік з незвичайними здібностями адміністрації й організації. Був він і дуже зручним дипломатом, але ся здібність не рідка. Його слаба сторона — нерозумінне потреб народніх мас, несвідомість потреби опертись щиро на сі народні маси, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій. Але тут Хмельницький стояв на рівні з усією сучасною українською інтелігенцією. Можемо жалувати, що в таку рішучу для нашого народу хвилю не найшов він провідника, котрий підніс ся би над поглядами свого часу і прозрів у будущину, тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати. Хмельницький в усякім разі зістаєть ся одним із здібніших, найталановитіших людей нашого народу. Всі фрази про його дегенерацію, непритомне піяцтво не мають значіння; можна мати всяке поважання до тверезолюбности авторів тих уваг, але певно, що вони і в приближенню не показали-б тієї запобігливости, зручности і оборотности, яку показував в своїх незвичайно трудних обставинах Хмельницький.

Народнім рухом можна Хмельницину назвати тільки з певними застереженнями. Народні маси дійсно рушились тоді на такім просторі і в такій великості, як ніколи ні перед тим ні потім, але вони були лише знярядем в руках провідників, що зовсім не одушевлялись народніми змаганнями — економічного і суспільного визволення, знищення привилеїв станів та запровадження рівности в громадських відносинах, права праці в економічних. Але досить того, що нарід від краю до краю нашої землі стрепенув ся тоді, як від електричної течії, від сієї ідеї свободи, еманципації. Ніколи ще не було чогось подібного на Україні. Розхвилювана народня маса довго, більш як століте реагувала останками сього великого руху. Незалежно від суперечности суспільних ідеалів старшини, в народніх поглядах козачина стала втіленням ідеї свободи, і народня пам'ять про неї законсервовала сю ідею, доки козацька традиція не знайшла дороги в свідомість нової українсько-руської інтелігенції, що розвинула вложені в неї ідеї рівности і свободи вже відповідно народнім вимогам, без історичних козацьких обмежень.

Від Хмельнищини веде свій початок і той український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою ролю, як одна з складових частин, в генезі нового українського націоналізму. Хоч як односторонній — шляхетський характер прибрал він в кругах „козацького на-

роду“, все ж єї ідеї політичної свободи, непорушности народніх прав, краєвої автономії мали навіть при тїм одностороннім розумінню свою позитивну сторону.

Безперечно, з Хмельнищиною звязано й сильне розбудженне національного почуття. Сей рух, соціально-економічний в основі, був сильно перенятий національною краскою — се була боротьба пригнічених руських верств і ґруп проти гнобительських польських. Ми бачили, як сам Хмельницький, в своїх мріях, підіймав ся до ідеї етнографічної України-Руси в її цілости. З того часу ідея етнографічної території України жила в старшині; при угоді про розділ Польщі 1657 р. військо Запорозьке мало дістати всі землі, де ино є Русь і православіє, аж по річку Вислу (звичайне означенне крайніх, найдальших етнографічних границь Руси)¹⁾; по Гадяцькій умові в козацькій петиції на сойм 1659 р. просило ся прилучити до території в. кн. Руського воєводства Волинське, Браславське і Руське²⁾, так що се велике князівство мало б обіймати цілу Україну-Русь. Укладаючи трактат з Турцією, Дорошенко зачеркнув для Руси границі — з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого — до Висли, в третю сторону до Немана, в четверту — до Сівєка і Путівля³⁾.

Хмельницина мала багато своїх темних і дуже прикрих сторон. Ріки крови, обопільне озв'іренне, в результаті — спустошенне цілих земель; безконечні жертви і в результаті — цілковите розчарованне народа, московська централізація і глибоко деморалізаційний вплив вирахованої московської політики на українську людність; одно слово материяльна і моральна руїна. Але поруч них годі закрити очі і на ті многоважні сторони в історії розвою нашого народу, його суспільно-політичної й національної свідомости, на котрі я вказав отсе. Попри задню сторону медалі, що виступає в усіх майже наших джерелах і звичайно встає у нас перед очима, коли зайде мова про Хмельницину, була й иньша, котру малює нам напр. подорожник 1654 р. Павло Алепський: „щасливі очі наші тим, що вони

1) Акты Ю. и З. Р. III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили Рускіе люди благочестивые и церкви были; Грондский каже, що воєводство Руське мав дістати Ракоци, але далеко авторитетнійші єї слова Виговського, що не мав причини казати неправди в сїм пункті спеціально.

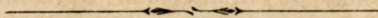
2) Памятники Киев. ком. III. 3 с. 324.

3) Акты Южной и Зап. Россіи IX с. 167.

бачили, уха тим, що чули, серця — дізною радістю й утіхою! кличе він своїм орієнтальним напушистим стилем. Козаки (так він зве Українців взагалі), бувши в неволі й рабстві, тепер живуть серед радощів, утіхи й свободи!“¹⁾ Особливо початкові часи Хмельнищини, коли ще народних мас не зраджено, поки шкідливі наслідки ще не дали себе знати, поки перед народніми очами стояли отвором безграничні простори свободного поступу і розвою, і надій сих не захитано, коли з народніх грудей виривав ся сей крик радості і побіди:

Та немає ліпше та немає краще
Як у нас на Україні.. —

сі часи зістають ся великим, світлим моментом в історії нашого народу.

¹⁾ Путешествіе II с. 27—8.

3,50

ПРОВЕРЕНО
С/Ф. 1987

1000

B-1029

3

B 1.029

3